

821(478) 84.41.101. МОЛ

С. 91

Ніколає Вієру

Йон Друце

СУЧАСНА
МОЛДАВСЬКА
ОВІСТЬ

Аурел Скобіоале

Аріадна Шалар

СЧАЩІНА

МОНАХІ

ОБІЦТІ

В

Ніколає Вієру
ДИКИЙ КІТ

Йон Друце
ЗАПАХ СТИГЛОЇ АЙВИ

Аурел Скобіоале
МІЙ ЛЮБИЙ ШОЙМУ

Аріадна Шалар
ПАГОРЬ,
ДЕ НЕ РОСТЕ
ВИНОГРАД

СУЧАСНА МОЛДАВСЬКА ПОВІСТЬ

Переклад з молдавської

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

С (Молд)
С 91

В сборнике представлены лучшие произведения молдавских советских писателей старшего и младшего поколений. И. Друцэ, Н. Виеру, А. Скобиоале рассказывают о современной молдавской деревне, поднимают важные социальные и морально-этические проблемы современности. С гуманистических позиций освещена трагедия Великой Отечественной войны в повести А. Шаларь.

Упорядник *С. В. Семчинський*

С 4702390200—157
М205(04)—85 157.85

© Упорядкування, український
переклад, художнє оформлення,
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ДИКИЙ КІТ

1

Дід Доріке йде неквапливо, перевальцем. Зупиняється, запалює люльку, попихує і поволі втягує тютюновий дим глибоко в легені. Щось хрипить і посвистує в старечих грудях: чи то легені, чи якийсь інше чортівиння коники викидає — звідки дідові знати, адже вчився він лише в початковій школі, та навіть і ту не закінчив. Бо вчитель Продан вигнав його геть. Він часто пропускав уроки і через те, ясна річ, ніяк не міг уторопати французького дієвідмінювання. Вчитель Продан був добрий чоловік, але зрештою терпець йому урвався — хіба ж витримаєш отаку байдужість до грамоти!

— Ой, Тудоріке,— сказав він,— ну ти ж дурний як пень!

— Може, воно й так, як ви кажете, але в мене язик не повертається по-французькому, і все. Ви гадаєте, я не вчу? Учу-у-у-у! А толку ніякого.

— Що ж ти думаєш робити далі, Тудоріке?

— Хіба ж я знаю? — безтурботно мовив хлопець, та й справді, звідки йому було знати? — Батько щось придумає,— додав Тудоріке, насунув качулу аж до брів — тільки його й бачили.

Тобто, вже його ніхто довгенько не бачив ні в школі, ні в селі. Він став чабаном.

Дід Доріке ще кілька разів підряд жадібно затягується синім димом і з хрипом випускає його з грудей, а тоді ще гіше підперізується червоним вовняним паском, що давно колись виткала йому тітка Катіца, і, всміхнувшись сам собі, якійсь своїй думці, прошкує так само перевальцем у центр села, прямісінько до правління колгоспу.

Має дід Доріке свій план. Прийде туди й скаже так: «Я кидую роботу, товаришу голова колгоспу Урсакі, бо чоловік я вже вельми старий, самі ж бачите, гадаю, що потрудився вдосталь, і надійшла пора мені йти на пенсію. Ось що я надумав, товаришу голова Урсакі».

А голова колгоспу, сердитий, немов Дунай у негоду, блисне на діда Доріке чорними очима та й заходиться пробирати: «Вам ото нічим зайнятися, товаришу діду Доріке, так ви й тиняєтесь туди-сюди,— скаже хрипкуватим голосом.— Тільки час відбираєте, а його в мене ой як не вистачає! Не те, що у вас, товаришу діду Доріке. Отож не морочте мені голови, прошу вас. Хочете на пенсію — йдіть, будь ласка, ніхто вам не боронить. Та глядіть мені, щоб через тиждень не примандрували до мене знову проситися на роботу, бо все одно не візьму».

А товариш дід Доріке пречудово знає, як поводитись у таких випадках.

Він, як завжди, чуває з досади потилицю, але сумирно пережидає промову голови, переступаючи з ноги на ногу й мнучи в руках цигейкову качулу, а тоді браво йде в наступ:

— Знаєш, що я тобі скажу, товаришу голова Урсакі? Ти дуже не просторікуй. Ти ж таки наш, сільський, я тебе знаю, мов облупленого. Як ти смієш на мене кричати? Що я тобі — хлопчак якийсь? Слава богу, вже мені за сімдесят перевалило, чого й тобі бажаю. А коли кричатимеш та нервуватимеш, хіба дотягнеш?

Товариш голова Урсакі пирхає, мов той кінь, вирячує очі, величезні й темні, як зимові ночі без снігу й електрики, поволі підводиться, спираючись руками на стіл, і загрозово цідить крізь зуби:

— А ви, товаришу діду Доріке, коли будете плескати казна-що, мовляв, сільські ми з вами і таке інше, то знаєте, що я з вами зроблю?

Це означає, що товаришеві діду Доріке саме настав момент злякатися, а дід не боїться, та й годі.

— Ти сідай, сідай,— приструнчує він Урсакі, як завше в таких випадках.— І не вирячуйся на мене, і не горлай. Ану, скажи, хто тебе в люди вивів? Хто годував, напував, не дав з голоду померти, коли ти сиротою zostався під голодовку? Забув? Чи, мо, в тебе оте, як його... Ну геть усе забуваєш?

— Те, діду, називається склероз, тільки в мене його ще немає і нічого я не забув, не бійтеся. А ви все мене допікаєте. Я ж не заперечую, допомогли ви мені. Так що ж, тепер я мушу все життя... як би це сказати... все вам пробачати? Ну скажіть, скільки разів ви до мене приходили й заявляли, що досить з вас, не будете працювати, йдете на пенсію? Ми вам урочисті проводи влаштовували, із засі-

данням; зборами — ну все як треба. А ви через два-три дні знову за своє: вдома, бач, сидіти не можете, проситесь до отари в степ. А хіба ж я маю змогу тільки вами займатися, товаришу діду Доріке? Подумайте самі. Я ж вас питаю, чого мовчите?

— А що ж мені казати, любий мій товаришу голова Урсакі, коли я не можу вдома сидіти? Подумай тільки — цілісінський день удвох з бабою... Та все роби під її команду, наче ти й не чоловік, а казна-що. «Доріке, принеси те, Доріке, подай оте, та повертайся хутчіше!» І спробуй ще їй догодити. Муштра, скажу тобі, важча, ніж у війську. Так я собі купив вудку, дай, думаю, рибки піду наловлю на озері Белеу...

— То чому ж і сьогодні не пішли?

— А ти, любий мій товаришу голова Урсакі, сам би спробував вистояти цілісінський день над озером і не зводити очей з поплавця. Стирчиш, як проклятий, а вона й не думає клювати. Я вже й флуер¹ прихопив із собою, щоб не померти з нудьги. Так воно ж одно діло овець пасти під флуер, а зовсім інше — рибу вудити з музикою. Велика різниця, товаришу голова Урсакі, скажу я тобі.

Зрештою, спітнілий і геть стомлений дідовими балачками, голова підкоряється, пише цидулку, дід Доріке повагом бере її, уважно перечитує, ховає у внутрішню кишеню піджака і поволеньки відступає до дверей, насмішкувато поглядаючи на Урсакі, що схилився над паперами. Перед тим як вийти, він натягує качулу на самі вуха, задоволено погладжує собі щоки, вкриті густою рудувато-сивою щетиною, і промовляє:

— То я вже йду, товаришу голова. А на прощання хоч ще спитати: чи ти від мого сина Михая листа не одержав? Як він там?

— Тільки не зараз, діду Доріке, не зараз. Трохи згодом, ви ж бачите, мені вгору ніколи глянути.

Дід Доріке обережно зачиняє за собою двері і чимчикує додому, стиха мугикаючи пісню про Дунай.

Тітка Катіца, зачувши його, притьмом вибігає навперейми, стає перед ним, взявшись у боки, — вірна ознака, що неминуче буде буря велика і, можливо, будуть жертви. Дід Доріке пречудово знає, що йому загрожує, але не дуже боїться, навпаки, йому навіть до вподоби бойова бабина поза — набагато приємніше дивитися, аніж слухати, як вона його причащає.

¹ Флуер — сопілка.

— Ти що?! — кричить тітка Катіца. — Чи не в чабани знову рихтуєшся?

Дід Доріке обминає її, усміхаючись собі в бороду, старається пройти обережно, аби не зачепити, ніби в неї чума, і бочком-бочком та й до хати. Щось бубонить під ніс і швиденько переодягається. Дістає робочий одяг. Качулу вішає на гвіздок, там її місце. А на голову надіває солом'яного бриля — сам колись сплів, і вже не одне літо цей бриль захищає діда від палючого степового сонця. Потім взуває стоптані сандалії, зосталося тільки тугенько підперезатися старим грубошерстим паском — і готово. Є в нього й ремінь, купований, магазинний, але він у тіло вривується, і дід його терпіти не може, не носить. Тримає напоказ, аби люди не подумали, що нічим дідові підперезатися.

Отак обмундирувавшись, він прикріплює до пояса фляжку з водою, накидає на одне плече піджак, бере гирлигу й прямує до воріт, глузливо киваючи головою тітці Катіці: бувай, мовляв, жінко, здорова й щаслива, скоро побачимось. На його спині надимається, мов пузир, картата сорочка, приношені штани пахнуть молоком і вівцями — гарно дідові в цій одежі.

Насвистуючи звичну мелодію, він переходить центральну вулицю, вслід йому лівиво погавкують собаки, а біля воріт довгенько стоїть тітка Катіца, проводжаючи його зволженим поглядом.

Дід прискорює ходу, і небавом позаду залишається село, яке йому змалечку любе-миле, і голова колгоспу, якого він любить, як рідного сина, бо ж виростив його в своїй хаті.

Ой лишенько з тим товаришем головою Урсакі, який не завжди був головою. Спочатку він був як усі діти — сопливий і замурзаний хлопчак, що разом з усіма ганяв у самій сорочечці за ганчір'яним м'ячем, збиваючи куряву на сільських вулицях. Отаким і пригадає його дід Доріке, йдучи розміреним кроком у степ до кошари. Людська пам'ять сильніша за нестримний лет часу.

Але ж і довга ця бісова дорога! Здається, немає їй ні кінця ні краю. Надто ж коли міряєш її серед літа — можна й знепритомніти від отакої спекоти. Дід Доріке налапує на поясі фляжку з водою, підносить її до рота. Вода вже нагрілася, несмачна й спраги не тамує. Він не став пити, лише рот сполоснув і з огидою виплюнув.

Чого тільки не пригадається людині, коли вона в доброму гуморі і йде сама польовою дорогою! Усяка всячина. А сьогодні дід Доріке сперечався з товаришем головою Урсакі, отож він і стоїть у нього перед очима. Думає дід Доріке про нього і про свого сина Михая.

Несхожі вони між собою.

Товариш голова Урсакі — здоровенний, чорний, мов циган, повнуватий (відтоді, як перестав палити), очі в нього вогнисті, руки довгі й кістляві.

А Михайл зовсім інший. Худорлявий і якийсь слабуватий. Приїде, бувало, додому, в рідне село, вип'є чарку-другу і починає співати, та все жалібно-жалібно, неначе у нього в Кишиневі кішка здохла, хоч навряд чи мав він коли-небудь там кішку. Неодмінно всіх учителів провідував, це як закон. Балакав з ними, а про що — дід Доріке не знає. Якось йому було закортіло дізнатися, він і пішов слідом за Михаєм у гості. Прислухався до тих бесід, але мало що втратив. Михайл швидко п'янів і тоді кричав на все горло:

— Та від вас же, від вас залежить! Тільки від вас! А ви що робите? Окопалися отут у селі, жах, якими затурканими хуторянами стали. І нічого знати не хочете. Є у вас хати, сади-города, овець та корів позаводили, якого біса вам іще треба?! Ніякого, на вашу думку. Чи не так? А що ж ви учням даєте? Я вас питаю, що?

Люди з ним не сперечались — яка, мовляв, з п'яним розмова. Подумати тільки — в Кишиневі Михайл краплі в рот не бере! Бував у нього не раз. Спершу возив йому по даміджані¹ вина, але Михайл щоразу перевертав її догори дном і виливав усе до краплини вино на клумбу. Дід Доріке злякався: чи не звихнувся, бува, його син.

— Що ти робиш, Михаю? Чи ти здурів? — кричав дід Доріке, хапаючи його за руки.

— Вино губить нас, тату! — горлав Михайл, стараючись перекричати батька. — Це наша біда! Коли б його не було... — і, не докінчивши фрази, віддавав старому порожню даміджану, непроникно, мов ідол, дивлячись на його витягнуте від жаху обличчя.

— Це ж праця, людська праця, Михаю! Тобі не жаль

---

¹ Д а м і д ж а н а — обплетена лозою десятилітрова суля.

її? Не сором тобі глумитися над нею? — аж стогнав старий.

— Кому вона потрібна? Краще б її не було!

Дід Доріке не міг збагнути, чому в Михайя така ненависть до вина. Звідки йому знати? Хто йому пояснить? Тільки не сам Михай. Він ще змалку був мовчазний і по-тайливий. Дід Доріке тоді навіть побоювався: «Що воно з хлопцем, чого він не такий, як усі діти?»

Небалакучі й похмурі люди не подобались дідові Доріке. Вони або велике горе пережили, яке, мов шашіль дерево, точить душу, або совість у них нечиста, а це погано.

Михай у дитинстві не любив гратися з дітьми. Він рано навчився читати, і ніяка сила не могла відірвати його від книжок. Більш нічого й знати не хотів. Читав з ранку до півночі. Як не старався батько заохотити його до праці, прихилити до людей — усе марно. Навіть з однокласниками поспілкуватися його не тягло.

— Ніхто мені не потрібен, мені й самому добре, — казав він батькові й знову заглиблювався в читання.

Син виріс, уже й парубком став, а звички його не змінилися. Дід Доріке не пригадує, щоб Михай хоч раз із дівчиною постоював. А які ж місячні ночі були! Коли дід Доріке парубкував, то в такі ночі... Але про це потім. Зараз він хоче додумати про Михайя.

Важкі були повоєнні роки, що й казати. І все-таки влаштував він сина вчитися. Поміркував собі та й вирішив: ні на що інше Михай не здатний. У землі копатися не буде і верхи на ослі отару не пастиме. Відвіз його в Кагул — почув, що там є така школа, де на вчителів учать. А як відвіз? Дуже просто: запряг пару волів — позичив їх у сусіда для такого діла, посадив на підводу свого Михайя й Урсакі, який тепер став товаришем головою колгоспу. Про це також пізніше, бо дід Доріке не любить усе в одну купу звалювати, в думках теж має бути порядок. Раз про Михайя, так про Михайя. Страшно згадувати ті часи, чорти б їх узяли... Такого лютого голоду люди зроду-звіку не знали. Важко було поставити на ноги двох лобурів — сина і майбутнього голову колгоспу Урсакі, ой, як важко. А таки ж вивів обох у люди. Вони там у Кагулі стипендію одержували, а через два роки й хліб уродив, трохи полегшало.

Хлопці закінчили ту школу і з'явилися йому на очі лиш за тим, щоб повідомити: надумали обидва податися в Кишинів, учитись далі. Дід Доріке спочатку нічого не міг

уторопати. Як воно виходить? Вивчилися на вчителів, це ж не жарт таку науку пройти, і на тобі! Ще охота над книжками сидіти? Для чого?

— Що на вас, хлопці, найшло? Схаменіться! — почав умовляти їх, коли збагнув, до чого йдеться. — Чи не остогидла вам наука? Ти чуєш, Михаю? Скажи хоч ти мені, ти ж мій син! Мовчиш? А ти, Урсакі? Теж їхати хочеш?

Пречудовий монолог виголосив тоді дід Доріке, аби переконати хлопців у своїй правоті. А їм що не кажи — все одно як горохом об стінку. Врешті-решт урвався йому терпець, скочив, мов ужалений, з порога, на якому сидів, і заходився шпетити їх у хвіст і в гриву. Позбігалися сусіди, мов на комедію, бо він здійняв галас на весь куток. А кому ж не закортить чужу сімейну сварку послухати?

— Ну як же це? — розгублено махав руками дід Доріке, не знаходячи потрібних слів. — Ви що, насміхаєтесь наді мною? Я ж вас у люди вивів! А ти, Урсакі? Невже й ти попхаєшся за отим телепнем? У нього ж не всі дома! Він тебе до добра не доведе! Хочеш, я скажу тобі, до чого він тебе доведе? Сказати? — репетував дід Доріке. А тоді повернувся до сина: — А ти, Михаю? Чи в тебе ще голова не розпухла від тих книжок? Може, попом хочеш стати? Як отець Іоан? Хочеш? А на що ти там житимеш, придуркуватий? Ти про це подумав?!

— Не кричіть, тату! — раптом вигукнув Михай, тупнувши ногою, і дід Доріке від несподіванки зблід.

— Та як ти смієш? Я хочу спитати вас обох: кому я весілля справлятиму? З ким я отут, у селі, на старості літ зостануся?

Відчував дід Доріке, серце йому підказувало — не на добро їхній від'їзд. Знав, якщо поїдуть, то навряд чи повернуться коли-небудь додому. Але що вдієш? Останню погрозу кинув їм:

— І копійки не вишлю, так і знайте! Бо де я візьму? Немає в мене грошей. Хто вас утримуватиме? Як без мене проживете, я вас питаю?

— Обійдемося, не маленькі вже! — відповів Михай. — Люди ж якось живуть, голоду вже нема. Вагони підемо розвантажувати, на їжу заробимо собі, не помремо.

— Хто піде розвантажувати вагони, Михаю? Ти? — в голосі діда Доріке вчувалася спокійна зневага, він уже охолов, зрозумівши, що немає надії переконати цих упертих віслюків. — Що ти вигадуєш? Мовчи, Михаю, навіть пес Теркату сміється з тебе. Ти, білоручка, розвантажуватимеш

вагони? Кому ти кажеш? Пошукай дурня, який тобі повірить. Ти ж за все своє життя соломинки не підняв.

І все-таки довелося дідові Доріке примиритися зі своєю долею. Даремно мріяв він довгими зимовими вечорами під завивання вітру в степовій землянці біля кошари про те, як хлопці прийдуть додому, побудують поряд хати, поодружуються. На бісового батька тоді йому овець пасти, хіба ж не зможе влаштуватися сторожем у саду — вилежуйся собі цілісіньке літо в холодочку. Та тішся з онучатами. Яких би він тільки казок їм не нарозказував! І всі ці мрії треба тепер викинути з голови геть, стерти з пам'яті, як ото витирають ганчіркою класну дошку. Що вдієш? У кожної людини своя зірка.

Степова дорога, якою прошкував дід Доріке до кошари, коли б знала, про що він думає, може, сказала б і своє слово, але вона мовчала — втоптана, запилена. Старий ішов далі, зсунувши бриля аж на потилицю, і час від часу витирав піт з чола. Що з тим сонцем діється? Отак немилосердно палить!

3

А як було з Михаєм? Чи хто-небудь знає? Ніхто не знає. Я сам наледве починаю здогадуватись. Перебираю в своїй старечій пам'яті давно минулі події, вишукую в спогадах по крихті з різних випадків і намагаюся збагнути, як воно було насправді. Потроху нібито починає прояснюватись. Бо що таке життя людини? Жменя споминів або й звичайнісіньких вигадок, кинутих на чужий ґрунт, і на тому чужому ґрунті сходять і виростають чудернацькі рослини — різні домисли. І це — життя людини? А може, життя — це те, що продовжується в інших людях? А коли отих, інших, багато, і серед них є й злостивці, то як бути? З Михаєм як було? Либонь, він сам пояснить краще.

— Ти приїхав, мій Михаю, еге ж? Ну, не ховайся в заїнку, виходь на ясне сонечко і розкажи: як було?

— Що розказати, тату?

— Розкажуй усе по правді, як було. Бо я можу й помилитися, я вже старий, багато чого забув. Розкажеш чи ні?

— Та я можу, чом би й ні? Боюсь тільки, що не сподобається вам моя правда.

— А хіба тепер не все одно: до вподоби мені чи не до вподоби?

— А коли вам байдуже, то навіщо допитуєтесь?

— Бо неодмінно хочу знати, в чому я винен? Адже ти колись дорікав мені, чи не так?

Але ж і припікає сонце! Михай у своєму чорному святковому костюмі ось-ось розплавиться. Та не скидає піджака, хоче мати поважний і неприступний вигляд, немов на суді. Хоч ще й не знає напевне, яку провину приписати батькові.

Як було? Він тоді, довготелесий і незграбний підліток (однокласники прозвали його Довгим), зібрав книжки і разом з Урсакі подався у Вулканешти, а звідти поїздом поїхав у Кишинів. Міжміських автобусів на той час не було, отож довелося скористатися послугами залізниці.

— Ви нас, тату, на підводі відвезли до містечка. По дорозі співали, плакали, пили вино з Урсакі, а я подумки прощався з рідними пагорбами, бо вже й не сподівався знову побачити їх. Я тоді вирішив домогтися свого в житті і не повертатися до нашого глухого села. Тільки Дунай було жаль залишати, аж серце щеміло. Аби міг, узяв би з собою, та як же ти візьмеш ріку? Назавжди запала в душу велична краса спокійної течії. У тяжкі хвилини я часто переносуюся подумки на дунайський берег, і мені стає легше.

Там, у Кишиневі, ми з Урсакі подали документи на фізико-математичний факультет. Їх у нас приймав студент-старшокурсник, який, розпитавши, хто ми й звідки приїхали, зміряв обох зверхнім поглядом. Не вступите, мовляв, куди вам братися, хоч конкурс і невеликий. Ця глумлива зверхність роздратовала мене до нестями, і я ледь стримався, щоб не заїхати йому в пику. Лише слину ковтнув. Ми з Урсакі взяли екзаменаційні картки й пішли до гуртожитку. Місто вразило нас. Ми довго розглядали багатоповерхові будинки — бачили їх уперше. В Кагулі таких тоді ще не будували.

У гуртожитку ми здали паспорти, і нас поселили в одній кімнаті. Була нестерпна спекота, в кімнаті не всидіти. Отож, надівши свої найкращі штани і білі сорочки та взувши приношені, але до дзеркального блиску начищені черевики, ми вийшли на вулицю. Куди йти — не знали. Було нам незатишно й самотньо у великому місті. Якби тоді сталося диво, і ми з Урсакі враз опинились у своєму рідному селі в гирлі Пруту, то вже ніколи б сюди, в оце чуже спекотне місто, не приїхали б. Але дива не сталося. Ми тинялись поблизу гуртожитка до самого вечора, не знаючи,

куди піти. Зайшло сонце, на вулиці швидко стемніло. І раптом звідкись до нас долинула знайома модна мелодія. Ми трохи постояли, прислухаючись, а тоді усміхнулися один до одного і, не мовивши й слова, попрямували на звуки музики. Подолати спокусу не мали сили — адже почули знайому мелодію, отож не так самотньо стало нам у чужому місті.

...Це був імпровізований танцмайданчик, який студенти влаштували за гуртожитком. Музика линула з динаміка, що стояв на одному з вікон другого поверху. Крім нас підійшло ще кілька хлопців і дівчат. Слухаючи модні пісні, я геть втратив голову...

— Еге ж, я тобі вірю,— сказав дід Доріке.— Ти завше хотів стати музикантом.

— Ніколи я по-справжньому не хотів цього. Хіба що в дитинстві, але так і не навчився грати на жодному інструменті, хоч маю музичний слух. А в Кишиневі у мене зовсім відпала охота вчитися на співака чи на танцюриста, бо хлопці й дівчата з північних районів тільки те й знали, що доскіпувались, чи ми з Урсакі вміємо співати й танцювати. Вони вважають, що в тих, хто виріс на півдні, є слабінка до пісень і танців, що ми жити без них не можемо, а за інше нам хоч не берись. Хто їм таку дурницю втовкмачив у голову?

Але тоді на танцмайданчику я не зміг утриматись. І сам не знаю, як одійшов від Урсакі й запросив до танцю маленьку білявку з великими голубими очима, в яких при моїй появі майнула бентежність.

— Ви не гніваєтесь? — спитав я, аби зав'язати розмову.

Дівчина не відповіла, тільки довірливо пригорнулася до мене, і тоді я міцно притиснув її до своїх грудей. Вона схилила голову на моє плече, я відчув її гаряче дихання й розцінив це як небувалий успіх. Так я ще ніколи в житті ні з ким не танцював.

— Але ж, Михаю, що ти кажеш? Я зроду не бачив тебе на хорі¹,— здивувався дід Доріке.

— Та ні, я інколи там бував. Щоправда, завжди приходив тоді, як стемніє, а в сутінках не розгледити обличчя танцюристів. Стояв збоку й уявляв, ніби танцюю. Думаєте, не хотілося й мені стати в коло? Але я так і не зміг подолати соромливості. А в Кишиневі мене ніхто не знав, отож і впевненості додалося, і ніяковість де й поділася.

---

¹ Хора — молдавський народний танок; тут — народне гуляння.

Після першого танцю я ще кілька разів запрошував ту дівчину. Власне, запрошував весь час. Це було як дитяча гра.

Після останнього танцю я сказав дівчині, що хочу провести її додому. Вона заперечливо похитала головою. Нав'язний до краю, я ошелешено глянув на неї і ледь спромігся спитати:

— Але ж чому?

— Ти можеш не повернутися до гуртожитку. Я живу далеко в передмісті, а там завжди знайдеться хтось такий, кому буде не до вподоби, що мене проводить додому чужак.

Я тоді не розумів, що хлопці скрізь однакові, і в її передмісті вони поводяться так само, як наші парубки на своєму кутку. І враз моє захоплення містом потьмарилося: я ж бо вважав, що тут живуть лише благородні й культурні люди. Сказав про це дівчині. Вона засміялася:

— Не раджу тобі ходити вночі самому вулицями передмістя.

— А ти? Як же ти йтимеш сама так пізно?

— Це зовсім інше.

Я більш нічого в неї не питав, поки не закінчився таєць. Потім мовчки провів її на те місце під стіну, де вона стояла перед початком танців, а сам, ні слова не сказавши Урсакі, пішов у гуртожиток, надів піджак і попрямував у той бік, де, на мою думку, мало бути передмістя, в якому жила дівчина. Назад я повернувся вранці, із сходом сонця. Урсакі здивовано глянув на мене, та я нічого йому не пояснив, а плюхнувся в ліжку й умить заснув як убитий. Мені приснився дивний сон, правда, я відразу ж забув його, пригадую тільки, що прокинувся з усмішкою і вона довго не сходила з мого обличчя. Більш нічого я не пам'ятаю. Але знаю, як гірко було на душі від того, що дівчина поглузувала наді мною.

4

Дід Доріке скинув бриля, дістав з кишені штанів носовика і почав витирати піт на лобі й шиї, а тоді задер голову, злісно поглянув угору, звідки лилося палюче проміння. Сперсердя плюнув на гарячу пилюку, але не вилаявся.

А ще ж іти та йти! Кошара аж у заплаві Пруту, поблизу від того місця, де маленька річка впадає в Дунай. З одно-

го боку до пасовиська підступають кукурудзяні та соняшникові лани, а з іншого — зелені плавні, порослі комишем та очеретом. Нікому тепер їх косити. Колись хати вкривали комишем, і, бувало, тільки-но замерзне вода, люди вже й поспішають у плавні з косами...

Дід Доріке йшов якусь часину ні про що не думаючи. Та ось у нього перед очима знову з'явилося обличчя Михая — молоде, але суворе, немов у ченця-самітника. І знову дід Доріке спитав сина:

— Ну, гаразд, мій Михаю, ти розповів про свій сон і про ту дівчину з танців. Та хоч убий мене, ну геть нічого я не второпав: навіщо ти про неї згадав?

— Бо до зустрічі з нею я був дитиною.

— Он як...— промовив дід Доріке, окинувши сина уважним поглядом примружених очей. Мовляв, ще не зовсім зрозумів, та сподіваюся згодом усе збагнути.

Михай мовчав. І раптом дід Доріке завважив, що синові підошви ледь торкаються дороги, не вгрузають у порохню і не здійсмають куряви. А за ним, дідом Доріке, курява аж клубочиться. Це неприємно вразило старого: чому не ступає Михай упевнено, як справжній мужчина, а йде, немов панянка? Не гоже так ходити чоловікові...

Тяжке зітхання, яке вирвалося з Михаєвих грудей, перевало дідові роздуми. Так зітхає хіба що заклопотаний селянин, котрого з усіх боків обступають різні напасті, і він не знає, як їх спекатися.

— Що з тобою, Михаю? Чому насупився, мов Дунай у негоду?

Даремно сподівався дід Доріке на синову відповідь. Не діждавшись її, витер тильною стороною долоні піт з чола, лайнув сонце — чи не здуріло воно, отак напосілося пекти, геть спалить землю! А тоді, злякавшись свого зухвальства, вибачився перед життєдайним світилом: усі ми люди, частенько помиляємось...

Михай ішов слідом за ним — високий, стрункий, урочистий: у чорному костюмі, в білій сорочці, при галстуку. Він подумки розмовляв з батьком, жаль тільки, що той ніяк не міг його почути!

— Я пішов на танці й наступного вечора, знайшов ту чудову дівчину й весь час танцював тільки з нею. Притискав до себе її сильне, напружене, як у молодого звіра, тіло. Я ніби пробудився з глибокого сну і не знав, на якому світі знаходжуся, нічого не помічав довкола.

Коли б тільки дід Доріке міг почути синові слова, то

вкляк би на місці й неодмінно сказав би йому, закліпавши очима:

— Ти, Михаю? Ти? Але ж я знаю, як ти обійшовся з донькою Добрини-птахолова, люди попобалакали про вас обох, ще й досі ту притичину згадують. І виходить, що не ти її ославив, а вона тебе в дурні пошила. Що ти на це скажеш, мій Михаю?

На такий закид Михай, напевне, образився б і міг би відповісти батькові:

— Ви вже, тату, старі, посивіли, і не сором вам отаке казати? Що на вас найшло? Оце покликали мене, аби про таке розпитувати?

— Еге, Михаю, якої ти заспівав! Коли я постарів, то вже й не людина по-твоему? І що ж я такого сказав, що ти розгнівався? Докоряєш мені, соромиш, буцімто не я твій, а ти мій батько.

Та не знав і не відав дід Доріке, які думки рояться в синовій голові, чорнявій і непокірній.

...Не можу збагнути, як воно тоді вийшло. Пригадую, саме читав щось, коли прийшов син Добрини-птахолова. Хлопчак свиснув, я підняв голову і побачив його. Він махнув мені рукою, і я поклав книжку на землю біля табуретки, на якій сидів, і підійшов до хвіртки.

— Чого тобі? — спитав хлопця.

— Мене прислала Йоана, моя сестра. Вона сказала, щоб ти сьогодні прийшов, як споночіє, до наших воріт і свиснув, а вона почує тебе, бо ляже спати на призьбі,— випалив малий смаглявець і, не чекаючи моєї відповіді, чимдуж побіг геть.

Навіщо кличе мене Йоана, донька Добрини-птахолова?

Йому дали люди таке прізвисько через пташок. Літом він їх ловив, саджав у клітки, а клітки підвішував під стріхою, одну біля одної, рядком. Пташки були різні, кожна щebetала по-своєму, отож концерти влаштовували чудові. Наче в лісі або в ранковому саду. А Добрин розсідався на призьбі — дружина або Йоана підмощувала йому домотканий килимок — і слухав. У такі хвилини він ладен був прибити кожного, хто насмілювався б потурбувати його бодай одним словом, порушити спокій, що м'яко огортав його, ніби тонке полотно, яке щойно витягли з річки й розіслали на луговій траві вибілюватися під сонцем.

І ось кличе мене Добринова Йоана, щось має сказати вночі. А чому вона не покликала мене вдень або сама не

забігла до нас? Не інакше, бувають і в неї заскоки, як і в її татуся, носатого Добрин-птахолова.

Я дждався пізньої години, коли, на мою думку, Йоанин батько вже вклався спати, бо раніше не посмів наблизитись до їхнього двору: Добрин-птахолов прогнав би мене в одну мить — він не терпів, щоб хтось тинявся попід його парканом.

Здається, нічого особливого я проти нього й не мав, але підсвідомо відчував якусь неприязнь, ба навіть затаєну ненависть. Ми жили через шість-сім дворів, та я часто чув, як птахолов горлав:

— Ану, хто там лазить? Якого чорта тут тобі треба? Хочеш, щоб палиця по твоїй спині походила?

І знову на кутку ставало тихо. Добрин-птахолов замовкав. А напідпитку він любив розбалакувати:

— Птахи небесні чистіші за людей, вони безгрішні, святі!

Остогидло все це людям, і вони якось напосілися на Добрин-птахолова: хто дав йому право мучити божих пташок? А він тоді з палицею та з ножем на сусідів. Ніж у нього трофейний, німецький. З війни привіз тільки ножа, більш нічого. Але то був неабиякий ніж, довгий, з блискучим гострим лезом, срібною рукояткою і в срібних піхвах.

— Побачимо, хто тут такий сміливець! Ану, хто посміє зайти в двір?! — кричав птахолов несамовито і погляд у нього був дикий.

Пристрасть ловити птахів у Добрин з війни. А чому, звідки — він нікому не признавався.

Врешті сусіди перестали його чіпати, але за цю справу взявся голова сільради. Тут уже Добринові не вдалося викрутитись. Не допоміг ні його страшний ніж, ні дикий погляд, ні буйволяча сила. Голова сільради викликав міліціонера з Вулканештів — отож нікуди було діватися Добринові, довелося випустити пташок. Та наступної весни він знову взявся за своє — наловив іще більше пташок. А голова сільради вже не хотів зв'язуватися з ним, бо довелося б зайвий раз турбувати міліціонера з райцентру.

То що ж потрібно від мене Йоані, доньці Добрин-птахолова?

У романах про кохання, котрих Михайл прочитав чималенько, такої ситуації, як у нього з Йоаною, він не зустрічав, тому й не знав, як поводитись.

— Не те, щоб я зовсім не здогадувався, правдивіше сказати, мені було байдуже. Та й не знав напевно, чого

від мене хоче Йоана. І все ж пішов на побачення. Я дочекався заходу сонця, дочекався, поки вода в озері Белеу почорніла, і попрямував до двору Добрини-птахолова. Було темно, хоч в око стрель. Раптом не знати звідки вплив місяць і освітив усе довкілля. Голубе сяйво м'яко лилося над сонними хатами, немов вода. Тієї пори селяни рано лягали спати, бо треба було вставати ще до схід сонця. Порівнявшись з ворітьми Добрини-птахолова, я зупинився, свиснув і відразу ж пішов далі. За мною метнулася легка тінь. Йоана пошепки покликала:

— Михаю!

Вона підбігла до мене, і я побачив у місячному сяєві, як блищать її очі. Дівчина знову мовила ніжно й ласкаво:

— Михаю!

Стояла переді мною, важко дихаючи. І зненацька обняла мене за ший великими, загрубілими від роботи руками. Я ніби сп'янів, безмовно підкорився їй і не чувся, як опинивсь у м'якій траві в придорожній канаві.

— Михаю, любий мій! Чого тобі від мене треба? Ти з'являєшся у моїх снах щоночі, не даєш спати, мучиш мене. Я встаю на світанку геть розбита втому. Ну скажи мені, Михаю, що це зі мною діється? — гаряче шепотіла Йоана, задихаючись від хвилювання.

О, як сяяли її очі й тремтів голос, і вся вона тремтіла, немов у лихоманці. Сяяли великі очі й червоніли уста — о, як вона його цілувала!

«Дівчина цілувала тебе, Михаю, пригортала до свого тіла, а ти лежав, наче камінь?» — спитав би дід Доріке, коли б знав синові думки-спогади.

— Ні, ні, я довго не лежав біля неї, я вмить схаменувся, підхопивсь і дав їй ляпаса. І залишив її там, у канаві під місяцем, — бліду, з розпущеним, немов у феї, смолянистим волоссям, яке, розсипавшись, вкрило її тіло.

«А чому так, Михаю?» — спитав би здивовано дід Доріке.

— Не знаю. Я й сам пізніше мучився: чому? І не знаходив відповіді. Але ніколи я не жалкував, що тієї ночі втік від доньки Добрини-птахолова, і тепер не жалкую.

«А люди про тебе, Михаю, ще довго балакали всяку всячину, бо Добринина дівка на все село роздзвонила, що між вами сталося. Мені було соромно носа на вулицю виткнути — негоже ти з нею повівся».

— Мене анітрохи не цікавлять чийсь балачки, і що там

плещуть чужі язика -- мені зовсім байдуже. Сподіваюся, ви це розумієте?

Дід Доріке, почувши таке, похитав би головою, стенив би плечима й напевне подумав би: «Ні, це мені невтямки».

...Дід Доріке став посеред дороги, глянув на свої старі запилені сандалії, безнадійно махнув рукою.

— Ну, гаразд, Михаю. А що в тебе було з отією дівчиною з танців?

— А було так, що обійняв я її за плечі, і ми пішли. І там, куди ми прийшли, не було нікого, і земля пашіла теплом, і її волосся змішалось з травою, і тіло її притиснулось до землі, і я, і вона, і земля, і небо злилися в одне.

5

Вона дивилася на нього з великим подивом, ніжно гладила його волосся і ніби хотіла щось сказати. Нарешті одважилась. Говорила довго, її високий голос то тремтів і зривався, то ставав приглушеним, наче десь поблизу джеркотіла вода, але слова до Михаю не доходили, їхнього змісту він не вловлював і вже потім довго мучився, намагаючись пригадати й збагнути, що вона казала. Та геть нічого не запам'яталось з її мови, а тільки стояло перед очима бліде дівоче обличчя, волосся, змішане з травою, високі пружні груди і довгі, напрочуд красиві ноги.

Що хотіла сказати йому дівчина з танців?

Після тої літньої ночі, проведеної в тихому парку, Михай уже ніколи не шукав зустрічі з тією дівчиною, і вона його не шукала. Урсаки він і словом не обмовився про цю пригоду, але ще дужче замкнувся в собі. Після того, як успішно склав екзамени і вступив до університету, нічого не хотів знати, крім книг і конспектів — поглинав їх жадібно, немовби хтось повсякчас підганяв його. І відчував тоді велику зневагу до жінок. Через оту дівчину з танців, яка заманила його до тихого парку, оповитого нестерпною літньою спекотою.

...З верхівки пагорба дідові Доріке видно, мов на долоні, заплаву Пруту. Далеко внизу, на викупаному сонцем згірку, бовваніє постать чабана, там пасеться отара.

Вівці туляться одна до одної, збиваються до купи. Дід Доріке знає, як вони зараз важко дихають. Надходить час

стрижки, а вже потому, як вівці позбудуться своїх жарких кожушків, їм одразу полегшає.

Дід Доріке махнув рукою худорлявому цибатому чоловікові. Той махнув у відповідь і став чекати, поки дід підійде.

— Привіт, діду Доріке. Знову прийшов? А казав же того разу, що вже годі, нахвалявся, що ноги твоєї тутечки не буде. Виходить таки не остогидло тобі вівчарювати? Чи, мо', так чого завітав?

Старий мовчки підійшов до нього, сів на суху траву і лиш тоді відповів, одсапуючись:

— Драстуй, Добрине! Зажди, ось роззуюся, нехай йому грещь, так жарко. Як поживаєш?

— Як поживаю? — перепитав Добрин, сідаючи поруч. Він зняв гостроверху качулу, і його кругла лисина засяяла на сонці. — Так оце ж переказав голові, щоб прислав когось на твоє місце, а тепер бачу, нікого вже й не треба.

— Не треба, — згодився дід Доріке. — Видно, тут мені судилося й богу душу віддати. Ти ж дивись, як умру, то скажи моїй бабі, нехай отут, біля кошари, й поховає.

Добрин повернув до діда Доріке свою велику лису голову й уважно поглянув на нього.

— Що на тебе найшло? — спитав сердито. — Чого ти заводиш такі дурні балачки?

— Послухай, Добрине, що я тобі скажу: на скільки років я старший за тебе?

— Років на десять.

— Отож-бо, років на десять. Так чому ж ти звеш мене дідом?

— Не чіпляйся. Либонь, приплився сюди, аби полаятися зі мною?

— Лаятися чи ні, буде видно. А щоб я більше цього не чув, ясно тобі, Добрине? Не називай мене дідом, і край!

— Іди ти, діду Доріке, знаєш куди?! Чорти тебе принесли на мою голову. Чого ти від мене хочеш? Чого? Ну скажи, чого тобі від мене треба? — лютував Добрин-птахолов.

Дід Доріке зігнувся, розстібнув нарешті і скинув сандалії і з полегкістю простягнув босі ноги — нехай і вони відпочинуть на волі.

— Чи не пора вже, Добрине?

Птахолов глянув на сонце і погодився, що вже пора, але ж треба зачекати Йоану, його доньку, бо раз дід Доріке лишив Добрину самого, він послав за нею, щоб допомогла доїти овець.

Дід Доріке схвально кивнув головою: зрозуміло, підождемо. Хоч можна б і не ждати, адже він уже тут, то навіщо гаяти час? Половину отари видоїть, а тоді, як завжди, поміняються з Добриним.

Птахолов пішов попереду, дід Доріке подибавав слідом, і розпечена земля, вкрита ріденькою пожухлою травою, припікала йому босі підшви.

Було небо високе й чисте, повітря ніби закам'яніло — хоч би тобі дмухнув вітерець. Лише зрідка чувся легкий шерхіт — то пурхали пташки.

— Добрине, після доїння поженемо овець купатися? — спитав дід Доріке.

— Я не піду, — буркнув птахолов. — Коли хочеш, женіть удвох з Йоаною, а я приляжу відпочину. За ці дні, поки сам тут був, геть вимотався, це ж не жарт — одному видоїти таку отару.

— Гаразд, Добрине, — погодився дід Доріке. — Якщо ти дуже стомлений, то я й сам пожену, або вдвох з Йоаною.

Вони загнали овець до кошари. Помили руки. Спочатку дід Доріке зливав гіркувато-солону прозору воду на руки Добрини-птахолова, той хлюпнув жменьку й на обличчя, утерся чистим рушником, а тоді позливав воду на руки діда Доріке. Потім Добрин сів на маленький ослінчик, а дід Доріке взяв батога і пішов до овець.

— Ану, мерщій доїтися! — він легенько хльоскав батогами по овечих спинах. А вівці злякано збивалися до купи й по дві, а то й по три разом норовили пропхатись у хвіртку. Добрин заспокоював їх: одну погладить по голові, іншу злегка плесне долонею, щоб отямилась, третю лайне — подуріли вони, чи що — лізуть сліпицею? Врешті не витримав і гукнув:

— Не лякай їх, діду Доріке! Чого так розхльоскався?

«Ех, і хльоснув би я залюбки тебе самого, птахолова-негідника, по морді! Кажу ж паршивцеві, щоб дідом не звав, а він своєї!» — подумки відповів Добрині дід Доріке. Бо зненацька вибухнула колишня образа й невтамована злість, що гнітила його вже багато літ, збурилося все в душі проти Добрини. Діло давне, може б, і забути все те пора, а несила. Бісового батька забудеш, як невигойною раною запеклося на серці... Спробуй забути оте ясне сонце, що враз засяяло, засліпило тебе щастям, а тоді зненацька погасло, і лишився ти в темряві непроглядній із спустошеною душею... Таке не забувається. А й птахолов же в цьому винен, він заступив мені сонце, хай не каже, ніби не

знав, добре знав, та що з того? Знав ти, птахолове, чи ні — одна дяка. Чому? Бо дурень ти, та й годі. Я на твоєму місці подумав би про мене, коли б я був тобою — в твоїй шкурі і з твоєю пікою, а тільки зі своїм розумом. А тобі байдуже було тоді, в молодості, до чужого лиха... А якого біса, скажи на милість, ти припхався сюди, в степ до кошари, коли я хотів чабанувати сам? І що ти сказав? Ось що:

— Драстуй, діду Доріке!

Я тебе не побачив, бо сидів спиною до дверей колиби, але вгадав одразу, що це ти. Бо в кого ж іще такий скрипучий голос. А пригадуєш, що я відповів тобі?

— Заходь, Добрине, заходь і почувайсь як удома, — отак я тобі сказав, а сам робив своє діло — денне молоко заквашував, того літа стояла така ж задуха, як і нині, і я боявся, що пропаде молоко. А ти що? Увійшов, сів на лавку під стіною й мовчав, ніби німий. Я спиною відчував твій погляд. Закінчив роботу і обернувся до тебе.

— Що, Добрине, і ти хочеш стати чабаном?

— Хочу!

Тільки це й мовив, а погляд у тебе зробився темним. Ех, Добрине, принесли тебе чорти на мою голову, адже ми з тобою знаємо, що між нами було, то чому ж ти лізеш не в своє діло? Чому не даєш мені спокійно дожити віку, скільки вже його лишилося? Я ж тільки тут і надіявся спекатися тебе, бо в селі не було мені життя і нікуди не подінешся. Поки Михайл був зі мною, ще сяк-так перебивався, а коли він поїхав учитися, нічого доброго не зосталося в мене, ніщо вже не радувало. Сказав би я тобі, Добрине, про це, то чи знайшов би ти що відповісти? Навряд. Ну чого ти оце дочку свою ждеш? Раз я прийшов — усе гаразд, нічого тобі плакатися, що залишив дід Доріке напризволяще тебе самого з вівцями. І не вимагай тепер, аби вдвічі більше платили, бо за двох надриваєшся і піт заливає тебе, птахолове! А пригадуєш, як ти мені тоді сказав?

— Остобісіли мені люди, діду Доріке!

Я сів на лавці й дивився на тебе вражено, бо не доводилось мені ще нікого зустрічати, хто б отак ненавидів людей. А ти, щоб розвіяти мое здивування, почав пояснювати:

— З тим міліціонером я зрештою поладив, відчепився він од мене, та й по всьому. А сусіди, близькі й далекі, не давали спокою, вимотали всю душу. Ну, я декому ребра полічив...

Тобі хотілося, щоб я зрозумів тебе, а натомість ти помітив, що я ще дужче дивуюся.

— Невже, Добрине, ти підняв руку на сусідів? — спитав я з недовірою.

— Підняв! — крикнув ти тоді, і лице твоє враз перекошилося од злоби, стало жорстоким.— Хай не лізуть! Яке їм діло? Божі пташки, бачиш! Якби бог був, то він уже давно покарав би мене й без них. А не покарав же...

— Гаразд, Добрине,— обізвався я,— але як ти міг підняти руку на беззахисного?

— А мені що? Беззахисне воно чи ні — це його діло, а до мене хай пику не суне...

— Прийшла до тебе людина, сказала тобі, що думає, а ти одразу на неї з кулаками накидаєшся?

— Чорти б їх побрали з їхніми думками! У мене теж є думки, а я ж не тичуся з ними до тебе в хату, діду Доріке...

— Справді, Добрине?

Тільки це я й сказав, і тяжко мені стало на душі, бо ти геть нічого не второпав, а може, прикинувся, ніби не розумієш.

6

Ой, як звабливо похитує стегнами Йоана, але яка ж у неї, старої дівки, прісна й сумовита хода, і яке довге, аж до п'ят, яке шовковисте її чорне волосся, заплетене в дві коси, як виблискують її великі темні очі й пружно виколихуються високі груди під вилинялим ситцевим платтям, котре вона носить довго, а коли скидає, щоб випрати, то, поки воно сохне на сонці чи біля печі, дівка никає по двору, наче примара, в підтиканий полотняній сорочці, світить голими литками, а люди, заглядевши її, хрестяться, та вона не помічає нікого й нічого.

Ой, як же боляче й дико відкрасовується її дівоча незаймана врода, і скільки хтивих поглядів з-під насуплених брів обмацують її стан, як напружуються парубоцькі тіла, яким жаром їх обкидає, коли ненароком зустрінуть Йоану. Ось вона йде простоволоса, у вилинялому на сонці платті. Засмагли босі ноги ступають розмірено, не поспішаючи. У руці вузлик з їжею, що його налаштувала їй мама Катрина. Йоана як звикла одмалку називати свою матір «мама Катрина» або просто «Катрина», то як уже її не

карали, не били, а не змогли відучити, і вона й дорослою інакше не називає, наче підкреслює, ніби між ними великої різниці немає, тільки й того, що одна з них носила під серцем іншу. Коли вони йшли вдвох по селу, здавалося, немов то дві сестри, а не мати з дочкою.

А тепер іде Йоана в степ до кошари, несучи в одній руці вузлик з їжею, а в другій — транзистор, з якого лине народна музика. Мелодії змінюють одна одну, а обличчя Йоани лишається незворушним, тільки великі темні очі, немов дві глибокі криниці, сповнені подиву й жадання чогось незвичайного. Байдужа до всього на світі, трохи розімліла від спеки, вона неквапливо ступає по низькій пожухлій траві.

Зачувши транзистор, птахолов миттю підхоплюється з ослінчика.

— Діду Доріке! — гукає він. — Давай мінятися місцями, а то я вже так стомився, що далі нікуди.

— Ти ж іще й половини овець не видоїв, — каже дід Доріке, перелазячи через загородку, і сідає на ослінчик замість птахолова.

Добрин узяв батога, витер чоло тильною стороною долоні і поглянув туди, звідки линули звуки музики і йшла його донька Йоана, знадливо похитуючи стегнами.

Дід Доріке також не відривав очей від Йоани й бурмотів собі під ніс:

— Ну ти диви, чистісінька Катрина, як дві краплі води...

Дівчина підійшла до птахолова, думаючи про щось своє, і віддала йому вузлик з їжею. Він зміряв дочку довгим прискіпливим поглядом і наказав віднести їжу в колибу. Йоана мовчки повернулася і пішла. Та не встигла вона ступити й кількох кроків, як птахолов зненацька розмахнувся і боляче вперіщив її батогом.

— Хто так ходить?! — глухо заричав він, не тямлячись від люті.

Йоана не скрикнула, не застогнала, не притулила долоню до тіла, де пронизав її біль, а спокійно обернулася, відчужено глянула на батька і по якійсь хвилі тихо спитала:

— Що вам, тату, не подобається?

Оце тільки й сказала і пішла собі до колиби, так само зважливо похитуючи широкими стегнами. Цю ходу птахолов запримітив у дочки кілька тижнів тому.

Дід Доріке з превеликим подивом спостерігав за ними. Його вразила лютя птахолова — ні сіло ні впало уперіщи-

ти багатом рідну доньку, немовби вона худобина яка, але ж і Йоана — подумати тільки: іде собі спокійнісінько, наче її геть байдуже, наче він не її вдарив, а когось іншого. Лиш зневажливим поглядом зміряла батька.

Після того як видоїли всіх овець, птахолов пішов до колиби, перелив у череп'яну миску борщ, який принесла Йоана, дістав дві ложки і притулив їх до країв миски.

— Будеш їсти, діду Доріке? — спитав він, дивлячись убік, ніби попереджав: краще відмовся, бо їжі мені не шкода, а хочеться зараз побути на самоті.

Не чекаючи відповіді, птахолов заходився жадібно глатати борщ. Велике адамове яблуко огидно випирало крізь шкіру, бігаючи по шиї вгору-вниз.

— Ні, Добрине, спасибі! — подякував для годиться дід Доріке і, взявши батіг, покликав собаку й пішов до овець, що збилися до купи, знеможені спекотою.

— А ти чого сидиш, як засватана, очі на мене витріщила? — гримнув Добрин на Йоану, не піднімаючи голови.— Ану, йди помагай йому. Відженіть овець на водопій.

Дівчина неквапом підвелася з лавки, осмикнула плаття, взяла транзистор, який саме розповідав щось про арабів, і попрямувала за дідом Доріке.

Зморені вівці ледь рухалися. Дід Доріке почекав Йоану, і вони мовчки пішли поруч. І в діда, і в дівчини були свої думки.

Та ось між ними з'явилася цибата Михаєва тінь.

— Що тобі, Михаю? — спитав дід Доріке.— Чого ти вплутався між нами? Може, сказати нам щось хочеш?

— Нічого я вам, тату, не скажу. Просто я дуже скучив за Йоаною. Так оце мені сумно стало, важка туга лягла на серце, отож і прийшов сюди.

— А ти, Йоано,— обернувся дід Доріке до дівчини,— ти хочеш щось сказати Михаєві?

— Так, я хотіла сказати йому, що він боягуз,— промовила Йоана.

Михай опустил голову.

— Я за те поплатився, Йоано. Але ж тепер, коли я живу вже не з вами, яке це має значення?

— Тобто як, не живеш з нами? — здивувалася Йоана.— Звідки ж тоді стільки напастей на мою голову?

Облягли тепер Михая спомини — давнє йому пригадалося, далекі юнацькі роки, ота ніч, коли він з огидою відвернувся від Йоани, від трепетного дівочого тіла. Тоді він думав: навіщо йому Йоана, адже хотів їхати вчитися. І вреш-

ті — хіба він такий дурень, щоб одружитися з неосвіченою дівкою, хоч і з свого села, хоч вона і кохає його безтямно, раз не побоялася зробити перший крок і нічого не вимагала від нього — ніяких присягань та обіцянок.

Постала йому перед очима ота місячна ніч, розлогі тіні дерев, стрункий дівочий стан. Згадав, як Йоана пригортала його до себе, як пашіло її тіло, а він одіпхнув дівчину і втік.

— Я був тоді дуже молодий, Йоано,— вибачливо про-
мимрив Михай.

— Ні, річ не в тім,— сказала Йоана.— Ти був хитрий і потайний,— де ж пак тобі знатися з простою дівчиною! Ти думав, що я обкручу тебе, прилипну зі своїм коханням і заважатиму тобі стати пупом землі, чи не так?

— Сліпий я тоді був, Йоано, нічого не бачив, окрім книжок, та й не хотів нічого бачити. І ще дуже боявся будь-яких ускладнень,— додав він, подумавши.— Гордовитим я був, Йоано, занадто гордовитим. А потім довго-довго носив у душі твоє прокляття, воно мучило мене, не давало спокою. Твоє обличчя стояло перед моїми очима у відблисках місячного сяйва. Я страждав і хотів позбутися цих видінь, але не знав як. Помститися самому собі? Ні, пересвідчитись, що тієї ночі я повівся з тобою правильно, що так і треба було вчинити. І тоді я оволодів тією білявкою, дівчиною з танців, у тихому міському парку, а коли отямився, мені стало дуже гидко, і я вже не думав про тебе. Я сказав собі: отак само було б і з Йоаною.

Як і всі люди на селі, я ненавидів твого батька, птахолова. Пригадую той теплий сонячний день, коли все довкола сяяло першими весняними барвами і на березі озера було повно людей. Вони принесли з собою цуйку і вино, різні наїдки. Посідали на ніжнозеленій молодій траві, випили й закусили, а потім заспівали. Тут де не взялися музики, невідомо хто їх запросив, і закружляла хора. Старі танцювали із старими, а молоді з молодими. Твій батько, птахолов, стояв оддалік набурмосений і кидав спідлоба колючі позирки на твою матір, що витанцьовувала з усіма підряд у центрі кола. Був з ним Ніце-мерзляк, що і влітку не скидав кожу-
ха, усе, бідолашний, скаржився на лихоманку, казав, що ніяк не може зігрітися,— на нього й справді напали дрижаки, він цокотів зубами, коли спитав твого батька:

— Скажи мені, Добрине, з якого дива ти заходився ловити пташок? Замикаєш їх у клітках, не даєш їм літати.

А як же птахам у неволі? Адже вони страждають, бо і в них є душа. Тільки й радості, що політати...

— Душа? — перепитав твій батько, не спускаючи очей з матері. А вона ніби захмеліла від вогнистого танку й близькості чоловіків.— Кажеш, Ніце, душа? А я, людина, не маю душі, по-твоєму?

І почав розповідати Ніце-мерзляку, як він воював, як дійшов аж до Німеччини. Там його поранило осколком у ногу, і він потрапив до госпіталю. А госпіталь був розміщений у замку якогось великого пана. Отам Добрин і побачив силу-силенну кліток з пташками. Яких там тільки не було пташок! З усього світу понавозили, навіть з Америки. Клітки були розвішані на віттях дерев, пташки виспівували на всі голоси, а твій батько слухав їхні співи, поки лежав у госпіталі, чекаючи, коли загоїться на нозі рана. Отоді йому й закортіло мати великий сад і співочих пташок у клітках. Ця думка не давала Добринові спокою. А тепер, коли його мрія нарешті здійснилася, коли він наловив пташок і посадив їх у клітки, знайшлися в селі такі праведники, котрі втручаються в його справи, вимагають, бач, волі пташкам. Ну гаразд, він навчить їх розуму.

Розповівши усе це, птахолов хтозна й чого спитав Ніце якимось безбарвним голосом:

— А скажи, Ніце, тепер ти мені: якщо я стукну тебе по маківці, і ти впадеш, то на чиему боці тоді сила буде?

Ніце-мерзляк не злякався, почувши такі слова, тільки презирливо глянув на Добрину, похитав головою і мовчки одійшов. І що ж тоді зробив птахолов? Він зненацька увірвався в середину хори, зупинив танок, підняв свою засмаглу руку, вказав на високі горіхи, що росли неподалік, і закричав на все горло:

— Бачите отой здоровенний горіх? Хто перший злізе на нього, той найдужче любить свою жінку!

І кинувся щодуху до дерева. Чоловіки, не тільки молоді, а й старші, які ще почувалися в силі, розпалені цуйкою, вином і танцями, підтримали пропозицію твого батька і з веселим гиком стрімголов помчали за ним. І твоя мати, Йоано, дременула разом з усіма, заливаючись дзвінким сміхом, і звабливо підморгувала чоловікам, хоч вони й так бігли, немов ошпарені. А мій батько забажав стати суддею. Птахолов задавакувато глянув на нього, а тато лиш усміхнувся спокійно і подав знак. Чоловіки, мов несамовиті, подерлися на дерево. Через кілька секунд твій батько був уже на верхівці горіха, ніхто його не зміг обігнати.

І чогось йому спало на думку, мабуть, радість розпирала груди, похитати тонку верхівку, а вона й зломилася. Птахолов полетів униз, його тіло ковзнуло по міцному горіховому гіллі, та не зачепилось. З усієї сили гейнувся він на землю і не зміг підвестись. Ошелешені люди обступили його, та ніхто не кинувся піднімати. Чи вони думали, що твій батько тільки прикидається, а насправді не дуже забився. Та коли б побачили, яким дивним блиском світилися його очі, невже б не зрозуміли?

А він таки не зміг сам підвестися, люди віднесли його до лікарні, там йому зробили операцію. Кажали, щось у середині в нього відбилося, коли впав з горіха. Повернувся Добрин з лікарні додому і випустив на волю всіх пташок, а клітки попалив. Та й пішов у степ, чабаном став.

Й о а н а. Не знаю, що це все означає, Михаю, і що ти хотів сказати, лише здогадуюсь. Але мені хочеться про одне спитати. Чи ти звернув увагу, як безтямно поводитилась моя мама на тій хорі? Вона місця собі не знаходила, чи не так? Але мусиш знати — вона танцювала з багатьма чоловіками не тому, що їй було байдуже, як на це люди подивляться, вона, запевняю тебе, не хотіла дратувати село. Хто подумав таке, той аніскілочки не знає моєї мами, а я, повір мені, добре її знаю. Річ у тім, що її закличні погляди призначалися для одного-єдиного чоловіка — твого батька, Михаю. Тоді я пригадала, які плітки ходили по селу про них, коли я була ще зовсім малою. Та я не знала, чи було щось між ними чи ні. Запримітивши, на кого мама кидає запальні погляди, я раптом збагнула, що вона зваблює твого батька. Мовляв, не все ще втрачено, можна надолужити прогаяне. Моя мама ще не відкрасувалася, була така ж вродлива, як і дівчиною, ба навіть покращала. І стала непокірною — вже не боялася мого батька, як і кожна жінка не боїться свого чоловіка, коли закохується в іншого і ладна йти з ним на край світу, наперекір самій смерті... У той час і мама ладна була навіть померти, аби тільки помилуватися з твоїм батьком, Михаю. Вона хотіла покинути мого тата й утекти з твоїм хоч світ за очі. Вони замолоду кохалися, та дід не дозволив їй одружитися з бідняком... Багато літ минуло відтоді, а мама не змогла забути першого кохання. І на тій хорі, в день весняного буйноцвіття, наважилася на останній крок, щоб твій батько зрозумів її.

А після того, як мій таго впав з горіха, — а це сталося саме того дня, — і люди віднесли його до лікарні, мама

враз отямилася, посмирнішала. Проте я не була певна, надовго це чи ні. Я боялася, що коли тато одужає, вона знову буде поводитися так само. З кожним днем мама вродливішала, немов наливалася красою. Такими стають безтямно закохані жінки, горді й незалежні. Ніхто і ніщо не в силі зупинити їх, перешкодити їхньому коханняю.

Я була у відчаї, однак вирішила врятувати маму від ганьби. Ось чому я послала свого брата, щоб покликати тебе вночі на побачення, ось чому я обіймала й цілувала тебе на зеленій траві під місяцем... Я була згодна на все, аби тільки не дозволити мамі виставити усіх нас на посміховисько, щоб люди не тикали пальцями ні на мене, ні на мого брата, ні на всіх наших родичів.

7

Дід Доріке погладив своє підборіддя, заросле рудувато-сивою щетиною, потім обвислі вуса, що прикривали рот, і лунко хвиснув батою — отара вже підходила до води. Вівці, штовхаючись, кинулися в теплу, трохи застоюну воду озерця. Струмок, який зв'язував озеро з річкою, пересох, тепер в озерці не було риби, натомість розвелася сила-силенна жаб, великих і зелених, котрі щовечора та щоранку пронизливо квакали. Їхнє лунке квакання долиняло аж до кошари. Вівці борсались у воді, а дід Доріке вийняв люльку, неквапом запалив її, смачно затягнувся духмяним димком, скося поглядаючи на Йоану. По якійсь хвилі мовив:

— Я нібито сина свого, Михая, оце бачив. Що ти йому сказала? Чого він пішов од нас?

Йоана лише плечима стонула. Вона була зараз надзвичайно гарна, свіжа, немов росяна трава на світанку. Очі її — що дві глибокі криниці. Та чомусь погляд у дівчини геть збайдужений, спрямований у невідь-яку далечинь, і це не до душі дідові Доріке.

— Ти чого замріялась, дівко? Що з тобою? — спитав, попихкуючи люлькою. — Дивишся на людей такими очима, немов і не тут ти, не на землі, а десь там... — показав дід у чисту небесну блакить і засміявся, по-старечому глухувато підкахикуючи.

Йоана мовчала, ніби вирізьблена з каменю статуя. Раптом вона стрепенулася й подарувала дідові таку сліпучо-

привабливу усмішку, якою всміхаються дівчата юнакам, та й то не всім, а одному-єдиному.

— Що з тобою, дівчино? — злякався дід Доріке, забувши, що вже один раз питав.

— Я думаю, діду Доріке, частенько думаю, навіщо дається людині життя?

Дід Доріке глибоко затягнувся, аж у грудях щось захрипіло, й опустив голову.

— Хіба я знаю, дитино? Життя дається, щоб жити.

— Я це розумію, але ж як жити? Людина, поки вона молода й здорова, вважає себе дуже сильною, їй здається, що вона все може, все їй під силу, а коли відчує наближення смерті, починає багато за чим жалкувати, та нічого вже тоді не вдієш...

Що це з донькою птахолова?

Вівці тим часом повиходили з води і, подзвонюючи тронками, почали пастися на пожухлій траві, занурюючи в неї м'які вологі мордочки.

Дід Доріке гукнув вівчарку, вийняв з-за пояса флуєр і став грати, ніби він тут сам і немає поруч доньки птахолова, ніхто його не почує.

Сонце вже стояло на вечірньому пружі, однак жара не спадала. Тільки з дельти Пруту повіяло легкою прохолодою. Дунаю не було видно, а чулося його могутнє дихання і долинали важкі удари хвиль об береги та рибальські човни.

Йоана вмить струснула з себе дрімоту і рвучко обернулася до діда Доріке. Тоді ввімкнула транзистор на всю силу, з нього полинула пісня, і старий перестав грати на флуєрі, засунув його за пояс.

— Ну, я пішла, діду Доріке, — сказала Йоана, підводячись із землі. — Я слухала вашу гру і збагнула, що все значно простіше: Михай помилився в житті і, мабуть, не один раз.

Дід Доріке вирячив на неї очі, нічого не втямивши. А донька птахолова відходила від нього все далі й далі, як завжди, зважливо похитуючи стегнами. Зненацька дід Доріке піймав себе на думці, яка вже частенько приходила йому в голову: «Чорт забирай, чому мені зараз не...»

Він не закінчив фрази і не уточнив, скільки ж молодечих літ йому хотілося б мати, щоб заради нього зважливо похитувала доладними стегнами Йоана.

Старий довгенько проводжав її поглядом, аж поки дівоча постать не розтанула в імлі й не перетворилася в ма-

леньку чорну цятку далеко на обрії. І лиш тоді покликав собаку, влігся на траві й заснув.

Сон діда Доріке. І наснилось мені, птахолове, ніби я став молодим, таким, як був колись насправді. Наче я прокинувся вранці, тобто батько мене розбудив (царство йому небесне), штовхнув мене під бік і гримнув: «Ану, Доріке, вставай, якого біса вилежуєшся?! Проспиш усе на світі, бач, уже сонце сходить!» Я розплющив очі, яке там сонце — повно зірок на небі, тільки розвиднюватись починає. Я встав, натягнув штани і пішов умиватися. Зачерпнув великою чашкою холодної води, хлюпнув собі на обличчя й на груди — розігнав дрімоту. Батько гукнув мені з глибини двору, щоб я вивів коней. Я пішов до сарайчика, вивів їх, насипав у торбинку вівса. А мати (земля їй пухом) накладала нам їжу в полотняну торбинку, щоб ми взяли з собою на поле.

Саме жнива були, птахолове, так мені наснилося. Мати збрала нам торбинку, я застріг коней у каруцу, батько цвьохнув батою: «Ньо, Гідрон! Ньо, Тарзан!» Я кинувся відчиняти ворота, а тоді скочив на каруцу. Ми не брали в поле матері, нам і вдвох з батьком ніде було розвернутися, ми завжди найпершими закінчували жнива — що ж тих двох погонів¹ землі! Зібравши своє збіжжя, ми з батьком одразу шукали підробіток — наймалися на поденщину до кого прийдеться і таким чином зводили кінці з кінцями.

Отож я й кажу, птахолове, приїхали ми на свою нивку, повставали з каруци. Саме жайворонки злетіли в небо. Тоді сонце зійшло, а ми вже почали жати. Ось бачу я, птахолове, ніби наяву, як приїхали на сусідню ниву Попеску, всією сім'єю — п'ять душ. Двоє старих, два їхні парубки, мої однолітки, і їхня менша сестра, ти її знаєш, Катрина, вона стала твоєю дружиною. Сказали сусіди нам: «Бог на поміч!» — і замахали серпами. Тільки старий Костакє трохи відстав — він в'язав снопи.

Коли припекло сонце, я розігнув спину, щоб витерти піт з обличчя. Ненароком кинув погляд на сусідню ниву і побачив Катрину. Віриш, птахолове, немов уперше побачив. Так і завмер посеред поля. Мій батько завважив, що я не поспішаю до роботи, і розгнівався:

— Ти чого, Доріке, стоїш як укопаний? Діло треба ро-

---

¹ Погон — міра площі, що дорівнює 5012 кв. м. (заст.).

бити! Ліньки напали, чи що? До обіду ще далеко, на сонці нічого поглядати.

А він таки вгадав, мій батько, що я на сонці дивлюся. Бо неймовірно вродливою була Катрина. І не знаю вже, як воно вийшло, що саме тоді, коли мене трясло, мов у пропасниці, і я не міг одвести від неї очей, дівчина теж розігнулася й глянула на мене. Ми довго дивилися одне на одного, наче вперше в житті побачились. Аж поки один з братів не ляснув Катрину по плечу:

— Чого ти остовпіла?

Ми знову взялися за серпи, і я вже достеменно знав: що б там не було, а дочка Попеску стане моєю дружиною.

Попрацювали ми з батьком до полудня, а тоді сіли обідати. Я все краечком ока стежив за Катриною — сусіди також обідали. Мій батько хоч і не піднімав голови, а все помітив.

— Сподобалась вона тобі? — спитав.

— Дуже сподобалась, тату, — відповів я.

— І що ж тепер?

— Як що? Одружуся з нею, раз припала до душі, — сказав я.

— Схаменися, синку, будь розумником, а то собаки завиють серед білого дня. Чи ж вона піде за тебе?

— А чому ж не піде, тату? Хіба я каліка чи потвора?

— Воно то так, Доріке, ти дужий, як віл, здоров'я тобі бог дав, а ось розумом обділив.

— Ну, знаєте, тату! — спаленів я від образи й скочив на ноги.

— Сядь, синку, сядь, не збивай куряви. Що ж поробиш, коли ти вигнався такий здоровенний, а не можеш збагнути одного: ти — бідняк, а Попеску — багатій і не віддасть він своєї дочки за тебе. Невже тобі не ясно?

— Але ж і я їй до вподоби, тату! Я ж серцем чую, що любий я їй, а вона мені.

— Можеш бути кому завгодно любий, але з нашою нивкою дуже не розженешся. Я правду кажу тобі, послухай свого батька.

Однак я тоді цього ніяк не міг затишити, птахолове, хоч ти мене на шматочки поріж. Бо як же це може бути, думав я, що ми обое хочемо побратися, а хтось стоятиме нам на заваді? Молодий я був, надто недосвідчений. Що я тоді знав? Такий, як і всі сільські парубки, одягався не краще за інших, але й не гірше, хіба що трудився завзя-

тіше, ніж мої однолітки, так що ж у цьому поганого? А мабуть, було щось непевне в тому, що мені доводилось працювати день у день, частіше в чужих людей, не розгинаючись. Навіть тоді, коли інші відпочивали або поралися в своєму господарстві.

Коли вже геть стемніло, так що не видно було жати, ми з батьком запрягли коней, сіли в каруцу й поїхали додому. Як порівнялися з ворітьми Попеску, я скочив з каруци, підбіг до криниці, скинув сорочку й сполоснувся чистою холодною водою — цілоденну втому немов рукою зняло. Батько насмішкувато спосгерігав за мною. І був у мене, Добрине, вечорок, ех... Біля воріт Попеску я свиснув, а потім зозулею закував. Однак Катрина не виглянула. Натомість вийшли обидва її брати, здорові як бугаї.

— Ану, хто тут вештається? — гукнув один з них.

— Я не вам свистав, — сказав я і підійшов ближче до воріт. Вони впізнали мене.

— Це ти, Доріке?

— Я.

— Гаразд, але чого тобі треба? Ти домовився з Катриною?

— Так.

Відчинилися ворота, і хлопці вийшли на дорогу. Обидва високі, як я, проте, я знав, коли нападуть на мене, то я їм обом усиплю. І вони це добре знали. На превеликий подив повелися розважливо.

— А що, Доріке, ти з нею одружишся? — мирно спитали.

— Авжеж!

— Одружишся, Доріке, навіть у тому разі, коли не дамо посагу?

— Одружусь!

— Одружишся, Доріке, навіть за умови, що вона прийде в твою хату гола-голісінька, скажімо, в самому платтячку?

— Одружуся!

— І даси нам розписку, що не матимеш до нас жодних претензій після весілля?

— Дам!

— Гаразд, Доріке, тоді побалакаємо завтра, — сказали вони і пішли в двір.

Я прийшов додому і цілу ніч не спав, не міг заснути. Стоїть Катрина перед очима. Ранком розповів усе батькові. Він зареготав.

— От бісові діти Попескові сини! Ич які великомудрі —

хочуть, либонь, накласти лапу на все майно. Кажеш, готові віддати сестру голою-босою? І ти погодився? Не вийде з тебе, Доріке, путящого хазяїна, я вже бачу, однак, порядною людиною ти будеш. Гаразд, бери її, нехай подавляться, скнари чортові. Хату маєш, два погони землі твоїми стануть після моєї смерті, а я, поки здоров'я дозволить, трудитимусь, і ти попрацюєш, то, може, й стягнемось ще на один погон, проживемо якомсь. Бери її, Доріке, раз припала тобі до душі. От тільки чи старий Попеску віддасть її за тебе? Раптом у нього інше на думці? Як же таки віддавати доньку без посагу та й чи схоче він поріднитися з нами, бідняками? Ти про це подумав, сину?

Не знаю, як тобі, Добрине, сказати,— одним словом, я тоді був наче іншою людиною. Анітрохи не обходили мене батькові сумніви й застереження. Пішов я ввечері й постукав у двері Попеску. Віддав тим бугаям папір, що візьму їхню сестру без посагу і після весілля ні я, ні Катрина позиватися з ними не станемо. З дівчиною я ще, правда, не балакав, та чомусь був певний: вона не перечитиме. Я знав, що любий їй. Отоді на полі, як зустрілися наші погляди, її очі про все мені сказали, оті дві глибокі й чисті криниці. Та хотілося мені, ясна річ, аби вона й на словах підтвердила, що кохає. Смієшся, Добрине? Ні? Правильно робиш, не треба сміятися. Ти навряд чи й зрозумієш, як це можна покохати дівчину, не перекинувшись з нею жодним словом і жодного разу не обійнявши.

Отож пішов я до старого Попеску. Він страшенно здивувався, коли відчинив двері й побачив мене. Але впустив до хати. Катрина сиділа на лавці й щось шила при світлі газової лампи. Її личко сяяло немов сонце, звеселяло кімнату. Зашарілася дівчина, не піднімала голови. Попеску запросив мене сісти. Я сів. Присунув він ближче до мене свого стільця і спитав:

— Чого прийшов, Доріке?

— Просити, аби Катрину за мене заміж віддали,— випалив я без ніякого вступу.

— Що ти сказав, Доріке? Повтори-но, а то я не почув! — насупився Попеску. Саме в цю мить до хати зайшли обидва хлопці.

— Віддавайте, батьку, раз і вона хоче,— промовив один з них.

Старий, зовні спокійний, обернувся до Катрини.

— Ти чуєш, дочко, прийшов Доріке, не заслав сватів,

як звичай велить, а сам заявився і хоче тебе за дружину взяти! Як ти на це дивишся?

— Я піду за нього, коли бере мене, бо він мені любий,— відповіла Катрина, і який же в неї, Добрине, голос був, боже мій милий, що то за ніжний голос! А сама яка вродлива — я зроду такої краси не бачив, ні до того, ні після того — ніколи.

Старий Попеску обернувся до синів.

— А ви, що скажете? Те саме, що й Катрина? Віддати її?

— А чого ж? Віддавайте, тату, раз вони покохалися. Не суперечить.

— Ну, а я, знаєте, що вам скажу? — підвівся старий.— Знаєте? Одна-єдина в мене донька. І за цього злидня я її не віддам. Чуеш, Доріке? Нехай ліпше помре, аніж одружиться з обідранцем! Не віддам! Таке моє слово.

І відчинив переді мною двері. Я встав і вийшов.

Що було потому, Добрине? Біда. Тяжко розповідати. Що було потому, я й ворогові своєму не побажаю. Нестерпно боляче було мені на душі. Немовби щось усередині обірвалося, я занедужав, не міг підвестися з постелі. Старі мої ходили біля мене навшпиньках, ворожку покликали, щоб пошептала наді мною та вигнала недугу. Вона сказала моїй матері, що наврочено мені, того й душа сохне. Я вже й не сподівався одужати, зробився жовтий як віск, а потім почорнів як земля. Даремно пив різні трав'яні відвари та настойки, ніщо не допомагало.

Аж поки одного дня не підійшов до мене батько і не сказав:

— Облиш, Доріке, не будь дурнем. Досить валятися в постелі. Виходить заміж твоя Катрина. Що тепер робитимеш?

— Як, заміж? — перепитав я ошелешено, наче Катрина вже не мала права одружуватись, як усі дівчата.

Я звівсь на лікті й довго-довго дивився батькові у вічі, аж він не витримав мого погляду, повернувся до мене спиною і вийшов з хати, залишивши мене самого. Я сів на постелі і втупив погляд у порожній куток, немовби намагався щось пригадати. Потім з великим зусиллям натягнув на себе сорочку й штани, дістав ножа зі своєї схованки і вийшов надвір. Батько щось майстрував біля тину. Коли побачив, як мені важко йти, що я ледве на ногах тримаюся, підбіг до мене й спитав лагідно:

— Доріке, синку мій, куди ти йдеш?

Більш нічого й не сказав, а я не відповів, мовчки пішов до садиби Попеску. Ноги в мене підгиналися, в голові шуміло. Я йшов похитуючись і нічого перед собою не бачив. Лише з полудня звернуло, а мені здавалося, Добрине, ніби вже ніч. Доплівсь я до їхніх воріт і відчинив навромацки. Побачив у дворі Катрину і сказав:

— Катрино, що ти робиш, люба моя?

— Ой, Доріке, голубчику мій, чого ти прийшов?

Знаєш, Добрине, птахолове нікчемний, як мене в жар кинуло, коли вона мовила оте «голубчику мій»? Ніби наскрізь вогнем пропекло.

— Катрино, я ждатиму тебе вночі, приходь з чим можеш, підемо до нас, якщо не хочеш побачити мене в труні,— сказав я і пішов до воріт.

А тут братики її у ворота — чортзна-звідки поверталися додому.

— Гей, Доріке! — гукнув один з них.— Ми хочемо знати, що ти тут заґубив?

— Я прийшов за розпискою,— усміхаючись відповів я.

Смішно мені стало, що вони такі розлючені, а я їх не боюся.

— Ми її порвали. А домовленість про сестру у нас тепер з іншим. Тебе ж питаємо, чого тиняєшся в дворі зарученої дівки?

Я знав, що вони можуть накинутись на мене. Ще б пак! Адже такого охлялого подолати легко. Враз би зі мною розправились. І тоді я засунув руку до кишені і намацав ручку ножа. Потім вийняв його. Тримаючи в правій руці поперед себе, щомиті готовий до удару, я пройшов між ними по двору, а вже за ворітьми так мені легко стало, така мене радість охопила, Добрине, ти не повіриш — аж заспівав! На весь голос.

Що тоді люди балакали?

Надходить, птахолове, час, коли кажеш сам собі: годі, все минуло, пора заспокоїтись. Інколи здається, що вже й забулося, бо ж стільки літ промайнуло, навіть півневі ясно: якого біса ходити повсякчас з потупленими очима й опущеними руками, лише тому, що дитину тобі народила інша жінка, що з іншою ти прожив життя і ділився шматочком хліба, з іншою в одній постелі спав і витримував усі незгоди, які випали на твою долю. Але ж ти не забув про це, Добрине, хоч багато води збігло відтоді, отож і мені не забути, ось що я тобі скажу. Буває сядеш їсти, а на душі тоскнота: навіщо я жив? Або встаєш із-за столу, попоївши,

дякуєш всевишньому за хліб насущний, а мозок тобі пропикає думка: навіщо я прийшов на землю? Чи то в полі, піт проливаючи, розігнеш спину, обіпрешся на сапу й спитаєш у самого себе: кому потрібна твоя робота? Тому що, Добрине, найголовнішого в житті не забудеш, не в силі забути, хоч життя може так тебе переорати, так змінити, що геть нічого не залишиться від тебе колишнього, ти станеш не тим, ким був раніше, і все ж навіки лишається з тобою найсокровенніше, людське, що йому й назви не підшукаєш, а воно не щезає, воно виправдовує твоє існування.

А то ніби сонце тебе осяє, зігріє ласкавим промінням, як мене уві сні, і збагнеш тоді, що якби не було отого випадку, то все склалося б зовсім інакше — чи гірше, чи краще, проте, не так, як є. Бо часто один-єдиний випадок повертає життя людини зовсім іншим руслом, аніж вона того хоче.

Ну гаразд, слухай далі мій сон. Отож повернувся я додому та й жду, коли геть стемніє, щоб піти в потаємний куточок, де зустрінуся з моєю Катриною. На душі мені сонячно, співає душа. Багато часу сплигло відтоді, спогади тьмяніють, і я вже не скажу, який вир почуттів закружляв мене, а що радість велика, нестримна була — це я пам'ятаю, бо такої радості я ніколи в житті не зазнав. Підходжу я до того місця, де ми домовились зустрітись, і бачу тонкий і ніжний дівочий стан. Катрина мені здавалася схожою на високу зелену травинку, що гнеться від подиху вітру. Я підкрався до неї, обняв за плечі, пригорнув. Вона припала до моїх грудей, не пручалася, не ховала вуста від моїх поцілунків. У мене подих перехопило — зроду не цілував такої вродливої дівчини. Її вуста пахли полином, очі сяяли, немов дві ясні зіроньки. Я взяв у неї з рук вузлик, і ми побігли до моєї хати.

Нас огорнула густа темрява, однак, я не можу сказати напевно, чи тоді було вже дуже пізно, чи ніч тільки наступала. Ми побігли, взявшись за руки, і вже наближались до нашого двору, коли зненацька почули жажливий крик: «Рятуйте, люди добрі!» Хтось кликав на допомогу, як перед смертю.

Ми глянули в той бік, звідки долинув крик, і побачили, що хату Пожоги охопило полум'я. Червоні язики вогню вже діставали покрівлі. Ми кинулись до падаючої хати. Коли добігли, там уже були люди. Зчинився страшений галас, я забув про все на світі. Вихопив відро з рук яко-

гось хлопчачка й побіг по воду. Швидше загасити пожежу — лиш це було на думці, як і в усіх. Бо де ж подіється нещасний бідняк Пожога з цілою оравою дітлахів? Я метався від річки до хати, не чуючи ніг. Ударили в дзвони, людей назбігалосся повно, вони метушилися, заважали одне одному. Тоді чоловіки стали в ряд від хати до берега Пруту, добре, що річка була поблизу, й передавали відра з водою з рук у руки. Нарешті загасили пожежу. Коли потухла остання жарина, я згадав про Катрину. Почав шукати її. Ой, Добрине, як я шукав її в натовпі, кликав, кричав щосили, а вона мов крізь землю провалилася. Люди стали допомагати мені, але марно. Так і не знайшов я її. Вже пізніше дізнався, що сталося. На пожежу прибігли й сини Попеску і як побачили там злякану сестру, вхопили її попід руки й повели додому, ніби жандарми. Віддали батькові, а той замкнув її в кімнаті й випустив лише тоді, коли з тобою, птахолове, вони остаточно домовились, що береш її заміж. Того ж дня ви з Катриною заручилися.

— Добрине, сучий сину, ти ж таки знав, що ми були закохані, навіть що ж ти втрутився? Це тебе не обходило? Сподівався, що забуде мене? Бо в тебе сім погонів землі, заради них і віддав Попеску доньку, а мною, бач, знехтував, бо в мене було тільки два. А тепер я питаю тебе, собача твоя душа, що тобі з тих семи погонів, яких уже й не маєш нині? Ощасливили вони тебе, іроде клятий? У степ від неї втік? Бачити її не можеш? Хоч і дітей маєте, а любові не було між вами, занастив ти їй життя, як і мені. Добре тобі тепер? А тоді ти не подумав, що доведеться жити чужими в одній хаті, чужими спати в одній постелі й сидіти за одним столом, і що ніколи не буде в вас кохання? Ось і подався ти в чабани, збіг у степ, либонь, стало нестерпно дома жити, не витримуєш уже.

Пригадую день вашого весілля. Лив дощ як з відра, і казали люди, що це не на добро. Прийшов і я на весілля, затиснувши ножа в долоні. Щастя твоє, що здивався я тоді з липованином¹ Крюковим, це він утримав мене від гріха.

— Доріке,— сказав він,— а про неї ти подумав?

— До чого тут вона? — питаю.

— А до того, що штирхнеш ти ножем Добрину, віддасть він богові душу, а хто найбільше постраждає? Добрин мертвий, тебе до в'язниці відправлять, а з ким же вона залишиться?

¹ Л и п о в а н и — російські старовіри.

І не став я тобі на заваді, птахолове. Побрів до корчма-
ря Теку, взяв із собою Крюкова. Замовив цуйки, вина,
пригощав усіх перехожих, покликав циганів і наказав їм
грати похоронну музику. Вони заграли. Назбігалосся повно
людей.

— Це моє весілля! — волав я і безперестанку пив цуйку.
Цигани грали й співали похоронне, я пив і ридав, немов
над покійником.

— Кого ти ховаєш, Доріке? — спитався хтось.

— Пийте, дядьку, за упокій моєї душі. Свою душу я ни-
ні ховаю. Понесу її зараз на цвинтар під оцим прокляту-
щим дощем.

— Погана прикмета, коли дощ на весіллі, не буде щастя
Добринові, — сказав ще хтось, а цигани грали й співали,
аж поки я з ніг не звалився від цуйки. Лиш тоді мені тро-
хи полегшало.

— Нехай воно западеться, отаке життя! — горлав я,
звертаючись до Крюкова. — Ти п'єш, липованине? Пий!
Пий, нічого не варте це життя, пропади воно пропадом!

— Я не п'ю, Доріке, моя віра не дозволяє.

— Це добре, липованине, що ти віруючий. Віра є, і слу-
жи їй чесно. Ви всі віруючі такі, я теж був віруючим,
а тепер уже ні. Я питаю тебе: чи може прожити людина
без віри?

— Не може, Доріке. А в тебе й не було віри. Великий
гріх поклонятися жінці, а не богам.

— Дурень ти, липованине. Яке мені діло до бога?
Я його бачив? Ти можеш показати його мені? Не можеш.
А жінку я бачу, вона є, і вона — мій бог. Вона прийде на
поміч у годину скрути, а твій бог що робить, коли тобі
тяжко?

— Не богохульствуй, Доріке, це дуже страшний гріх.

— Облиш, липованине! Ти такий самий, як баптисти.
Плювати мені на те, чого я не бачу і не відчуваю. Дай
мені, липованине, Катрину, і я пошлю до біса всі віри,
які є на світі...

Уже не пригадую, яких дурниць я ще тоді наплів. За-
мовляв циганам жалібні пісні, пив, плакав. І, плачучи,
пройшов через усе село і мимо твоєї хати, Добрине, йшов
плачучи. Люди загледіли мене, побачили, як я плачу, і
хтось шепнув про мене Катрині. Тоді вона вискочила з-за
столу й підбігла до паркану, і всі гості кинулися вслід за
нею... І сказала вона, Добрине, та ти й сам знаєш, що во-
на сказала, бо теж стояв поруч:

— Ой, Доріке...

Мовила та й пішла на своє місце за стіл, але весілля вже не клеїлось. Гості заквапились по домівках, швидко розійшлися. І я побрів додому. Мене перестрів Пожога.

— Вибач мені, Доріке, прости мене!

— За що, дядьку? Хіба ви зробили мені щось лихе?

— Авжеж, Доріке! Коли б не зайнялася моя клята халупа, не втратив би ти Катрину, не забрали б її брати додому і не вийшла б вона заміж за Добрину.

— Ой, дядьку, така вже гірка моя доля, знать, не судилася мені Катрина. А тепер уже байдуже, балакай не балакай — усе одно.

...У воротях мене ждав батько. Він узяв мене за лікоть і відібрав ніж.

— Коли не вмієш користуватися ним, то якого біса ти його носиш?

Я всміхнувся, бо пригадав слова липованина. Він був правий, а не батько.

Йоана. Я йду навпроти сонця, воно засліплює очі, я майже не бачу дороги, і вона здається мені вузькою прямою смугою, розжареною до білого, яка кудись веде, але я не знаю, куди. Та, власне, мені й байдуже. Яке мені діло до цієї дороги, у мене, підстаркуватої дівки, тепер зовсім інше на умі. Колись узнають люди правду, все село визнає, і моя мати, і мій батько, ось і побачимо тоді, як вони зі мною говоритимуть, а то зараз нібито й не бачать мене і не чують, наче я й не людина. Приходжу додому з поля, з виноградника чи то з кукурудзи або з тютюну, ледь ноги переставляю, падаю від втоми, а мати слова доброго мені не скаже. Відтоді, як у мене з Михаєм, сином діда Доріке, притчина була. Не до вподоби їй, бачте, що я хлопця на посміх людям виставила, піддурила, щоб ввійшов уночі, хотіла звабити його, а він засоромився і втік, покинув мене саму під місяцем на вологій траві.

Коли мати почула про це від людей, вона якось зупинила мене під хатою й спитала:

— Навіщо ти так, Йоано?

Нібито сама не знає. Якби я не зважилась на той крок, то лишився б наш батько вдівцем при живій дружині, а ми з братом — без матері. Я збагнула, як їй можна перешкодити. Бо вона розсудила по-своєму: тепер, мовляв, коли землі в усіх порівну, то й дід Доріке вже не бідняк, отож їм ніщо не завадить бути разом, хоч багато літ минуло...

Я Михаєву владчу добре знала, знала, що він може, а чого не може. Уткне, бувало, носа в книжку — не відірвеш. Утовкмачив йому батько в голову, щоб він добре вчився, коли не хоче в землі порпатися або волам хвости крутити. Отож Михай так ревно й халався за книжки — вірив батькові. А може, й ні? Бог його знає, як воно там було. Проте Михай у школі з шкіри не пнувся, щоб отримувати відмінні оцінки, читав, правда, весь час — і на зборах, і на тих уроках, які його не цікавили, і скрізь. У нас усіх, бувало, батьки повідбирають книжки та загадують діло робити, а дід Доріке свого сина не чіпав.

— Нехай росте, як хоче, — казав він людям. — Хіба ж не видно, що путящого господаря з нього не вийде?

Частенько бачила я Михає над озером. Ми туди прати ходили. А він сидить на березі, втупивши очі в воду, не змигне.

— Що ти робиш, Михаю? — питаємо.

— Що роблю? Та ось дивлюся, — відповідає.

— І щось там бачиш?

— Авжеж бачу, бо дивлюся ж.

Що він у тій воді бачив?

А то, бувало, плететься сам по дорозі, думає про щось своє, а з людьми забуває вітатися. Хтось не витримає, сіпне його за рукав, зупинить і питає:

— Хіба ти не син Доріке? Не тутешній? Звідки ти? Мо', не з нашого села?

— З нашого, дядьку.

— А коли з нашого, то чому ж не знаєш мене?

— Знаю, чом не знати, — відповідав Михай і називав ім'я перехожого. А той очі вирячував з подиву:

— Так хіба не вчить тебе тато здоровкатися з людьми? Чого мовчиш? Язика проковтнув, чи що?

Михай мовчки виривався й простував собі далі, а чоловік докірливо бурмотів: «Дуже грамотні стали в отій школі, глудз за розум завертає. Ім би сапу в руки, та й нехай подють у спеку, як ми, отоді б і побачили...»

Натерпівся бідолашний Михай, поки школу закінчив і поїхав учитися в Кагул. На вчителя. Вони туди поїхали вдвох з Урсакі. Обох дід Доріке на ноги поставив. Урсакі залишився сиротою, і дід Доріке взяв його до себе, виростив разом із своїм сином.

«Там, де один росте, прогонуємо й двох», — казав він. Хлопці навідувалися в село тільки влітку, на канікули.

Якось я побачила Михая. Він став високий і стрункий, справжній красень. Досі не можу забути його.

Навіщо я тоді ввечері покликала його на побачення? Сама не знаю. Але не тільки заради матері...

Я сиділа над канавою і чекала його. Мій батько тоді ще не облишив свого чудернацького полювання на пташок, і їх була сила-силенна в клітках. До мене долинав пташиний спів з нашого саду. Коли я побачила, що Михайл підходить, хутко встала й подала йому руку, вітаючись. І які м'якесенькі були в нього пальці, мов у панянки. Не сподобались мені його руки. Не такі мають бути в чоловіка.

— Навіщо ти покликала мене? — байдуже спитав він.

Очі в нього були холодні, неприступні. Це обурило мене до глибини душі. Що відповісти хлопцеві, коли ти покликала його на побачення, а він питає, навіщо? Як йому пояснити?

8

Ой, яка ж бо в Йоани зваблива хода, які очі — великі, чорні з поволокою, немовби чимось занепокоєні.

Коли дівчина підійшла до своїх воріт, сонце ще проглядало крізь листя дерев, але на дорогу, на хатні стіни й на високий паркан уже лягли довгі тіні. Приємна вечірня прохолода огортала село. Люди ще не скоро придуть з поля.

Йоана відчинила хвіртку й пішла до хати. Раптом вона почула голосний сміх у дворі в сусіда Петраке. Паладі й мимовіль поглянула туди. Там обливався водою і пирхав роздягнений до пояса хлопець. Йоана зупинилася й наморщила чоло: хто ж то такий? Чи, бува, не старший син дядька Петраке? Він торік пішов до армії. Мабуть, у відпустку приїхав.

Якусь часину Йоана не зводила з нього очей, і в них невідь чому затаївся біль. Тоді попрямувала до своєї хати. Її зупинив материн голос:

— Ти була в степу, Йоано?

— Була.

Мати вийшла з саду, поправила на собі хустину, насунула аж до брів, — сонце вже не палить, отож її лицю ніщо не зашкодить.

— Ти залишила батька самого?

— Ні, дід Доріке повернувся.

— Чудасія з ним, та й годі: то на пенсію йде, то на роботу вертається. Що вони кажуть?

— Хто «вони»?

— Твій батько і дід Доріке.

— А що їм казати? — стонула плечима Йоана й подалася в хату.

А з сусіднього двору й досі долинав гучний парубоцький сміх.

«Чого він так радіє?»

Йоана сіла на стілець біля столу й погладила рукою скатертину. І враз, невідомо чому, притулила руки до очей і тихо заплакала. Сльози ні з сього ні з того потекли ручаєм, дівчина прикривала їх долонями.

Хто її зрозуміє?

Йоана встала, насухо витерла обличчя перед дзеркалом і пішла в літню кухню, що була влаштована в сарайчику недалеко від хати. Знайшла кілька старих картоплин і почала чистити. Ніж тремтів у її руці. Вона розіслала на підлозі газету, і картопляне лушпиння опадало на неї спіральними витками. Обчищені картоплини Йоана вкинула в чавунець з водою.

Вона вже заспокоїлась і вслухалася, про що балакають у сусідньому дворі. Старих, мабуть, дома не було, бо говорила тільки Родіка, молодша донька дядька Петраке, майже доросла дівчина, десятикласниця, не сьогодні-завтра нареченою стане. Її голос звучав по-дитячому.

— Йордане, на скільки днів ти приїхав? Ти вже й казав, а я забула.

— На десять, Родіко, скільки разів тобі повторювати? Чого це ти стала такою забудькуватою?

— Я й сама не знаю, що воно таке. Ой, як зрадіє тато, коли прийде, а ти дома! І мама дуже зрадіє. Ти на поїзді приїхав?

— На поїзді. Ну досить, Родіко, не зливай уже.

Родіка перестала зливати воду братові на груди й спину, напевне, подала йому чистого рушника, якого принесла з каса маре. Затихло хлюпання води, й не чути вже голосистого парубочого сміху, а він усе ще звучить у вухах Йоани.

Дівчина почистила картоплю й пішла на город вирвати зелені. Нарвала, поклала в пелену й пішла, аж немов попливла, до кухні, звабливо похитуючи стегнами. Солдат-

відпускник саме підтягувався на руках, тримаючись за гілку старого горіха. Він так і завмер від подиву, заглявши Йоану.

«Ти диви,— подумав він.— Що це з нею, з цією Йоаною? Я ж її, чорт забирай, не вперше бачу!»

Коли б то хлопці знали все про дівчат! Як вони несподівано змінюються — не впізнаєш. Та звідки тим хлопцям про це знати?

«Невже це та сама сусідська Йоана? Вона ж уже підстаркувата дівка, старша за мене, а дивись, як розквітла. Що воно з нею?» — дивувався Йордан, а перед його очима стояв образ дівчини, наче якесь видиво.

Йоана дрібненько нашаткувала зелень і розігнулася.

— Ой Михаю, Михаю,— подумки проспівала вона.— Ой Михаю, Михаю...

Може, через Михая вона так змінилася? Через того Михая, що заїхав невідь куди і назавжди? І жодної звісточкї не надіслав. Дівчину мов освітило внутрішнє сяйво, і від нього заіскрилися її очі, зникла з обличчя зажура.

Упоравшись на городі, до кухні зайшла мати. Окинула Йоану довгим поглядом, ніби вперше побачила. Але змовчала. Тільки в кутиках вуст затаїла посмішку.

— Йоано, годі тобі, любя моя, товктися на кухні. Я сама доварю вечерю. А ти йди одягайся мерщій, сьогодні ж кіно в Будинку культури.

Йоана здригнулась від несподіванки, почувши ласкаві нотки в матиному голосі. І послухалась її, не промовивши й слова.

Йордан ще й досі стирчав біля паркану. Побачивши дівчину, гукнув:

— Йоано, ти що, не бачиш мене?

— А коли бачу, то що з того?

— Ну, ми ж сусіди все-таки.

— То й що?

— Ну, я не знаю...

— А ти подумай, Йордане, а коли подумаєшся, то й мені скажеш.

— Гаразд, Йоано, я скажу тобі!

Родіка смикнула його за штани.

— Ходімо, братику, чого стоїш як стовп?

— Зажди, Родіко. Бач, Йоана мені загадку загадала, мушу відгадати. Повинен же я відповісти людині.

Голубі Йорданові очі потемніли. М'язи напружились. Він торкнувся долонею чола — нічого не зрозуміло. Потерся

підборіддям об плече. Родіка мовчки спостерігала за ним, завмерши від подиву. Що це з братом?

Йордан Паладі працював до армії шофером. Чи приваблювали його шляхи-дороги, важко сказати. Може, йому запах бензину подобався? Навряд. Просто після школи багато хлопців записалося хто куди — деякі на курси трактористів, дехто — на шоферські курси. І він записався. Повчився кілька місяців, одержав «диплом» і повернувся до свого села. Голова колгоспу Урсакі привів його до старенької руїни, яка чомусь іще звалася вантажівкою.

— Іншої машини, Йордане, немає. Що маю, те й даю тобі. Подобається — бери, ні — то й ні. Сам бачиш.

Машина Йордану Паладі, ясна річ, не сподобалась. Але на відміну від своїх однолітків, які також стали шоферами й трактористами, він не хотів їхати з рідного села. І мати просила його:

— Йордане, синку мій любий, ти ж однесенський у нас. Хіба ж ти дома не заробиш на шматок хліба?

І він залишився в своєму селі. Коли заходила мова про шматок хліба, Йордан плює з досади й питає:

— А чому ж хлопці тікають із села? Мабуть, не тільки за грошима в місто ідуть? Щось інше їх приваблює, раз не хочуть жити в селі.

Довідавшись, що Діну Соцький, його шкільний товариш, з яким вони й на шоферських курсах навчалися разом, теж їде з села, Йордан розлютився й побіг до нього.

— Діну, скажи мені чесно: куди й заради чого ти їдеш? Чому з дому втікаєш?

Діну так і завмер з роззявленим ротом — такого запитання від Йордана він не чекав.

— А ти хіба не їдеш?

— Ні, я залишаюся.

— Ти розумієш, усі хлопці їдуть, бо хіба ж то робота, яку нам пропонує Урсакі? Курям на сміх — працювати змінним шофером або їздити на отій шкапині.

— Я не про те запитую, — перебив Йордан. — Заради грошей ти їдеш, чи є якась інша причина?

— І заради грошей, і заради іншого. Влаштуюсь у Вулканештах в автоколоні — вантажівку дадуть прямо з конвейера, свіженьку...

— Усе-таки заради грошей?

— Іди ти під три чорти, прискіпався хтозна й чого. Ну

хоч би й заради грошей, то що ж тут поганого? Хіба це соромно?

— Тоді я питаю тебе, Діну, навіщо живе людина?

— Та в тебе не всі дома, Йордане, слово честі. Питає він мене, навіщо живе людина! Знайшов, кого питати. Он збігай до діда Доріке та й побесідує з ним, він такі балачки полюбляє, теж повсякчас доскіпується: «Що таке життя?»

Йордан Паладі махнув спересердя рукою, мовляв, що з тебе візьмеш, і пішов. Але біля воріт зупинився, зміряв свого друга здивованим поглядом і кинув йому в обличчя:

— Блазень ти, Діну, заради грошей ідеш!

Йордан тинявся по селу аж поки не стемніло, а тоді пішов-таки до хати діда Доріке. На порозі його зустріла тітка Катіца й не вельми привітно спитала:

— А що тобі від нього треба? В степу він.

Йордан мовчки вийшов з двору й попрямував у степ. За годину був уже в кошарі. Дід Доріке саме закінчив доїти овець і говорив щось Добрину-птахолу. Той збирався йти в село. Йордан почекав, поки він піде, а тоді сів на ослиничик під колибою.

— У тебе, Йордане, діло до мене є? — спитав дід Доріке.

— Чув я, ніби ви цікавитесь, що таке життя. Ось і хочу спитатися, чи знайшли ви вже відповідь?

Дід Доріке звів на нього здивовані очі.

— З якого дива лізуть тобі в голову такі думки, хлопче? Рано ти почав про це задумуватись, облиш. Послухай краще!

— Що?

— Коники сюрчать. Осінь скоро...

— Ну то й що?

— Нічого. Гарно як. І тронки... чуєш?

— Ну й що?

— Як «що»? Хіба ж не чудово? Яка краса навколо! На зорі поглянь, Йордане, як їх багато, скільки в них таємниць криється. Ти віриш, що людина долетить до зірок? Я не вірю. Бо розгадана таємниця — вже ніяка не таємниця, нічого тоді не залишається.

— За кого ви мене, діду Доріке, маєте? Я вас про одне питаю, а ви мені торочите зовсім про інше.

— А що ж я тобі скажу, Йордане? Звідки мені про те знати? Коли останні дні свої рахуватиму, отоді й приходь за відповіддю.

— Йордан Паладі встав, запалив сигарету від дідової люльки та й пішов назад у село. Ідучи степовою дорогою, він ще довго чув ніжний передзвін трюнок і бекання овець.

А голові колгоспу Урсакі він сказав:

— Гаразд, я згоден, але коли одержите нову вантажівку, дасте мені.

— Не зможу,— відповів той.— Займай чергу, тоді й отримаєш.

— Добре,— кивнув головою Йордан, пішов до старенької вантажівки й заліз у кабіну.

Ідучи з поля додому, дядько Петраке і тітка Тица, хоч їхні очі й були стомлені сліпучим сонцем і яскравою зеленню, заглядали Йордана. Він сидів на порозі, обхопивши голову долонями. Тітка Тица заплакала від радості, а за смагле обличчя дядька Петраке осяяла білозуба усмішка.

Йордан підвівся їм назустріч, сказав кілька заспокійливих слів матері, але вони, ясна річ, не подіяли. Як і всі жінки, тітка Тица мусила виплакаться і в радості, і в горі.

— Ну чого ви, мамо? — знітився Йордан.— Перестаньте, прошу вас...

Тоді підійшов до батька.

Той міцно потиснув йому руку й окинув прискіпливим поглядом з голови до ніг. Молодчина! Не дуже змінився, проте обличчя змужніло.

— То як воно служиться? — спитав батько, бо треба ж було про щось спитати.

— В армії як в армії,— відповів Йордан.

— А ти ж як хотів? В армії собаки не бігають з бубликами на хвостах. В армії не так, як у колгоспі. У нас бригадир загадає тобі щось робити, а тобі не хочеться, то пошлеш його подалі, а сам ідеш, куди тобі треба. А там підкорятися мусиш, інакше не можна,— повчав дядько Петраке сина, нібито Йордан півдня тому не приїхав з армії і не знав, що з чим їдять.

— То кажеш, Йордане, приїхав у відпустку? — вів далі дядько Петраке, потираючи руки від радості.

Вони вдвох увійшли в хату. Дядько Петраке запросив Йордана сісти на стілець, ніби гостя, а Родіку послав на кухню допомогти матері. Скинув бриля й почепив його на цвях.

— А за що дали тобі командири відпустку, Йордане? Певно, за добру службу й гарну поведінку, чи не так?

— Відпустили, щоб оженився, — сказав Йордан і зареготав, побачивши, як видовжилося батькове обличчя.

— Що таке?

— Та це я пожартував, тату.

— Ну, коли пожартував, то нічого.

Прибігла Родіка й поклікала їх на кухню. Там, як завжди влітку, накрили стіл. Поки вони вечеряли й розмовляли, над селом опустилися сутінки. Йордан сказав, що хоче піти в кіно. Сестричка вчепилася за ним, і, що вдієш, довелося зачекати, поки вона одягла вихідне плаття й причепурилася. Йордан і Родіка вдвох вийшли за ворота, а батько з матір'ю довго дивилися їм услід, милуючись своїми дітьми.

Йоана. Я наділа найкращу сукню, взула нові білі черевички, зробила святкову зачіску й зайшла до мами на кухню. Вона мила посуд. «Гарно?» — спитала я. І мама всміхнулася мені якось особливо, такої ласкавої усмішки я не бачила відтоді, як сталося в мене отаке з Михаєм. Я помахала їй рукою на прощання, відчинила хвіртку на вулицю.

День уже згад. Засвітилися електричні лампочки, село купалося в їхньому сьйві, огорнуте теплим вечірнім спокоєм. Люди відпочивали після спекотного дня.

Я прямувала до Будинку культури. Зненацька мені перепинила шлях довга струнка тінь.

— Це ти, Михаю? — спитала я просто так, бо відразу впізнала його.

— Я, Йоано! Прийшов оце дещо спитати в тебе, точнісінько, як в отих романах, які я поглинав у юності. А пізніше вилізло мені боком оте читання — мав безліч неприємностей.

— Чому ж, Михаю? Виходить, у романах усе гарно, а в житті погано?

— Минуло багато часу, Йоано, поки я затямив одну просту істину: жити, як герої романів, — безглуздя. Але перед тим, як зрозуміти це, я доволі настраждався. І все-таки це не зовсім звільнився від їхнього впливу. Ось і прибув сюди попросити в тебе вибачення.

— За що, Михаю?

— За той вечір, Йоано. Я не міг уявити тоді, що дівчина може зробити те, що зробила ти. Я був великим егоїстом, Йоано.

— А знаєш, Михаю, навіщо мені це було потрібно?

— Тепер знаю, а тоді не розумів.

«Михаю, Михаю, нічого ти й досі не збагнув і ніколи не збагнеш. Бо ти завжди вважав себе вищим за інших, все ускладнював, а звичайне життя було не для тебе».

Я йшла поруч з Михаєвою тінню аж до Будинку культури. Купила собі квиток у кіно й сіла збоку, окремо від усіх. Я знала, що за мною спостерігають зацікавлені очі жінок, дівчат і чоловіків, бо всі давно не бачили мене — після того, як поїхав Михай, я майже не виходила з дому. Мені було байдуже. Голова порожня — ніяких думок, ані турбот. Раптом до залу увійшов Йордан. Я відразу відчула це.

Йордан. Я не розумів, що з нею діється. Сиділа збоку, далеко від усіх. І вигляд у неї якийсь дивний — не то черниця, не то наречена. Я пішов прямо до неї, і саме в цю мить у залі погасло світло і почався фільм. Людей було повно, я нічого не бачив, бо треба ж мати котячі очі, щоб у такій темряві зорієнтуватись. Зрозумівши, що не доберуся до Йоани, я повернувся до дверей і ввімкнув світло. Поки люди здивовано оглядалися на мене, я запам'ятав місце, де сиділа Йоана. Вона опустила голову і не дивилася на екран. Тоді я вимкнув світло. Фільм продовжувався, а я почав пробиратися до Йоани. Хтось обізвав мене (стиха) навіженим, але мені в ту мить було геть усе байдуже. Нарешті я намацав вільний стілець біля Йоани і, сідаючи, ненароком наступив їй на ногу. Вона засміялася і злегка вдарила мене по нозі. Я почув, як поруч мене часто дихає Йоана, ніби після швидкого бігу, і несподівано для самого себе обійняв її за плечі. Нам уже не хотілось додивлятися фільм — не перекинувшись жодним словом, ми встали й пішли до дверей, чуючи позаду себе невдоволене бурчання глядачів, яким ми заважали дивитися фільм.

На вулиці нас засліпило яскраве світло електричних ліхтарів.

— Негайно ходімо до моїх, а то я боюся, щоб ти не передумала, — сказав я Йоані, знову обійнявши її за плечі.

Вечір був напрочуд тихий. Ми мовчки дійшли до нашого двору, я відчинив хвіртку й цикнув на пса, бо він почав гарчати. Тоді постукав у вікно. Наші ще не лягли спати, але двері вже замкнули. Відчинив батько. Він здивувався, побачивши нас. Я повів Йоану в каса маре, ми сіли поруч, притулившись одне до одного, як дві сторінки в книжці.

Дядько Петраке Паладі. Що я мав робити, коли побачив їх у дверях? Вона стояла знічена, соромливо опустилши очі, а він так і сяяв, світився весь. Я запросив їх до хати. Мені відразу стало зрозуміло, що тут не до жартів, отож не гаючись поспішив у суміжну кімнату до жінки і сказав їй:

— Йордан жениться!

Вона саме щось шила. Почувши мої слова, зблідла, в неї все випало з рук.

— Що на тебе найшло?

— На мене нічого, а Йордан жениться.

— Як це так жениться?

— Іди в каса маре, він там сидить з Добриною дочкою.

— З Добриною? Оце так! Вона ж старша за нього,— промовила жінка здавленим голосом, коли збагнула, що це не жарти.— Добринову привів! Вона в дівках засиділась, знайшов, кого брати! Чи йому не наврочено?

— Хоч і засиділась, то й що? А ти спробуй знайти вродливішу в селі,— почав я чомусь захищати сина, сам не знаю, чому.

— Чим вона вам очі засліпила? Подумаеш, красуня на все село!

— Таки ж красуня, що не кажи! Невже не бачиш? Ну, чого ти сидиш? Тепер уже кажи не кажи — все одно. Раз вони в каса маре, то я знаю, ти їх не виженеш. Хіба не так?

Жінка ще трохи подумала і, видно, зрозуміла, що нічого не вдієш — синка свого знала добре: коли щось задумає, то хоч кілок на голові теши, стоятиме на своєму.

— Ходімо, жінко, нікуди не подінешся. Накриємо на стіл, побажаємо їм довгого й щасливого життя, тим паче, що дівчина таки доладна й роботяща,— ти сама добре знаєш. А що трохи засиділась — невелика біда. Он дід Доріке з тіткою Катіцею теж не однолітки, а бач, у злагоді живуть.

— Та де там. Мовчав би вже про їхню злагоду. Навіть тепер, як пройде дід Доріке мимо хати птахолова, то ніби камінь йому на голову звалиться. А скільки літ минуло!

— Не про те мова. Дід Доріке, сама знаєш, як женився. Не рівняй з нашим Йорданом. Нумо, швидше, а то ми надовго залишили їх самих.

Жінка подала на стіл, що було в хаті: холодець, салат

з огірків та помідорів і ще там щось, а я спустився в льох та приніс сулію вина.

Коли все поставили, сіли ми за стіл навпроти них, жінка, ясна річ, сплакнула, довелося grimнути на неї, бо, наливаючи вино в склянки, я раптом відчув, що й у мене мимоволі зволожуються очі — куди ж це годиться? Та що там казати — мій син уже одружується! Ми підняли склянки.

— За ваше здоров'я! — сказав я.

— Ні, спочатку за ваше, — відповів Йордан.

— Хіба? — спитав я, мовби сам не знав звичаю.

— Я з нею одружуюсь, — сказав Йордан.

— Ой, любий мій синку, чом би тобі не зачекати, поки відслужиш? Навіщо такий поспіх? — не втерпіла жінка.

Йордан стенов плечима — мовляв, і сам не знаю, а дівчина зашарілася й опустила очі.

Нехай люди кажуть, що хочуть, але я, літній чоловік, коли на її світле обличчя поглянув, ніби й сам помолодшав, не міг стримати усмішки. Ну чого їм боронити? Очі в неї виразисті, чорні, а вуста, немов трояндовий пуп'янок, що ось-ось розквітне. Який же чоловік залишиться байдужим до неї, не замилується такою вродливицею? Хотів би я його побачити. Хіба що Михайл, син діда Доріке. Ну так він або одмалку трохи пришелелуватий, або ж нічого того не було, що наші плетухи рознесли по всьому селу. Ім тільки на язик попадися — то й сам чорт не розбере, де правда, а де вигадка.

— Ну, гаразд, — промовив Йордан і встав.

І вони пішли. Куди — я їх не питав, бо не гоже старій людині втручатися в такі справи. Про те знають тільки самі молодята.

Йоана. Поглянь, Йордане, навколо, уважніше поглянь, ти бачиш, як стелиться туман. То нас укутує ніч приємною прохолодою й тишею. Прислухайся, мій коханий, ти чуєш, як ніжно шелестить повітря? Пригорни мене, Йордане, поцілуй мене, ти не зважай, що я стою з опущеною головою — я сама не кинуся тобі на шию, не притиснуся до твоїх грудей, бо я не можу, Йордане. Дивися, дивися, Йордане, он вишня розквітла край дороги, тільки тепер, посеред літа розквітла, до чого б це? Ти не знаєш, Йордане? Давай хоч трохи постоїмо під нею, помилуємось її дивовижною красою, хоч і запізнилою. Бач, яка вона біла-білісінька і яка самотня... Хоч і пізно, та все ж зацвіла, не могла не зацвісти. На інших уже ягоди

доспіли, а ця квітує, немов хоче нам сказати: ніщо в житті ніколи не пізно...

Опустися нижче, місяцю ясний, заспівай нам, освіти нас, і нехай життя наше буде таким чистим, як твоє сяйво!

9

Дід Доріке щось промимрив уві сні й повернувся на другий бік. Потім обережно встав, і, щоб не розбудити Добрину, стиха промовив:

— Скажи мені, Михаю, признайся, чому ти жодного листа своєму старому батькові не напишеш? Що з тобою, синку мій? Може, ти розгнівався на мене? Але ж на тому людина тримається, що вміє забувати й прощати! Не держи на мене зла, коли я бовкнув щось, не подумавши, чуєш, Михаю?

Крізь прочинені двері в колибу проникало блідувате місячне сяйво. Дід Доріке налапав свої старі сандалії, всунув у них ноги і вийшов надвір. Було далеко за північ, але світанок ще не жеврів. В холодному, байдужому місячнім світлі обличчя старого здавалося дуже блідим.

— Чого ж ти мовчиш, Михаю? Образився, може, тоді, як гостював я в тебе останній раз? Я сказав, що ти вчився, мов навіжений, і в Кишиневі, і в Москві, стільки літ згаяв на ту науку, а користі з неї ніякої. Ось Урсаки молодець, він свого досяг. Ви з ним почали однаково, а тепер чого тільки в нього немає! Будинок — справжній тобі палац, машина, сім'я. Чого ще йому бракує? Побачив би ти, як живе Урсаки! А в тебе що є? Одна кімната, в якій дві пари не затанцюють, бо спинами стіни підірнуть? За це ти образився на мене? Коли так, то скажи прямо — і все. Пригадуєш, я спитав тебе: «Навіщо живе на землі людина?» Отак я спитав тебе, а ти що відповів? «Ой, тату, вам цього не збагнути. Нехай воно западеться, таке життя, коли тільки про те й думаєш, як побільше всяких речей надбати, я так не можу, не бачу в цьому сенсу». Тоді я спитав тебе, Михаю: «А що каже Ніколетта, жінка твоя? Вона згодна з тобою?» Поглянув я на свою невістку, а вона спаленіла, бо видно не раз умовляла тебе, щоб спустився зі свого неба на землю та зробив щось, аби краще жилося. Хіба я був неправий, Михаю? Я теж не вчив тебе жити заради всякого мотлоху, про який ти говориш з великим

презирством. «Справа твоя,— сказав я тоді,— але ж ти одягнись, як усі люди, і дружині своїй купи гарних удяганок, приголуб її та поведи кудись повеселитися, тобі краще знати куди, бо я старий чоловік, що можу порадити? Хіба ти сам не бачиш — сохне в тебе жінка, змарніла завчасно. Коли ж вона поживе по-людському? А ти зі своєю наукою і про себе забув, не знаєш, мабуть, на якому світі живеш». Отак я тоді сказав, а ти, значить, розсердився на мене і тепер не пишеш листів? І Урсакі теж не пишеш. Що в тебе з ним? Я ще тоді спитав: «Що в тебе, Михаю, з Урсакі? Чому нічого йому не пишеш? Він часто питає про тебе». Ти лиш плечима стенув у відповідь, мовляв, нічого.

Дід Доріке не побачив у той момент обличчя Ніколетти. Вона обернулась до нього і, певне, хотіла щось сказати, але змовчала. Звідки про те знати дідові Доріке?

Вівці спали в кошарі. Велика вівчарка не зводила очей з діда Доріке. Старий підійшов до неї і погладив по вологій шорсткій спині.

— Ти сподівався, Михаю, що я на уклін до тебе приїду? Е, ні, помру, а не приїду, навіть коли дізнаюся, що ти не схочеш ховати мене, до могили не проведеш. Все одно не приїду, так і знай!

Дід Доріке знову й знову пригадував свою суперечку з сином під час останньої зустрічі. Врешті-решт Михайл не витримав батькових нарікань:

— Дайте мені спокій, тату! Не лізьте в мою душу. Чого ви хочете? На вашу думку, Ніколетта не щаслива зі мною, і ви гадаєте, ніби я в цьому винен? А хіба я не попереджав, що її чекає? Вона вибирала, а не я. Нас було двоє: я і Урсакі. Вона вийшла заміж за мене, то що ж мені тепер із шкури лізти, тільки б догодити їй? Може, по курортах возити? У її віці, в тридцять років? Хвора вона, чи що? А мене ви не питаєте, скільки років я не відпочивав? Я вже давно забув, що таке відпочинок. Не побивайтеся за мною, я не стомився. А вона стомилася? Я — ні, а вона — так? Що ж я можу вдіяти? Часу немає в мене ні для кого. Чи ви, тату, хоч знаєте, що це означає? Часу немає, і край. Звідки я його візьму? Може, ви зробите довший день, тоді й поговоримо? Вам не до вподоби, що я так багато працюю, ви сердитесь, що крім роботи я нічого довкола не бачу. А тепер і я хочу спитати: хто змалку вбивав мені в голову: «Працюй, Михаю, трудися, синку, інакше людина — ніщо. Людина мусить працювати в поті чола, а найголовніше — любити працю»? Ану, скажіть, будь ласка,

це мої слова? Чи ваші? А ви що робили все життя? Надри-
валися з ранку до вечора, хіба я не бачив? І я навчився
працювати, і робота мені подобається, і я вже не можу
жити без моїх наук, як ви кажете. То що ж ви хочете від
мене? Щоб я змінився? Що мені робити?! — Михайл уже
почав кричати на весь голос, а дід Доріке з подивом гля-
нув на нього.

— Чого ти лютуєш, Михаю? Я надривався все життя,
бо інакше здох би. А тобі навіщо?

— І я здох би. Велика спрага в мене, тату, я ніяк не
можу втамувати її. Спрага до знань. Ви не уявляєте, яка
це важка хвороба. А я нічого не можу з собою вдіяти.
Я був селянином і лишився ним, упертим селюком. Чим
більше знаєш, тим більше хочеш знати. У цьому мое ба-
гатство, іншого не маю, іншого не треба. І ви з Ніколет-
тою мусите зрозуміти це і врешті дати мені спокій.

Дід Доріке погладив бороду.

— Може, ти й учений, Михаю, а все одно дурень,— ска-
зав він синові.

Тоді встав, узяв свої торбинки, в яких привіз дещо Ми-
хаю, і пішов. У дверях зупинився, глянув на сина, що йшов
слідом за ним, і сказав:

— Залишайся вдома, не треба мене проводити, я доро-
гу до вокзалу й сам знайду, залишайся. І знай, я, твій
батько, кажу тобі: ти дурень, Михаю. Нічого в житті не
тямиш. І не тебе, а її, невістки, мені шкода.

Хряснув дверима й попрошкував до вокзалу, поблажли-
во дивлячись на перехожих, які казна-куди поспішали по
розпеченому асфальту.

— Я не став би тут жити, хоч би й тисячу карбованців
зарплати дали,— пробурмотів дід Доріке, і тільки його й
бачили в місті.

Дід Доріке обійшов навколо кошари.

— Я, Михаю, так тобі скажу: може, ти й правий, не ста-
ну доводити, що неправий, руку на вогонь не покладу. Але
ж ти допоможи мені це збагнути. А то розмовляєш зі
мною, мов той оратор з трибуни. Скажи мені по-людськи,
думаєш, не зрозумію? Зрозумію. Бо ти мій син, а я твій
батько. Скільки різних наук ти пройшов, а толком не мо-
жеш мені пояснити, щоб я втямив. Мені що? Раз не можу
дома всидіти, то не можу. Нудно мені без роботи, не можу
байдюкувати. На мою думку так: коли чоловік при силі,

то нічого штани на призьбі протирати й цілими днями смоктати люльку.

Може, воно й так, як ти кажеш, але чого ж ти про Ніколетту не думаєш? Чому не піклуєшся про неї? Хіба вона винна? Як нарікала, бідолашна, що бачить тебе лише за вечерею, коли приходиш з роботи. Похапцем поїси й швидко в своїй кімнаті зачиняєшся, тільки й бачила, немов чужі ви, немов і не живете під одним дахом. Я не знаю, може, вона перебільшила трохи, проте, певен, що частка правди в її словах є.

Як би воно там не було, Михаю, але ж не живи так, наче тебе й на світі немає, ніби ти вмер уже, бо мені подеколи й таке уві сні приверзеться. Старий я вже, Михаю. Черкни мені хоч інколи пару слів — живий-здоровий, мовляв, і все, я дорікати не стану, у душу твою не лізиму, живи як хочеш, тільки чому ж ти зовсім мені не пишеш, Михаю? Чому, синку? Може, хочеш, щоб я в Кишинів приїхав і покався перед тобою? Вибачення попросив? Приїду, синку, якщо хочеш, то приїду. Лише дай мені знати. Я — телепень старий, прости, коли щось не так сказав. І мати твоя каже...

Добрин. Коли я прокинувся, дід Доріке, спав, поклавши голову на стіл. Поруч горіла лампа і лежав аркуш паперу. Видно, дід Доріке пробував написати листа огризком олівця, а він зламався. На папері було виведено кілька слів латинськими і слов'янськими буквами впереміш, бо дід Доріке, як мені відомо, великих наук не пройшов. Я торкнув його за плече.

— Вставай, діду Доріке, вже розвиднюється, а то все проспимо.

Він устав.

Ми пішли до овець. Він сів на ослінчику, щоб дойти, а я підганяв овець по одній, раз по раз хвиськаючи батоном.

Коли закінчили доїння, я покликав вівчарку, ні, дід Доріке покликав, і ми випустили овець в комиші, бо там Прут живить землю, і трава на ній росте густа й соковита.

— Що скажеш, птахолове? — гукнув мені дід Доріке, а я почорнів од люті — навіщо прізвиськом ображає? Я вже не ловлю пташок. Давно не ловлю і в клітки не замикаю, бо отямився. Не чую вже вибухів і грому канонади — то навіщо ж мені тримати пташок у клітках?

— Тобі нічого робити, діду Доріке? — запитав я.

— Чому, Добрине?

— Я не відповів. Побіг завертати двох овець, які відбилися від отари.

— Ми дійшли до соковитої трави, пустили овець попаситися, а самі посідали на землю.

— Ех, Добрине, піду я колись на пенсію. Хоч відпочину досхочу! Здорово буде! Цілий день спатиму, а ввечері...

— А ввечері до дівок підеш?

— Ні, Добрине, в училище піду.

— В яке училище? Там тебе тільки й ждали.

— А чом би й не піти?

— Куди тобі? Скільки в тебе класів?

— Два.

— От бач. Що ти з двома класами там робитимеш? Стільки літ минуло. Тепер в училище беруть лише після восьми класів, так що нічого не вийде.

— А я про це й не подумав, Добрине. Кажеш, не приймуть?

— Ти як мала дитина. Ну яке навчання на старості літ?

— Поживемо — побачимо. Що ж вони проженуть мене, коли прийду в училище?

— Ти вже, слава богу, старий чоловік, а такі дурниці верзеш, наче з глузду з'їхав.

Дід Доріке змовчав. Ми полягали на теплу мов піч землю, і я заснув.

Дід Доріке. Дивіться, люди добрі, бо ви ж усі думаете та гадаєте, чи, бува, не звихнувся з розуму дід Доріке. Не вельми й подивували б — де ж пак: усе життя провів чоловік у степу біля овець. Отож ви й повірячували очі, а я йду головною нашою вулицею й волочу за собою по землі звірюку з оскаленою закривавленою мордою, і в мене самого обличчя подряпане до крові, а ніхто з вас і не питає, що скоїлось, як воно там було, це вас не обходить, ви не можете очей відірвати від дивовижної звірюки. Вона лишає слід у дорожній пилюці, а я волочу її за хвоста. Чи, може, ви про інше думаете, кат вас знає. Я страшенно втомився, піт заливає мені очі, а таки ж не кидаю, тягну це чудовисько, бо хочу, аби ви всі побачили і збагнули, а що маєте збагнути, і сам не знаю... Бачите, яка вона зараз тиха та смирна? А якою дикою, скаженою була там, біля кошари! Нехай бог милує, зроду такої не бачив. Отак з доброго дива накинулась на ягня. Я тільки-но загледів її, крикнув Добринові:

— Вставай, Добрине! Якийсь звір на овець напав!

— Ти диви, що воно таке? Ніяк не розберу — чи не кіт?

— Нічого собі кіт, отакий здоровенний і вогнисто-рудий. Ти коли-небудь бачив таких котів — рудих з білим та ще й смугастих?

Звірюка причаїлася в комишах, а вівці почули й давай тікати. Одне ягня відстало, тоді вона блискавкою вистригнула із засідки й скочила прямо ягняті на спину.

— Це рись! — вигукнув Добрин. — Ми з нею не справимось, дідько б її вхопив!

— Дурень ти, Добрине, — сказав я йому. — Звідки тут рись? Хіба вони в комишах водяться? Скільки живу на світі — не бачив такої звірюки. Удвічі більша за домашнього kota, очі, ніби скляні, сині, з червоними обідками.

Вп'ялася пазурами ягняті в спину, а до шиї трохи не дотягнулась. Що було робити? Я вас питаю: що б ви зробили на моєму місці? Жаль мені стало ягнятка й злість на ту звірюку піднялась, і я кинувся на неї, догнав, схопив за шию і ледве відірвав од ягняти, бо вона намертво вчепилася йому в шкіру. Побачили б ви ту звірюку! У мене й досі дрижаки по спині ходять. Схопив її за шию, а вона мені кігтями розідрала піджак, саме клоччя від нього лишилося. Навіть не пам'ятаю, як я здавив їй шию, а тільки відчув раптом, що вона обм'якла. Дивлюсь, вже й очі закотила і ледь дихає. Тоді я кинув її на землю, схопив каменюку й добив.

Голова очеретяного kota залишала кривавий слід на дорозі, аж поки дід Доріке не зупинився біля двору птахолова. Він постукав у ворота і гукнув:

— Йоано!

Але з сіней виглянула Катрина. Побачивши діда Доріке, підійшла до воріт, витираючи руки об попередницю. Стала навпроти нього.

— Драстуй, Катрино. Я прийшов по Йоану, нехай іде в степ до кошари, бо я йду на пенсію. Вона вдома?

— Немає. Заміж виходить. Утекла вчора ввечері з сином Петраке Паладі.

— З котрим це?

— З отим, що з армії у відпустку приїхав. І ось...

— Утекла, кажеш?

— Утекла. А ранком прибігла додому і сказала, що до Йордана втекла. А що я їй зроблю?

— Не борони. Ото й добре, що втекла, і ніхто на заваді не став. Дуже добре.

— А ти чого з цією звірюкою тиняєшся?

— Вона з комишів на овець накинулась, так я її вбив.

А тепер волочу до школи; спитати у вчителів, що воно за звірюка така. Ну, хай бог дає щастя Йоані.

— Спасибі на добрім слові, Доріке.

Старий відвернувся, давній біль стиснув йому серце.

— Ех, птахолове, звіряча в тебе душа,— прошепотів дід Доріке.

Потім схопив очеретяного kota за хвіст і з усієї сили кинув у канаву.

— Дивись, птахолове, він схожий на твою душу!

У правлінні колгоспу товариш голова Урсакі, побачивши діда Доріке на порозі свого кабінету, махнув рукою, щоб той дав йому спокій. Проте старий ні на які заборонні знаки не зважав, він їх просто зігнував. Як господар зайшов до кабінету й сів на стілець біля столу.

— Товаришу голова Урсакі...

Урсакі звів на нього чорні як ніч очі й тяжко зітхнув:

— Знову? На пенсію йдете? Я вже ніколи не прийму вас на роботу, так і знайте. Навколішки проситись будете, а не прийму. Що з вами діється, діду Доріке?

— Зажди, Урсакі, не мели даремно язиком. Ти від Михая листа не одержав? Тьху, я тебе питаю, а сам забув, що ви ж чогось посварилися. Ви, молоді, нічого путнього не придумаете, а на дурниці вдатні...

— А хто це вам сказав, що ми посварилися?

— Ну гаразд,— закінчив розмову дід Доріке, встав і пішов до дверей. На порозі зупинився й спитав Урсакі: — Що передати від тебе Михаєві? Я їду до нього. Завтра.

— Бажаю йому здоров'я. Привіт передайте...

— Добре, Урсакі, я передам,— сказав дід Доріке і вийшов.

Літнє сонце, як літнє сонце, було дуже спекотне.

ЗАПАХ СТИГЛОЇ АЙВИ

1

Була ще тільки середина квітня, а Кишинів уже шелестів свіжим листям. Весна вибухнула за якихось два-три дні, а початком цього вибуху був неймовірно ранній для Молдавії дощ. Він пішов уночі з десятого на одинадцяте квітня і лив аж до світанку, і гуркотів грім, і розпанахували небо блискавиці, а на ранок у місто вкотилася весна.

Високий, вродливий і сумовитий учитель ішов проспектом Леніна, вдихав пахощі свіжої зелені й подумки собі казав: «Ота рання гроза й доконала мене...»

У правій руці він ніс портфель, у лівій — сітку з апельсинами. Дійшовши до Пушкінської, він протиснувся крізь гурт пішоходів, що чекали біля світлофора, сміливо ступив на бруківку і лише тоді помітив чорну «Волгу», яка мчала прямо на нього. Він усміхнувся, бо як же ще може повестися молдаванин, котрий своїми очима бачить власну кончину?

«Ота сама гроза...» — знову подумав він, і раптом надзвичайна сила, на яку він навряд чи спромігся б за інших обставин, ураз викинула його вперед. Правду кажучи, це нічого не дало, бо там, за чорною «Волгою», йшла інша «Волга», зеленкувата, і він удруге жахнувся: ще не встигнувши вибратися з-під однієї машини, кидався під іншу.

«Ота сама гроза нічна!..»

З ним іноді траплялася така дивина — думати про себе віршами. Це вже було як звичка. Створення епічних полотен допомагало йому рятуватися від такої біди, від якої хтось інший, може б, і не вирятувався.

Різкий скрегіт гальм, брязкіт металу, дзенькіт розбитого скла, владний сюрчок постового міліціонера і дрібна поморщена картопля, що покотилася вниз по Пушкінській. Картопля висипалася із сітки якоїсь бабусі, вона стояла разом з іншими пішоходами біля світлофора, та

коли вчитель ступив на бруківку, мимохідь теж подалася за ним, покладаючись на його молодість і розважливість.

На їхнє щастя, асфальт був уже сухий, а гальма в машин — надійні; однак на перші машини налетіли ззаду інші, а на тих — іще налетіли. І ось водії та пішоходи, з'юрмившись на бруківці, кричали й галасували на різні лади, бабуся хрестилася, а вчитель тим часом був уже на другому боці вулиці, куди й не сподівався добратися. Його раптом почало трясти. Блідий, геть спітнілий, він шукав, де б сісти. Неподалік стояли якісь лавки, але, озирнувшись, він побачив, що обстановка на бруківці ускладнюється. Міліція заміряє відстані між машинами, реєструє, опитує свідків, і він вирішив краще повернути на Колодязьну. Дійшовши до Болгарської, ще раз повернув і подався вгору по Садовій, у ту частину міста, де мали б зберегтися хоч якийсь спокій, свіже повітря й тиша.

Був чудовий весняний день. Небо святково-блакитне, сонце по-літньому тепле, на старих акаціях, що пробрили своїм кістлявим корінням товстий шар асфальту, цвірінчали горобці, а від Костюженського шосе несло гаром. Видно, десь у садках палили торішнє листя. Щороку з цього диму починалася весна в молдавській столиці, а весна гарна тоді, коли ти дома, і, мабуть, тому їдкий дим навівав на вчителя невимовну тугу. «А на Буковині о цій порі ще все розгасло, в Карпатах ще тане сніг...»

Садову він пройшов майже всю, але ні спокою, ні тиші там уже не застав, і він спустився в Пушкінський парк. Його не полишала думка про той ранній дощ, йому треба було обміркувати якісь обставини свого життя, пов'язані з тим дощем. У парку на нього чекала улюблена місцина — кам'яні лави, розставлені амфітеатром навколо пам'ятника Штефану Великому. Майже рік тому цей пам'ятник перенесли в глибину парку, замінили постамент, знову вирізьбили на ньому слова Карамзіна: «Мужній на полі бою, скромний у щасті, він дивував володарів і народи, малими засобами творячи велике». Підійшов, поклав свої речі, сів і довго просидів не ворухнувшись, чекаючи, коли проб'є годинник на площі. Забув увечері завести свого старого, а спитати, котра година, когось із перехожих не мав сили. Здавалося б, щонайлегше — зупинити перехожого й спитати, котра година, але на це потрібна певна внутрішня енергія, а саме такої енергії в нього й не було.

На площі, під аркою, вдарив дзвін раз, а згодом ще раз, але ж то могли бути лише чверті години. До полудня було ще далеко. А втім, подумав він, за всіма цими подіями час летить швидко... Та ось із-під арки посипалися удари, і, на його щастя, пробило одинадцять разів. Він усміхнувся, полегшено зітхнув, і, оскільки ще було рано, йому стало трохи краще.

«Тепер щодо того нічного дощу. Давай обмізкуємо».

Він був хороший учитель і, коли його учні там, на півночі Молдавії, опинялися в безвиході, казав їм: «Давай обмізкуємо». І то не була святенницька формула, яка означала, що ти, учню, сушитимеш собі голову, а я, мовляв, постою та й подивлюся, що там у тебе вийде. Ні, він був хороший учитель, і актор, і художник, і міг, знаючи тему уроку, уявити себе незнаючим, стати поруч з учнем, вирушити разом з ним шукати якусь давно зниклу державу, захоплюючи учня енергією і наполегливістю. Тоді він, правда, ще не знав, що, розтрачуючи себе нерозсудливо, ризикуєш закінчити всі свої розмірковування під колесами автомобіля.

«Отже, щодо того самого дощу, і щодо того грому, і тієї блискавки»,— почав він був знову, і знов думка зупинилася, мов норовистий кінь перед великою рікою.

«Ні,— подумав,— спочатку треба заспокоїти нерви. Мозок неспроможний щось обмірковувати, коли нерви збуджені».

Найкраще він заспокоювався в дорозі, зокрема в поїзді, але поїзд, яким учитель збирався їхати на північ, відходив тільки о п'ятій. Щиро кажучи, він міг поїхати ще вчора. З лікарні завжди виписували по обіді, так, щоб хворі одразу встигли на той поїзд, але він, виписавшись, лишився переночувати. У нього були справи в міністерстві, і в інституті, і в Товаристві охорони пам'яток культури. На своє нещастя, він зранку поринув у глибокі роздуми і мало не потрапив під машину. Його й досі трясло, а в такому збудженому стані він не міг зайти до державної установи. Неврастенія — стан хворобливий, ганебний, і в такому вигляді не тільки не годиться, а просто безглуздо звертатися до будь-якої відповідальної інстанції, де вирішується певна справа. Про те, щоб поговорити як рівня, а тим більше спробувати щось вирішити, не може бути й мови, бо, тільки-но побачивши тебе, начальство думатиме, як швидше тебе спекатися.

«А на Буковині зараз теплі сонячні дні...»

Хоч це, може, й не до лица чоловікові, але він любив при нагоді погрітися на сонечку. Як не дивно, але саме під час лінивої сонливості, навіяної сонячним теплом, в нього народжувалися найцікавіші думки, найправильніші і найточніші рішення. У Кишиневі теж було сонячно й тепло, і місце нібито обрано непогане, але ось він сидить на лавочці й гріється, а сонливої лінії й сліду немає, бо справді, звідки їй узятися в місті, де панує поспіх, гамір і метушня. Такий стан можна було б мати тільки там, у рідному краї, так би мовити, на малій батьківщині, хоч важко визначити, де в нього тепер мала батьківщина...

Буковина й досі вражає його уві сні своїми барвами, своїми пахощами, але ж то тільки частина життя, бо після Буковини він устиг ще пожити на півночі Молдавії, і якщо на Буковині лишилося дитинство й рідна домівка, то на півночі Молдавії лишилися учні, жінка з сином, лишилося його кохання. І те кохання було в нього перше, а перше кохання, радісне воно чи печальне,— воно завжди єдине й неповторне...

Він сидів на кам'яній лаві й відчував, як мить за миттю кам'яніє, тупіє, а це для нього було все одно що вмерти. Він мав у той день дійти найважливішого в своєму житті висновку, бо сісти в поїзд він сяде, а ось на якій станції вийти — в Петренах чи Вереженах,— це йому ще треба було вирішити. Навіть смішно подумати: для першого-ліпшого колгоспника проблеми такої нема — він ураз вирішує, чим їхати, де зійти, а він, людина з вищою освітою, два місяці сушить собі голову — і все даремно.

«О, той дощ, той самий ранній дощ...»

Петрени — маленька станція з двома тополями, із застиглим залом чекання, з постійно відкритою касою, в якій завжди можна придбати квитки на всі поїзди і в усі напрямки. Цей будинок з червоної цегли був першою кам'яною спорудою, яку він побачив у своєму житті. Звідси малим часто їздив з батьками до Чернівців, з цієї станції поїхав на війну батько, з цієї ж станції поїхав і він сам, уже юнаком, вчитися до Кишинева. Може, тому, що село було неподалік, всього за три версти, мати часто проводжала сина, і в його душі вони стали чимось схожі між собою — жвава мати і похмурий нерухомих будинок вокзалу. Потім, коли він уже був на третьому курсі, мати померла, а ще через якийсь час перебудували, перефарбували і сам вокзал, та перебудували так, що крім щемливого

почуття смутку нічого більше не чекало його на пероні того вокзалу.

Вережени — зовсім інше. Чистий і впорядкований, побілений вапном вокзал на півдорозі між Чернівцями і Кишиневом. З одного боку ліс, а з другого — бугрувате поле. Довгі зерносховища, склади дерев'яних ящиків консервного заводу, білі чепурні будиночки навколо. Він так часто проїздив через цю станцію, що вже знав навіть, як складені літери в написі під дахом, і чим торгує продавець у буфеті, знав у обличчя всіх трьох чергових по станції і дуже здивувався б, якби йому хтось сказав тоді, що ця станція стане поряд з Петренами, навіть витіснить їх, і в тридцять два роки він лежатиме через стенокардію в Кишинівській республіканській лікарні з милості тієї самої станції. А їхати йому туди хотілося, о, як йому хотілося туди, однак дух його, вся його гідність повставали проти цього бажання.

«О, коли б не та гроза нічна...»

Сонце по-літньому сліпило очі, повівав прохолодний вітер, і все ще несло гаром. Поруч біля кам'яної лави лежали його речі — повна сітка апельсинів і портфель, напханий так, що застібки його ледве зацібулися. Зараз, оскільки він був собою невдоволений, то й власні речі якось обтяжували його. Ну що за безглуздя — сітка з апельсинами і портфель, напханий так, що ось-ось розлізеться по всіх швах. У портфель він сховав теплі речі, бо, коли його поклали в лікарню, ще був холодний березень, ну а апельсини він купив уранці, вистоявши години дві у величезній черзі. Він їх і не збирався купувати, але коли виходив з лікарні, з машини вивантажували ящики з апельсинами, і ті, в кого були діти, одразу ж ставали в чергу. У нього син, і він просто зобов'язаний був стати в чергу.

«Салют, камарадо!»

Він раптом побачив у тріщинах кам'яної лави, на якій сидів, силу-силенну маленьких жучків, їх у Молдавії називають москаліками. Вони збиралися цілими купами там, куди проникало сонячне проміння, але не дуже виповзали, бо весняне сонце тільки в захистку приємне, куди вітер не дістає. Теж, мабуть, не дурні. Він зрадив їм, як рідним, наче й вони були родом з Північної Буковини. Їхні цегляні, з чорними цяточками спинки не ворухились, і йому подумалося, що все на світі суєта суєт і людині нічого не треба, окрім крапельки сонячного тепла навесні.

Коли б то він умів, як та кузка весною, погрітися не дуже висовуючись, а там, гляди, і думки проясніють, і рішення визріють самі собою.

«Що ж,— мовив він подумки,— ходімо погріємося».

Він знав Кишинів досить добре — як-не-як, а п'ять років прожив тут. І хоч під час навчання він був і бідний, і сором'язливий, але молодість є молодість, і він, звичайно, добре знав ті закутки на околиці міста, де ховалися закохані від людського ока. Взявши портфель і сітку з апельсинами, він поплентався до Комсомольського озера і всю дорогу вмовляв себе не згадувати більше про той нічний дощ і бути уважним, коли переходитиме вулицю. Хоч його й виписали з лікарні, почував він себе ще не зовсім добре, і чи то через те, що багато ходив того ранку, чи ще з якоїсь причини, в голові трохи паморочилося, і тому він не став надто довго вибирати відлюдну місцину. Трохи оддалік від кам'яних сходів, що каскадами спускалися до озера, чорніла невелика естрадна сцена, збудована для літніх виступів. Уже коли забивали в неї останні цвяхи, з'ясувалося, що вона надто мала для потреб міста, тому зразу ж спорудили іншу, на десять тисяч місць, трохи далі, а цю віддали бабусям та їхнім онукам і самотнім молодим людям з невлаштованою особистою долею.

Тепер тут було тепло, безлюдно. Під ногами сухо шурхотіло торішнє листя, над головою шелестіло молоде. Весна вибухнула, звичайно ж, завдяки отому нічному дощу, і як його мучить і досі той дощ, просто рятунку немає! Він обрав собі одну з численних лав, що стояли далеко одна від одної, немовби вони дуже посварилися. Сів обличчям до сонечка, знайшов навіть якийсь старий фанерний ящик і поклав на нього ноги на західний манер, примружився від задоволення, якого ще не було, але яке ось-ось мало настати, як раптом почув біля себе прокурений жіночий голос:

— У вас тут вільно?

«Ось воно,— подумав він,— наше солодке життя, як кажуть італійці, «ла долче віта»».

Власне, він якось не подумав, що й після того, як він закінчив університет, молоді люди з невлаштованою долею приходять сюди знайомитися.

Йому не хотілося знайомитись, не хотілося розмовляти, і він тільки кивнув. Лава, на якій він сидів, рипнула, злегка хитнулася й завмерла.

— Чого обличчя кисле? Такий молодий, гарний, а обличчя кисле...

Він подумав, що вона глузує з нього. Скинув ноги з ящика, випроставсь, оглянувся. Яскраво накрашені губи, сині круги під очима, але обличчя гарненьке, і воно мовби промовляло: «От подобаєшся ти мені, і нічого я з собою не можу вдіяти».

— Це я — молодий і гарний?

— Так зріст який, боже мій! Спробуй пошукай ще такого зросту!

Він усміхнувся: авжеж, мало не забув про свої метр вісімдесят п'ять. Вони завжди були його мукою. Все дитинство проходив у одній сорочці і в одних штанах — доношувати після старших не міг — не налазило. У школі, в полі, на перехрестях доріг, на гуляннях, коли вже не було про що говорити, неодмінно заводили мову про його дивовижний зріст, про користь та клопоти через нього. Правда, у сільських дівчат його зріст не викликав особливих емоцій, і тільки мати, проводжаючи його вперше у Кишинів, прошепотіла на вокзалі:

— Не вір дівкам. Ні гарненьким, ні поганим, нікому не вір.

— Я ж не свататись, а вчитися їду!

Мати зітхнула й усміхнулася:

— Та ти їдеш учитися, але ми знаємо, чого туди ідуть вони...

І справді, перший час йому доводилося в університеті нелегко. Він був ще зовсім сором'язливий селяк, сумував за своїм дитинством, а вони бігали за ним зграями, писали любовні записки, бісики пускали, сердилися й прощали йому, хоч і сердитися не було за що, і прощати не було чого. На другому курсі стало ще гірше. Дівчата, що любили високих кавалерів, просто замучували його, розпускали про нього найнеймовірніші плітки, висміювали його важку, перевалькувату ходу, пересідали в їдальні за інші столи, коли він випадком опинявся біля котроїсь із них, і так йому було, що хоч кидай навчання та тікай світ за очі.

— Ви курите? — спитала жінка.

— Ні.

— А чому?

— Серце.

— Ха! Серце! Підтримайте мене, бо впаду!

Після тих слів, солодко позіхнувши і потягнувшись до хрускоту в кожному суглобчику, сказала:

— Я, звичайно, не нав'язуюсь, але хочу, до слова, повідомити: тут неподалік на Садовій у мене подруга живе. Програвач, всі умови, окремий вхід...

Ото вже й справді іронія долі: єдине, чого йому зараз бракувало, це коханки.

Мовчки встав зі свого місця, узяв речі і так само не кажучи й слова пішов геть.

«Слабак нещасний!» — гукнули йому навздогін, але він вважав за краще вдати, ніби слів цих не почув. Він обмигнув озеро й підійшов до того, другого зеленого театру, і хоч там було прохолодніше й не так затишно, знайомства з ним ніхто не шукав. Забрався на сцену, завалену різним непотребом. Умостився в старому човні обличчям до сонечка, злегка, для втіхи, розгойдав сам себе. Було гарно, було сонячно, майже так само, як на Буковині, але, видно, знайти тут спокій йому не судилося. Той хрипкий, прокурений жіночий голос мав здатність збурювати чоловічу кров. Своєю безсоромністю він розбурхував у ньому вулкан, що його лікарі з такими труднощами гасили протягом двох місяців і його хворе серце знову збилося з розміреного ритму й пострибало на одній ніжці бозна-куди. «О, коли б не та грозова ніч...» — знов почав був хтось. І раптом повстав у ньому чоловік, він за мить розлютився й мовив сам собі: «Це неправда, до тієї нічної грози було ще кохання!» І щоб не опинитися знову на тому самому ліжку, з якого він щойно підвівся, лишалося тільки одне — перепускати потік спогадів без поспіху, спогад за спогадом. Цього навчив Хорію професор Анестіаде. Мудрий Микола Христофорович одного разу добре розтлумачив йому, що лихо молдаван — їхня запальна емоційність. Коли в молдаванина нема хоч якогось приводу для емоцій, він повертається до свого минулого, відкопує найдраматичніше, найсумніше у своїх спогадах і сам себе мучить.

— А як же нам бути в таких випадках? — спитав Хорія професора під час обходу. — Забути про все? Відмовитися від свого минулого?

— Ні, навіщо ж?.. Але треба неодмінно регулювати потік спогадів: будь-який образ, будь-яка картина минулого, хоч би як вона схвилювала спершу, якщо тримати її на відстані й дати мозку час на всебічне обміркування її, врешті-решт виявиться не такою, якою була на самому по-

чатку. Розум — то командуючий, а почуття, разом з ними й емоції,— його армія. Будь-яка операція має бути обміркована, узгоджена, бо що ж то за командуючий, що то за армія, коли між ними немає злагоди, коли бої відбуваються тільки через те, що настрої був кислий, чи просто заради того, аби ще раз відчуті гіркоту поразки?

«Що ж,— мовив сам собі Хорія.— Спробуємо розтинати свій біль холодним лезом розуму».

Жіночий голос і досі не давав йому спокою, але не той, прокурений, а інший, рідний і близький...

2

Хорія був на третьому курсі, коли з'явилася та, якій судилося стати його горем, його долею. Восени, як тільки вони повернулися із збирання винограду, в університеті прокотилася чутка, що на факультет французької мови поступила якась феноменальна циганочка, звідкілясь із-під Бельців. Хлопці казали, що такої шельми світ ще не бачив. Смагляве, мовби виточене, обличчя, чутливі розкрилені ніздрі, що так і тремтіли, хапаючи повітря, довга шия і стрункий стан, створений богом для кохання і тільки для кохання.

Спочатку вона Хорії не подобалася. А може, він навмисне змусив себе пройти мимо, скоряючись тій давній селянській мудрості, яка гласить, що дуже вродлива жінка в хаті — зайвий клопіт. Так чи інак, а, зустрівшись уперше, він сказав собі: «Ні, треба подивитися на її батьків, щоб збагнути, що і звідки в цій красуні». Таку стать не часто зустрінеш серед селянських дівчат, що встигли напрацюватися в полі до вступу в університет, а її бідолашним батькам, думав він, нелегко дісталася випещеність їхньої доньки. Хоч разом з тим дивували її феноменальні здібності до мов. Тільки подумай — приїхала з якоїсь глушини, крім Кишинева, нічого в житті не бачила, а шпарить французькою так, що професори не можуть надивуватися. Звали її Женею, але через пристрасть до французької студенти прозвали її Жанет.

Високі патлаті хлопці — то було головне, чим вона цікавилася у житті, і її чорні, з циганським вогником очі не минали жодної університетської чуприни. Побачення їй призначали мало не щодня, вона охоче на них ішла, гуляла з хлопцями по тих самих темних алеях, які ні до, ні після

революції не освітлювалися нічим, окрім синього неба, місяця та зірок. Була вона лагідна й на диво приступна, надавала хоробрості найскромнішим і найсором'язливішим, але, довівши хлопця до найвищого шалу, до солодкого тремтіння в хребті, вона вмить тверезіла, вислизала мов щука, просочувалася як вода крізь пісок, і вже не було ніяких сил повернути її назад, до попередніх пустощів.

Дехто із студентів обожнював її, дехто сварив найгіршими словами, виношуючи плани пекельної помсти, але рівновага навколо неї не порушувалася, кількість залицяльників дорівнювала приблизно кількості ганьбителів.

І ось, розімлівши від весняного сонця, злегка погодуючись у занедбаному човнику на сцені зеленого театру, Хорія не без задоволення згадав, що його не було поміж тих перших дурнів, котрі товпилися навколо неї. Але серед зими, одразу після сесії, настав той фатальний день, коли й він утратив глузд. Закохався він в актовому залі, по обіді, годині о четвертій. То, звісно, дурість, коли людина пам'ятає і день, і годину, і місце, але якщо він їх справді пам'ятає, куди подінешся? Хоч запам'ятати було не так уже й складно: були саме дні, коли їхній історичний факультет святкував свою першу і, можливо, найбільшу перемогу.

У республіці вирішили заснувати Товариство охорони пам'яток історії та культури. Протягом багатьох років факультет історії університету домагався створення цього товариства, і ось нарешті справа зрушилася з мертвої точки.

В актовому залі світилися всі три люстри, на сцені красувався величезний букет тюльпанів, а в залі статечно сиділи підстрижені та напрасовані студенти. Запала тривала тиша, потім у цій тиші на сцену вийшов, сяючи у своєму новенькому, з голочки костюмі, Іларіє Семенович Турку. Була велика справедливість у тому, що він вийшов перший, бо коли в університеті й була людина, яка боролася до кінця за створення товариства, то це улюбленець студентів доцент Турку. І ще була велика мудрість у тому, що і ректор, і всі професори, які йшли за ним, мовби трохи запізнилися, виставивши його самого перед усім залом. Іларіє Семенович, зрозумівши раптом, що вийшов надто швидко, збентежився, однак це збентеження відступило перед важливою, урочистою подією, яка щойно мала відбутися. В нього сяяли очі від щастя, і студенти раптом підвелися, бо в них теж сяяли очі, і актовий зал радісно загримів оплесками.

«Боже мій, здається, цілий вік минув відтоді...»

Коли південний темперамент потроху вгамувався і всі сіли на свої місця, Іларіє Семенович почав говорити, як і годилося в таких випадках, з трибуни. А говорити він умів. Гарно і всебічно висвітливши проблему в її, так би мовити, первісному вигляді, він перейшов до того, чим слід керуватися, визначаючи цінність тієї чи тієї історичної пам'ятки, і яке місце мають посідати ці пам'ятки в загальнокультурному житті республіки.

— До речі...— мовив він, з острахом скосивши очі, а це звичайно означало деяке відхилення від теми, тобто, що Іларіє Семенович має намір трішечки звернути з борозни підготовленої промови і сам ще не певен, чи добре в нього це вийде. Студенти прикинули, бо ці відхилення від теми бували часом цікавіші за самі промови.— Я хотів би,— сказав він,— поговорити з вами про долю Дзвіниці на Капріянській горі. Кожен молдаванин знає легенду про те, як Штефан Великий¹, зазнавши тяжкої поразки в битві з турками, прийшов у хижку до самітника Даниїла на Капріянській горі і попросився переночувати. Кожен школяр може дослівно повторити відповідь самітника: «Воїн, який зазнав поразки, мусить відпочивати на тому бойовищі, де розгромлено його армію». А вже хто не знає про ту ніч, коли Штефан зібрав те, що лишилося від його війська, повернувся на поле битви і переміг?

Після цих слів Іларіє Семенович налив собі з карафки півсклянки води й трохи відпив невеликими ковтками. І не тому, що його замучила спрага,— просто потрібний був передих, щоб обміркувати, як бути далі.

— А тим часом,— рішуче сказав Іларіє Семенович,— мало хто знає, що за ці слова бідолашний самітник поплатився життям. Через багато років Штефан випадково потрапив під час полювання в ті краї, і здригнулося в нього серце — яничари спалили хижку самітника, а його повісили. І стояла тиша, глибока мертва тиша стояла над тим краєм. Вражений господар звелів спорудити над руїнами хижі Дзвіницю, призначити туди з числа своїх солдатів дзвонарів, щоб кожного дня на світанку та надвечір дзвонили дзвони на Капріянській горі.

Турку, певна річ, не випадково був улюбленцем студентів. Він умів говорити, умів переквітлюватися і, не зали-

---

¹ Штефан Великий (р. н. невід.— п. 1504) — господар Молдавії 1457 року, полководець і державний діяч.

шаючи трибуни, не скидаючи новенького, з голочки костюма, програв туркам битву, постукав до самітника, зібрав рештки війська і переміг. Тепер, витерши з лоба піт сніжно-білою хусточкою, наказав спорудити Дзвіницю над руїнами самітникової хижі, витримав належну в таких випадках паузу і додав тихо й сумовито:

— Усе це речі відомі, усе це гордість нашої історії, але ви поїдьте на Капріянську гору і подивіться, що лишилося від тієї Дзвіниці. Приміщення завалене мішками з отрутохімікатами. Вітер зірвав чи не половину покрівлі, довкола чагарники, пустка, в обід хлопчачки із сусідніх сіл прив'язують своїх корів до стояків тієї самої Дзвіниці.

Доцент умовк, і в актовому залі запала мертва тиша. Було прикро, було соромно. І за себе, і за неухагу до своєї історії. Іларіє Семенович налив ще півсклянки води і раптом вибухнув, не встигнувши її пригубити.

— До речі,— сказав він,— поряд із Дзвіницею на пагорбі розкидана Капріяна — велике село, яке обчислює свій вік од тих самих часів. Кажуть навіть, що заснували його дзвонарі, які служили на Дзвіниці. Тож запитаємо себе: як могло статися, що діти прив'язують своїх корів до стояків Дзвіниці, з якої пращури їхні сотні літ підряд дзвонили, коли благословлялося на світ чи коли наставав вечір? Народ там живе не бідний, не дурний, є там чудова середня школа, є своя інтелігенція, здається, навіть зараз хтось звідти, з Капріяни, навчається в нашому університеті.

Почали пригадувати. Студенти — народ доскіпливий. Гострих на язик багато, а істина одна. На жаль, ніхто не зміг пригадати, ні який на вигляд той студент, ні на якому він курсі. Іларіє Семенович уже ладен був повернутися до справ товариства, але в нього була препогана звичка: він не давав спуску своїй пам'яті, він змушував її повзти рачки і добувати йому відомості, без яких він міг би обійтися.

— І навіть не студент, а студентка, смаглява така, красуня, на першому курсі.

— Жанет?!!

— Та он же вона, у третьому ряду сидить...

Дівчина підвелася, її очі вмить звузилися, мовби вона аж ніяк не чекала, що її врешті-решт розшукають. Вона довго, навіть якимось запитально дивилася на доцента, але він не хотів її жаліти: історія була вища за гарненьку першокурсницю. Тонкі ніздрі стрепенулися. Жанет ніби з

гілки спурхнула і почала щось лопотіти по-французькому. Зал вибухнув. Бач, яка шельма! Злякалася рідної мови, іноземною пояснює... Зал свистав і реготав, і тільки доцент Турку серйозно слухав, намагаючись проникнути у витончене плетиво французької мови, та коли Жанет, скінчивши, сіла, він усміхнувся й мовив:

— Люба дівчино! Якщо навіть припустити, що я все зрозумів, то й тоді цього було б не досить, бо ми не вдвох у парку на лавочці в темному куточку. Нас тут близько шестисот, і всім хотілося б почути вашу відповідь і, якщо можна, тією, мовою, якою розмовляв Штефан із самітником Даниїлом.

«У парку в темному куточку» — це було чудово сказано. Зал гримів од задоволення. Молодець Турку, так і треба цим вертихвісткам, їм не можна давати спуску, бо не сьогодні-завтра вони й батьків своїх не впізнають! Дивно було тільки те, що весь цей галас зовсім не діяв на Жанет. Вона раптом підвелася, глянула ще раз на доцента, мовби хотіла сказати: «Мені шкода вас, та що вдіеш, самі напросилися». І заговорила молдавською. Заговорила так само швидко й гарно. Часом у свою мову вкраплювала старовинні звороти, од яких віяло середньовіччям, але в її устах і вони звучали чудово. Вона розповіла: покрівлю Дзвіниці ремонтують мало не щороку, а цієї весни зібрали в селі по тридцять копійок з двору і купили цемент, укріпили фундамент. У самому приміщенні ніяких отрутохімікатів немає, щоправда, навесні святкували маївку і відтоді лишилося кілька картонних ящиків з-під пива. А дички ростуть навколо не самі по собі — односельці перенесли їх з лісу і посадили, щоб гора не залісіла, бо земля там глиниста, часом після великих дощів бувають оповзи.

— Що ж до хлопчаків та їхніх корівок, то, наскільки мені відомо, немає таких постанов, у котрих вказувалося б, де хлопчакам можна прив'язувати своїх корів, а де не можна...

У залі запала тиша, мабуть, така ж глибока, як і та, коли Штефан повертався з полювання. Усі дивилися на доцента: як то він викрутиться? Через якийсь час Турку всміхнувся і запитав:

— Якщо все справді так, то навіщо потрібна була ще й французька мова?

— Я відповіла спочатку французькою, щоб урятувати вашу репутацію, оскільки в університеті знавцями вважаються викладачі, а невігласами — студенти.

Зал охнув. То була нечувана зухвалість.

За якусь мить Жанет стала героїнею, але це їй було ні до чого, вона одразу сіла, забула про все на світі, і її чорні очі знов пішли по рядах, шукаючи гарного чуба. Авжеж, старий Штефан знав, кого посилав щодня двічі дзвонити на Капріянській горі. Цій породі людей не дошкулиш нічим, вони добре знають свою справу — і ніякого їм горя, ані слави...

Хорія не досидів тоді до кінця зборів, він не мав ніяких сил досидіти. Він закохався. Уперше в житті він закохався, і це було схоже на повинь, на пожежу, на землетрус. Як виявилось, зовсім випадково вони опинились поряд. Хорія сидів за нею в наступному ряду і від самого початку зборів ніяк не міг усидіти на стільці, бо її волосся та й уся вона пропахла айвою. Цей надзвичайний запах його просто п'янив, заколисував, краяв душу. А поки Жанет сперечалася з доцентом, Хорія раптом пригадав, що рік тому був на Капріянській горі, і в тому селі з тихими, сумирними, схожими на черниць жінками, теж пахло айвою. У кожному дворі, на кожному перехресті, на кожному підвіконні достигала айва. І за якусь мить цей запах спілої айви став його долею, і Хорія сказав сам собі: «Все, збулося!»

3

Коли сонце стало в zenіті, над Комсомольським озером нависла нестерпна задуха. Може, тому, що воно було в низині, а може, тому, що день був зовсім без вітру, яким він звичайно буває на півдні після грози. Хорія геть спітнів. Тіло розімліло, у вухах шуміло море, якого він жодного разу в своєму житті не бачив. Намацав у кишені валідол, кинув таблетку під язик, пересів з човна трохи далі, у глиб сцени, в затінок, але задуха діймала, треба було якнайшвидше вибратися на простір, на повітря. З портфелем в одній руці, з апельсинами в другій, він пошкандибав напрямки до жовтої споруди сільгоспінституту, що ледь виднілася з-за пригірка: там була кінцева зупинка тролейбусів, а саме тролейбуси були для нього зараз єдиним порятунком, бо на своїх розм'яклих ногах, як він відчував, навряд чи дістався б до вокзалу.

О пів на третю Хорія зійшов у центрі, біля молдавського театру, та оскільки до прибуття поїзда ще був час, вирі-

шив зайти кудись підобідати. Їсти не хотілося, але він знав, що після обіду він трохи заспокоїться. На дверях ресторану «Молдова» висіла табличка: «Зачинено. Спец-обслуговування». До кафе «Дністер» стояла черга чоловік двадцять, не так уже й багато, можна було б достоятися, але у вивішеному біля входу меню більшість блюд було вже викреслено. У кафе «Молочне» санітарний день, тож залишилося ще кафе на розі вулиць Леніна та Болгарської під назвою «Золотий княшок». Черга там зібралася теж чимала, і в меню проти деяких назв красувалися якісь загадкові помітки олівцем, але смачно пахло теплою мамалигою, і, поки він стояв та роздумував, як йому бути, ви-зирнула жінка — вона чергувала біля вішалки — і спитала: — Хтось один е? Щоб хтось сам-один.

На його щастя, всі прийшли невеликими компаніями, по двоє, по троє, сам-один був тільки він, і, підвівши руку, як учень, котрий вивчив урок, Хорія пройшов і роздягся. Сісти йому випало за столиком у кутку, де вже сиділи дві дівчини-щебетухи; видно, вони вперше вибралися на люди і вважали це чи не найбільшою подією у своєму житті.

«Ах, коли б не ота жахлива нічна гроза, як усе було б чудово!».

Дівчата сміялися, знеможено схилялися одна на одну і, випадково зачепивши його під столом черевичками, червоніли й вибачалися. Вони давно з'їли своє морозиво, випили солодкої води і розраховалися, але не йшли, і йому дуже хотілося вірити, що саме його присутність якоюсь мірою зацікавила дівчат, і тому вони не пішли. Потім йому стало соромно за таке припущення. Яка дурниця! Раніше, коли він усім подобався, це було йому обтяжливо, а тепер, бач, його утішила б симпатія двох дурненьких дівчаток. Але ж ні. Серце, його хворе серце, що майже два місяці було під наглядом професора Анестіаде, належало тільки тій смаглявці з хлоп'ячою зачіскою, і тепер, трохи заспокоївшись, серце так само належало їй... А почалися всі ці нескінченні муки ще тоді, в актовому залі.

Через якийсь час після того випадку в нього з Жанет закрутився роман, хоч романом це навряд чи можна було й назвати. Випадково зустрівши її в довгих університетських коридорах, він не те щоб усміхався, в нього якимось само собою світлішало обличчя, а вона мала зірке око. Вона, як то кажуть, учула його серцем. Її обличчя теж стало світлішати при зустрічах, але не вмить, не одразу, а наче із

запізненням, коли вони вже розминалися, і, хоч він уже не міг побачити її обличчя, все ж за якимись знаками вгадував, коли вона йому відповідала. Згодом він став якось шанобливо вітатися, а Жанет, яка, очевидно, разом з мовою перейняла деякі хитрощі парижанок, здивовано грала очима. Це Хорію ображало, і згодом, коли вони зустрічалися, обличчя його вже не світлішало, а Жанет і зовсім перестала його помічати. І через якийсь час, помітивши її в коридорі, він одвертався в один бік, а вона в другий, але, звісно, одна річ, коли люди дивляться в різні боки просто так, і зовсім інша, коли вони це роблять навмисне, демонстративно.

Такі маленькі інтрижки — усмішки, багатозначні погляди, німі докори і безмовні розриви — дуже популярні серед молоді в Кишиневі. Вони виникають щогодинно, щохвилинно, мов гриби у дощ, і після них люди страждають так само, як і після великих та пристрасних романів. У переважній більшості інтрижки ці навіть не доходять до знайомства, але бувають і з продовженням, та ще й з яким! У нього з Жанет був саме той рідкісний випадок. Через якийсь час вони обое вже шкодували, що стався розрив, але, шкодуючи, Хорія чомусь ждав і сподівався: перший крок зробить вона. Бо вона сама розірвала ту тоненьку ниточку, яка зв'язувала їх, отож вона й повинна була подолати перешкоду в їхніх стосунках. Врешті-решт її звали Жанет, у неї було без ліку романів, для неї це легко й просто, а він витратив би мабуть півроку і навряд чи щось придумав. Хоч, коли глянути правді у вічі, за час їхнього розриву він написав їй кілька листів, які одразу ж знищив, а були, мабуть, серед них і розумні. Один лист він пам'ятав од першого до останнього рядка і в ті хвилини, коли йому ставало прикро й самотньо, пригадував деякі рядки й шкодував, що не зберіг їх. Такі дзвінки й палкі слова не народжувалися більше в його душі і, хто знає, чи народяться ще колись?..

Огрядна офіціантка принесла гарячу мамалигу з токоюю. Він не став їсти одразу. Підсунув до себе тарілку і, трохи нахилившись над столом, жадібно вдихав запах розпареного кукурудзяного борошна, запах дитинства, запах ліскової батьківщини. Пригадав, як десь вичитав недавно цікаву думку про те, що квасоля допомогла болгарам пережити багатівкове турецьке іго. Він подумав, якщо кожен народ має таку страву-спільника, страву-товарища, то в молдаванина — це мамалига. Ми чимало вихваляе-

мося своїми садами та виноградниками, мріємо засипати країну яблуками, залити її вином, але у важкі для народу часи нашим пращурам допомагали вижити не кухоль з вином і не ящик з яблуками, а оця звичайнісінька мамалига.

Зараз її в Молдавії майже не їдять, а дехто навіть соромиться її, бо така вже сутність людська — забувати те, чому ти найбільше зобов'язаний, і наперекір оцій сутності Хорія вдихав у себе запах мамалиги, щоб відродити в собі образ дитинства, образ Буковини. На жаль, маленький шматочок мамалиги швидко захолов, образ Північної Буковини розвіявся, і перед його зором знову з'явилися дівчата з університету, а серед них — неповторна у своїй красі Жанет.

Через якийсь час після того, як вони посварилися, в тому самому актовому залі університету, де він закохався, показували якийсь поганенький фільм місцевої кіностудії. Нікому не хотілося на нього йти. Міська преса встигла вже розхвалити його, але глядач у кінотеатри не йшов. Організували перегляд для студентів. Зал був великий, а люду мало, тому присутнім порадили сісти в шаховому порядку. На екрані показували неприродних людей, які здійснювали неприродні вчинки й розмовляли неприродною мовою. Хорія почав був уже з кимось сперечатися у думках, доводити комусь, чому такі фільми знімати шкідливо, але в цей час хтось тихенько сів поруч у порожнє крісло. Ще не бачачи, хто сів, він здригнувся. Запахло спілою айвою, дуже п'ярко запахло, а це могло означати тільки одне: примирення. І вже те, що сотворила місцева кіностудія, перестало зачіпати його. Навпаки, фільм навіть почав йому чимось подобатися. Такий собі миленький примітив — хочеш дивишся, не хочеш — не дивишся.

У темряві вона нахилила до нього свою чарівну голівку, і він весь стрепенувся від того, що ми звичайно називаємо щастям.

— Послухай...

Вона заговорила просто, буденно, мовби вони росли в одному селі, сиділи в школі за однією партою, а тим часом вони спілкувалися уперше в житті. А може, це не так, може, відважні буковинці служили дзвонарями там, на Капріянській горі, і саме вони заснували ту Дзвіницю? А може, предки Жанет їздили колись у Буковину по дубові бочки й там подружилися з пращурами Хорії, і навіщо, власне, починати все спочатку, коли вони вже стільки

віків знайомі? Як би там не було, а він сидів і слухав її шепіт. Навколо шелестіли листям і визрівали на сонці неосіяжні айвові сади, а Жанет шепотіла про щось тихо і повільно, а в залі часом прокочувався сміх, і вона спостерігала за екраном, аби не пропустити щось смішне.

— Послухай... Наступної неділі ти вільний?

— Відносно, як і всі в цьому світі... А що?

— Давай поїдемо до нас у Капріану.

— Куди, куди?

Вона замовкла, бо в залі знову засміялися.

— Наступної неділі у нас храм. Поїхали. Наїмося горіхів, нап'ємося виноградного соку.

— А той, що переграв, кисленький, буде?

— Знайдеться.

— Музика буде?

— Який же храм без музики?

У молдавських селах осінньої пори вони, ці свята під загальною назвою храм, дуже популярні. У різних селах вони припадають на різні неділі, бо споконвіку то були храмові свята місцевих церков, а самі церкви, як відомо, зводилися на честь різних святих. Але з часом релігійний зміст цих свят утратився, в церквах уже не правили, проте осінні свята залишилися, увібравши в себе нові традиції, нове осмислення: головне, що восени, коли закінчується збирання врожаю, головне, що в різні неділі, отож і до тебе завітають гості із сусідніх сіл, і сам ти поїдеш до них на храмове свято.

Саме восени студенти досить часто тікали на день-другий додому, на храм. Бувало, запрошували на свято друзів, але запрошували переважно хлопці хлопців, дівчата дівчат. Зрідка, якщо питання про весілля було вже вирішене, дівчина могла запросити хлопця або хлопець дівчину. А тут раптом одразу, ще не встигнувши як слід познайомитись... А втім, чого ще можна чекати від цієї Жанет?

— А мене там не поб'ють?

Вона трохи помовчала, бо на екрані саме цілувалися,— по-дурному, по-тваринному вп'ялися одне в одного, аж дивитися було бридко. Режисер фільму вважав, мабуть, такий поцілунок великою знахідкою. Камера довго, неймовірно довго фіксувала цей момент, і Жанет не витримала, відвернулася. А за хвилину прошепотіла:

— Не хвилюйся, у нас всі нижчі за тебе на зріст...

Він був щасливий, але задля пристойності треба було відповісти стримано, з гідністю. Він ще не знав, як би

вдаліше висловитись, але вона ще раз полоскотала йому скроню своїми кучериками і знову дихнула на нього стиглою айвою.

— У суботу. О п'ятій. Приходь прямо до поїзда — квітки я сама візьму.

У кафе зненацька стемніло, і офіціантка ввімкнула великі люстри. Над містом нависли величезні чорні хмари, здавалося, ось-ось піде дощ, але посипав мокрий сніг, і Хорія подумав: «От ця квітнева погода, казна-що! Вранці було тепло, була весна, навіть літо, а тепер ось знову березень, навіть не березень, а жовтень, і зима ще попереду!..»

Дівчата-щебетухи давно вже пішли. Перед ним стояла порожня тарілка, а він і не пам'ятав до пуття, що їв і чи було смачно. Офіціантка, огрядна жінка середніх років у міні-спідниці, пливла по залу повільно, з почуттям власної гідності, бо хоч один різкий рух — і все, що було на неї так важко натягнуте, могло тріснути і розлізтися по швах. У гарному настрої, вона мугикала собі під ніс якийсь веселенький мотивчик, зазірала усім чоловікам чи не в самісінькі зіниці і на прохання Хорії розрахуватися проказала значущо: «Хвилинку». Два вільні стільці вона прихилила спинками до стола, що мало означати: все зайнято, і, влучивши момент, сіла поруч з учителем, торкнулася пишними грудьми його плеча і прошепотіла:

— Жоро, чому ти мене мучиш?

Він усміхнувся. І що за напасть, другу таблетку валідолу доводиться ковтати, а ці нікчеми так і липнуть!

— Мене звуть не Жора, а Хорія.

— Не велика різниця. Одна літера всього — хоч Жора, хоч Хора. — Зітхнула, оповила його млосним поглядом. — То чому ж ти, нелюде, терзаєш мене? Я вже геть змучилася.

Якийсь приїжджий чоловік, втрапивши терпіння, — він довгенько вистояв у черзі біля входу — пішов напролом, вирішивши зіпсувати офіціантці гру:

— Тут, мабуть, вільно?

— Зайнято, громадянине. Хіба не бачите, що стілець прихилений.

— Ет, не морочте мені голови. І треба ж таке: старий чоловік стоїть півгодини, а вона собі править теревені і хвостом крутить!

— Це ви про мене кажете? Та як вам не соромно? Присіла, щоб з рідним братом поговорити...

— Ти ба, він уже їй рідним братом став?!

Хорія всміхнувся, поклав на стіл металевого карбованця. Вона механічно сунула його в кишеню й спитала миролюбно:

— То прийдеш сьогодні? Приходь, ми о десятій зачинемо.

— Подумаю.

— А чого думати. Приходь, я сьогодні вільна.

Останні слова вона кинула йому навздогін, коли він з портфелем і з апельсинами вже виходив з кафе. Голос у неї був дзвінкий, око чіпке. Йому здавалося, що всі люди в кафе і на вулиці бачили цю сцену. Було соромно, неприємно, мовби його зловили на чомусь непристойному, і, аби швидше позбутися цієї веремії, він скочив у перший-ліпший тролейбус. Як на те, тролейбус не поїхав прямо вниз, до вокзалу, а повернув з проспекту Леніна й пішов угору. Поки Хорія розмірковував, як йому бути, поки прикидав, чи вийти через передні двері, а чи через задні, тролейбус зупинився вже на Садовій. Він вийшов, огледівсь і усміхнувся: перед ним, саме навпроти, красувалася велика брама кладовища.

Колись він любив бувати тут. Для багатьох сільських хлопців, які навчалися тоді в університеті, кладовище на Садовій не мало того зловісного смислу, який мають кладовища всюди. Чи тому, що в місті було замало парків, чи тому, що майже всі вузи міста розташувалися поблизу Садової, а може, й тому, що кожне кладовище має свою красу, свою романтику, студенти любили цей закуток. Тут, серед зелені, тиші та старовинних мармурових надгробків російських князів, вони знайомилися, мріяли, готувалися до занять і цілувалися. Може, пам'ять юності, може, бажання почати все наново, а може, ота лавочка, на якій вони частенько сиділи з Жанет, змусили його перетнути вулицю і через високі ворота зайти у світ його недавньої юності. Ще здалеку він побачив ту саму лавочку, що була колись їхньою лавочкою. Вони обрали саме те місце, де з одного боку височів надгробок бессарабського губернатора, а з другого були густі зарості черемхи. Ім обом подобалася і густа зелень, і темний мармур. Тебе не бачать, а перед тобою все довкола мов на долоні. До того ж неподалік ріс великий волоський горіх — то був їхній дідусь, єдиний дідусь як у нареченої, так і в жениха. Зараз він стояв

самотньо. Ще не розпустився, ще не викинув свого запашного, аж задушливого листа. Але дідусь стояв живий, могутній і міцний, і поки він був живий, був живий і сам Хорія, жива була й та смаглявка, яка стала щастям і нещастям у його житті.

— То здрастуй, діду. Я ось знов до тебе...

...У ту суботу він випрасував свої лавсанові штани, що коштували йому всієї місячної стипендії, надів позичену в односельця, який навчався в медінституті, голубу водолазку і щодуху помчав на вокзал. Тричі оббіг перон, зазирнув у всі закутки, але Жанет не знайшов. Вже й поїзд підійшов, і посадка почалася, а вона все не з'являлася, і він почав думати: чи не насміялася вона з нього часом? І саме в цю мить у натовпі промайнула модна, тільки-но з перукарні зачіска.

— То як? Ідемо?

— Якщо встигнемо.

Вагони були переповнені. Їхали здебільшого колгоспники з найближчих сіл, які приїздили рано-вранці з товаром на базар. Поверталися з порожніми кошиками від фруктів, з різним господарським начинням. Але Хорії це навіть подобалося. У розмовах, поглядах, рухах він упізнавав своїх односельців, своїх родичів, і ця зустріч хвилювала його, настроювала на якусь святкову хвилю. А Жанет чомусь раптом засмутилася. Що далі від'їздили вони від Кишинева, то сором'язливішою і стриманішою ставала вона.

Колгоспники пили вино, завбачливо припасене на дорогу додому, жартували, голосно сміялися, обговорюючи невдалі пригоди на базарі. Талановиті від природи, вони заряджалися одне від одного енергією та артистизмом і врешті-решт стали схожими на акторів самодіяльного театру, а Хорії згадалися деякі режисери, котрі їздять по всій країні й пересварюються за якусь сухоребру гуску, а та тільки й уміє, що грати очима та цілуватися з присмоктом, а тут ось такі актори, такі сюжети, тільки встигай знімати!

Під Унгенами, коли оцей шарварок умить злетів з поїзда, вони лишилися вдвох на весь вагон, і це передчасне усамітнення трохи збентежило їх. Вони по суті ще не знали одне одного, ніяковіли від своїх почуттів, боялися самих себе. До того, щоб лишитися віч-на-віч, вони ще не були готові. Тоненька ниточка, яка зв'язувала їх, могла будь-якої хвилини обірватися — та й по всьому, і вже ніхто й ніщо в цьому світі не зуміло б повернути назад те, що могло, але так і не сталося.

— Коли хочеш подрімати, я позичу свій капелюх. Не забудь тільки сказати, на якій станції нам виходити.

Вона усміхнулася. Там, на Буковині, вони вміють прясти, знають, що робити з нитками.

— Боїшся, аби не завезла тебе казна-куди?

— Мене важко завести казна-куди, бо я всі ці північні райони Молдавії знаю, як свої п'ять пальців.

— Звідки ти їх так добре знаєш?

— Студентська цікавість. Заробляли гроші. І після першого, і після другого курсів об'їздили всі ці місця. Збирали фольклор, фотографували дерев'яні розп'яття, що стояли в полі, на перехрестях, при в'їздах у села. А які розп'яття ми там бачили!..

— А нашого капріяньського розп'яття ви, гадаю, не бачили?..

— Чому ж? Воно в мене є навіть зафотографоване. Ось повернемося — покажу...

Жанет різко повернула голову. В її чорних очах з дитячою швидкістю та безпосередністю промайнули прикрість і жаль. Вона, певна річ, хотіла зачарувати його своїм селом, це було найкраще, що вона мала у своєму житті, — і раптом виявляється, що він уже все бачив, усе знає... Леде пересилюючи свій настрій, вона запитала:

— Мабуть, тоді тебе теж якась дурепа запросила?

Він засміявся:

— Та ні, затяг нас туди Іларіє Семенович. Він довго розшукував оту книгу з бичачої шкіри, в якій, ходять чутки, записані імена дзвонарів і визначні події з їхнього життя. Сам він не міг розшукати її, гадав — гуртом добудемо.

У неї знову посвітлішало обличчя.

— То як? Знайшли?

— Де там! Три дні бігали від діда Іона до бабусі Френини, але так і поїхали ні з чим.

Заспокоївшись, вона загадково усміхнулася сама до себе. Виходить, Капріяна ще залишається її таємницею, її багатством, і розкидатися цим скарбом вона поки що не збирається.

Загадковість Жанет чимось не сподобалася йому, і Хорія запитав, сподіваючись на її відвертість:

— А взагалі ця книга є на світі?

— Певна річ, є. Як їй не бути?!

— А ти сама бачила її?

— Чи я бачила? Коли була в шостому класі, цей манускрипт цілу зиму пролежав у нас у запічку.

— Але ж там жарко, його шкіряні аркуші могли розсохнутись, зіпсуватися!..

— Та ні, вони пройшли через таку кількість рук, що їм уже нічого не страшно!..

— А куди ж та книга поділася?

На мить вона спалахнула — він що, жартує? Він що, їде в Капріяну заради науки? Поринула в свої думки, ще раз мигцем, краєчком ока, глянула на нього, мовила сумно, зморено, непевно:

— Хто знає, де вона тепер...

Вона вимовила ці слова так само сумно, як відповідали їм на всіх перехрестях, коли вони ходили по селу, шукаючи той відголос древніх літописців. Але як тоді, так і тепер Хорія подумав, що за тим «хто знає...» приховується дуже точне знання того, де ця книга. І його раптом почало лихоманити, йому закортіло ще раз випробувати долю: а що, коли він саме та людина, якій судилося її, цю книгу, знайти?

То була б слава на цілу республіку, то була б готова дисертація!

Хорія підсів ближче до Жанет, але вона вже дивилася кудись у поле, і він зрозумів, що дівчина не помічник йому в цьому. Подумати тільки, що ще після війни та книга лежала в нижньому приміщенні Дзвіниці, на спеціальному столику, і будь-яка дитина, будь-який перехожий міг піти, погортати її, щось переписати, прочитати вголос...

Поряд стояв свічник, глиняна миска з пшеничним зерном: Часом заходила якась старенька, засвічувала свічку, клала біля миски монетку, вклонялася тим скрижалям, вважаючи їх святим письмом, і знову довго — і два, і три дні не було нікого, тільки скрипів од вітру старий усохлий дуб: та стиха подзвонював дзвін, коли дужий порив розхитував його.

Потім якомусь працівникові сільради закортіло погортати «талмуд», і він послав чергового принести книгу. Можливо, він залишив її в себе як окрасу, а хтось із району, побачивши ту старовину, захотів забрати її з собою. Років зо три книга мандрувала: то вона в сільраді, то вона в районі, то вона в Кишиневі.

Капріяна хвилюється, Капріяна посилає делегацію, селяни приїздять до столиці, забирають книгу, везуть додому і кладуть знов у Дзвіниці, на столику, біля бронзово-

го свічника. Але знов комусь стає лінки піднятися на гору, і знову посилають по неї...

Років п'ять чи шість отак тривало. Врешті капріянець набридло їздити по книгу. До того ж усе село ставилося з великою шанобою до тих аркушів, котрі певною мірою засвідчували благородство і прадавню писемність Капріяни, тому люди забрали із Дзвіниці і книгу, і свічник, і череп'яну миску з пшеницею, заховали все, і на цьому подорожування стародавнього фоліанта закінчилися. Про нього, можливо, ніхто й не згадав би, але саме в ті роки молодий історик у своїй дисертації дав посилання на ту древню пам'ятку, після чого історики зацікавилися нею настільки, що мало не кожного літа приїздили в Капріяну. Вони шукали її потай і відкрито, кожен окремо і цілими групами.

На загальних зборах колгоспників виступив сам президент академії, пояснив людям, яку наукову цінність мають ті аркуші, було оголошено нечувану премію тому, хто літопис той роздобуде.

Люди слухали уважно, згідливо кивали головами, дивувалися з розмірів премії і з того, скільки всякої всячини можна було б на ті гроші купити, та коли заводили мову конкретно, коли питання ставилося руба, де ж вона, ота книга, у відповідь лунало вже відоме: «Хто знає...»

— Сподобалося тобі наше село? — запитала раптом Жанет.

Він завагався: надто вже несподівано вийшла вона на його внутрішній голос.

— Так, сподобалося...

— А що саме припало до душі?

— Одна дівчина зачарувала. Смаглява така. Чи то у восьмому, чи в дев'ятому класі навчалася.

Жанет замислилась.

— Вона не могла вам тоді сподобатися. В неї були дуже довгі коси і надто короткий розум.

— Однак сподобалася і навіть більше того...

— Нічого собі, сподобалася, а сам сидить цілий рік і чекає, коли та дівчина сяде біля нього і запросить на храм.

— Я давним-давно сів би коло неї, але, як би це сказати...

— А ти відверто, прямо і скажи.

«Ох і в'їдлива!» — завважив він подумки, а вголос мовив:

— Була надто велика конкуренція.

— А без конкуренції ти й досі гуляв би по університету в пом'ятих штанях. Ходімо! На наступній станції виходимо!

Була тепла ніч, над пагорбами, що чорніли вдалині, висів великий сяйний місяць.

Вони зійшли на красивій білій станції, названій Вереженами — то була єдина побілена станція на всій залізниці від Одеси аж до Чернівців. Він навіть спитав тоді, о третій годині ранку, тільки-но вони зійшли:

— У вас тут що, так багато вапна?

Вона відповіла стиха і втаємничено, нахилившись до самісінького його вуха:

— У нас тут багато чого є...

Хорія розсміявся. Було в ній щось задержувате, бешкетливе, хлоп'яче, і, звичайно ж, була вона своєрідним феноменом, оця Жанет. Якщо її знав весь університет і добра половина Кишинєва, то що вже казати про станцію Вережени! Тільки-но вони вийшли через хвіртку за вокзалом на маленьку площу, де вдень зупинялися автобуси, і — подумати тільки — о третій годині ранку в якомусь темному закутку їх зустріли як рідних. У єдиному грузовику, що стояв на привокзальній площі й геть був заповнений приїжджими людьми, знайшлося і для них місце, і водій люб'язно погодився заради Жанет зробити якийсь там гак, а вже від того перехрестя, запевняли знайомі Жанет, просто шапкою докинути.

Іхали весело, з вітерцем, по-братськи притиснувшись одне до одного. Кілометрів через п'ятнадцять їх висадили серед поля на якомусь узгірку. Місяць тим часом сховався за хмари, і все навкруги потонуло в густих сутінках, лиш бетонні стовпи білили рівними рядами, то спускаючись по схилах виноградників, то вибираючись із глибоких долин.

Провівши поглядом машину, вони ще довго простояли на узгірку, бо та сама триклята ниточка знову натяглася, ладна от-от розірватися. На щастя, в них ще жив дух якоїсь давньої селянської упертості.

Охоплені ранковою прохолодою, вони стояли поруч і чекали. Бо якщо правда, що все на світі постійно рухається і змінюється, то це має стосуватися також і довколиш-

нього світу, світу, що навколо них. Щось, зрештою, має статися, важливо тільки терпляче дочекатися цього.

Тим часом чи то в них очі звикли до темряви, чи то вже почало світати, але з нічних сутінок стали впливати й розходитися врізнобіч рівні ряди виноградників. Листя на кущах темне, майже чорне, але вже шелестить, і це так дивно, так приємно, коли ніжно шелестить темне листя...

Ранок пробивався до них, далекими улоговинами, обхідними, таємничими стежками, немов народження дня, зберігши свою святість протягом стількох тисячоліть, мало залишитися таїною і на цей раз. А вони стояли поруч, збентежені, нерухомі, ніби входили до храму незвіданого майбуття...

Священна земля наших пращурів, земля наших батьків, земля наших дітей, і якими б ще словами описати оте трепетне почуття, яке охоплює людину щоразу при зустрічі зі своєю малою батьківщиною... Свіжа ранкова прохолода, і спокій, і сонні в нічній пільмі пагорби, і печаль, і радість, і почуття захоплення цією одвічною красою, і бажання вклонитися, присягнути на вірність цій красі, і після того ще прожити велике життя і бути вірним своїй клятві...

Час минав, а вони все ще стояли на пагорбі, і виноградники обступили їх зусібіч, наче вони були фортецею, котру треба було будь-що взяти. А вони стояли — вона з сумочкою, він — з плащем. Стояли і чекали, раптом станеться ще якесь чудо, а чудес більше не було. День народився в них на очах, а це найбільше, найголовніше, що мало статися, і воно сталося.

Пасма східних горбів порожевіли, над низинами нависла тонка, прозора імла, і Жанет несподівано сказала тихо-тихо, немов заспівала:

— Коли я була малою, мені чомусь здавалося, що отам, за тими пагорбами, починається степ, а в тому степу є чарівне село, де росте, нічого про те не відаючи, мій майбутній чоловік... — І вже іншим тоном додала: — Північна Буковина — це там?

— Так — там.

— Ну, то чого ж ти... Скажи: «Доброго ранку, Женю». І поцілуй мене.

У неї затремтів голос, коли вона це сказала. Його вразила її мужність, її відвертість, і він стиха мовив:

— Доброго ранку, Женю.

І поцілував її, і чи тому, що було поле, чи тому, що був

ранок, поцілунок його був невмілий, і свіжий, і чистий, як весь той світ навколо них.

— А тепер ходімо. Сьогодні у нас ще багато попереду розваг, сьогодні в нас храм. Тільки ти не заводь більше мови про той манускрипт з бичачої шкіри. В нас не люблять, коли хтось про це згадує.

— Ну, а ви самі говорите про це між собою?

Вона подивилася на нього довгим, пильним поглядом, ніби не чекала, що він спитає про це.

— Ні, не говоримо.

— Ніколи?

— Принаймні при мені ніхто й ніколи про це не згадував.

— Що ж, нехай буде й так.

Згодом він часто повертався думкою до того пагорба, до того раннього ранку і казав сам собі: як іноді зовсім незначний випадок може перевернути все життя людини...

Хто знає, якби їм трапилася попутна машина і довезла б їх аж до воріт її батьківського дому, а те велике царство тиші й спокою лишилося б ними незвіданим — хто знає, як склалося б їхнє подальше життя!

Спускалися і вибиралися вони якимись тільки однієї Жанет відомими стежками. Вона йшла попереду, він ішов за нею і намагався не підводити очей від стежки, щоб не бачити, як гарно й звабливо пружинить під платтям її міцне молоде тіло. Там, у коридорах університету, де завжди гамірно й людно, він міг вільно милуватися ним, але тут чомусь не можна було, тут, у полі, де немає нікого, ані душі.

— Послухай, а ці ваші долини озиваються на людський голос?

— Не всі. А ти любиш відлуння?

— Люблю, потішно... Коли малими пасли корів, то, звісно, перегукувалися...

— Я теж люблю подразнити долини. Ось ходімо низом, зробимо невеликий гак, зате долина там на диво лунка.

Іти було легко й приємно. Високі пагорби повільно відповзали навсібіч і скидалися на велетенських доісторичних тварин, що поснули аж на світанку, а ледь помітний серпанок у долинах — то як дихання цих тварин. Було моторошно, було страшно і приємно водночас, а голос хлопця і голос дівчини полинули далеко, поряд, на захід, аж доки й розтанули десь там, на запрутських заплавах. І знову

дорога, і знову стежка, і ще один спуск, і ще один згірок. Вона спитала:

— Ти не стомився?

Він засміявся.

— Хіба від такої краси можна стомитися?

Вона зітхнула.

— Ще й як! Спробуй щодня видиратися на ці кручі та спускатися з них. Тут, знаєш, які міцні ноги треба мати...

— Міцні ноги всюди потрібні — і в степу, й на кораблі, і навіть у місті. Взагалі, японці вважають, що людині слід щодня...

І замовк: несподівано праворуч, на гребені сусіднього пагорба виросла сіро-чорна, оповита легендами і століттями Дзвіниця Штефана Великого. І здригнулося серце, бо, хоч що там кажи, а те, що дійшло до нас через чотири століття, належить уже не тільки нам. Вони зупинилися на згірку, а на сусідньому, шапкою докинута, стояла Дзвіниця, але села чомусь не було на місці, на схилі горба, і він запитав:

— А де ж Капріяна?

— А он вона, внизу...

Між цими двома гагорбами зависла пелена білуватого туману. Внизу ледь-ледь проглядали з-під неї будинки, і лише дві-три хати на околиці, забравшись вище за інших на схил, стояли над туманом, тому спершу й здалося, що села немає — усього якихось дві-три хатки. «У нас на Буковині таке нечасто побачиш», — подумав він і раптом проїнявся почуттям ніжності, вдячності до цього невеличкого села, яке два роки приховувало свою красу і тільки зараз, тільки йому наважилося показати її. Ніжно, однією рукою він пригорнув Жанет, але вона вивернулася, ніби ті дві хатки на околиці над туманом могли побачити їх і осудити.

З цього останнього пагорба вони не те щоб спустилися: просто збігли. Стежка була спадиста і слизька. Над ранок пройшов невеликий дощик, навіть не дощик, а просто так, заради свята прибило куряву. Біля крайніх будиночків дорога пролягла по схилу, паралельно до гребеня узгірка, з одного боку на рівні голови були подвір'я, тини та будинки, а з другого чорніли біля ніг дахи і димарі. Кущі, завзяте валування собак. То було не село, а цілий світ, і, хоч ти маєш спільника, ще не відомо, як тебе там приймуть. Навіть сама Жанет і та чомусь розхвилювалася. І раптом, коли вони вже майже увійшли в село, з-за придорожніх

кущів вискочив величезний здоровань у зім'ятому капелюсі й вигукнув:

— Руки вгору!

Жанет, здалося, аж розквітла, зрадівши цій зустрічі.

— Сімонеле, а ти звідки взявся?!

Той зареготав і враз захлинувся, закашлявся, немов подавився власним гарним настроєм. Потім, одразу посмутивши, мовив, ледве стримуючи сміх:

— Вийшов, думав, може, якісь гості прийдуть і не знатимуть, як потрапити до своєї рідні, а я саме й нагодився б у цю мить...

Жанет похвалила його:

— Ти молодець, що додумався. Зі мною ось теж гість і не знає, як дійти до нашої хати, та оскільки я з ним, то сама вже й покажу дорогу. Сподіваюсь, тебе це не образить?

— Ні, звичайно. А ти що, вже як його...— І знову захищав, закашлявся.— Заміж іще не вийшла?

— Ще не вийшла. А як ти?

— Теж не оженився ще, але збираюся...

— Дай боже тобі гарну жінку!

— І тобі бажаю всього найкращого...

І він одразу ж зник, бо його знов щось розсмішило, і знов душили спазми...

Вони пішли далі, і Жанет тихо розповіла Сімонелову історію: його мати наймитувала колись у священика, там народила його, там і покинула, а сама загубилася десь у світах. Він ріс сам по собі, служив у священика, а коли в сорок четвертому той вирішив виїхати в Румунію, Сімонелові оддали все господарство, але він нічого не захотів узяти. Живе в тій самій халупі, де народився, і хоч будинок священика давно знесли і на тому місці збудували магазин, його халупу залишили. Сімонел живе там і досі, а вночі стереже магазин. Славний хлопець, але в нього якась психічна вада — він давиться власним сміхом. І треба ж, як на біду, народитися таким сміхотливим, і тягне його на веселощі, хоч плач. Інакше він давно б оженився.

Уже й дорога, і місцевість довкола стала вирівнюватися, і хати пішли доладні що праворуч, що ліворуч, і раптом з-за якогось паркану почувся тонкий жіночий голос:

— Женечко, чи тобі не соромно обминати мій дім? Та хіба ж я не тітка тобі, та хіба ж я гірше готувалася до храму, як твоя мати?

У селі вже грали музики, в коридорах вузьких вулиць

чок проїжджали машини з гостями, починався храм — велике осіннє свято в селі, день, якого чекали і про який мріяли цілий рік. І, звертаючи зі стежки, щоб заспокоїти тітку, Жанет прошепотіла йому:

— Постарайся не пити. Тут у кожній хаті повно вина, і увіллють його в тебе так, що й сам не помітиш.

Він здивувався:

— То що, зовсім не пити, просто-таки жодної скляночки?

Вона пройшла мовчки у хвіртку і сказала, не повертаючись, уже на подвір'ї в тітки:

— Я хочу, щоб ти сьогодні був тверезий, щоб я цілий день тебе любила, а яке в мене буде ставлення до підпилото, я ще не знаю.

— Ти не пошкодуєш. Напідпитку я на диво веселий хлопець.

— Чи не вважаєш ти, що я тебе запросила заради гумору?

— Заради чого ж тоді?

— Заради кохання.

Переступивши поріг, вони одразу відчували приємний хатний дух, пахощі наварених страв. У хаті було тепло, затишно, і від усього цього йому дуже захотілося спати. Він знайомився з її ріднею, жартував і сміявся з їхніх жартів, пив вино, закушував, а його більше й більше зморював сон, і врешті він опинився сам-один у сусідній кімнаті на м'якому дивані, і поряд біліла пухова подушка. Роззув черевики, ліг, накрився смугастою ковдрою і, засинаючи, почув на подвір'ї тітчин шепіт:

— Оце він і є, твій жених?

Що відказала Жанет, чути не було, очевидно, вона просто кивнула головою. Трохи помовчавши, тітка заторохтіла:

— Славний. І високий — в нас у селі не знаю, хто міг би стати поряд з ним...

Що було далі, він уже не чув. Він спав. А коли прокинувся, був полудень, на повну силу вигравали музики, сміялися якісь парубки, чийсь дівчата. Жанет зайшла одразу, як тільки він прокинувся, а може, він саме тому й прокинувся, що вона зайшла. Вона була вже в іншому платті, у черевичках на високих каблуках, од неї страх як пахло спілою айвою — вона, звичайно, вже побувала дома.

— Ну, страшного нічого не наснилося?

Він усміхнувся — яка ж гарна, яка п'янка оця Жанет.

Умився, щоб освіжитися, вона випрасувала його водолазку, за що він спробував її поцілувати, але не встиг, бо саме зайшла тітка.

— Послухай, Женю,— мовила вона здивовано,— мені здається, що за ці кілька годин сну він ще трохи підріс!

— Можливо,— усміхнулася Женя.— Люди й справді ростуть уві сні.

— Тоді не дозволяй йому більше спати, бо з часом не догукатимешся його.

Вони пройшли через вузьку хвіртку, вийшли кривими провулками на головну вулицю, і почалася та знаменита карусель, яка в Молдавії називається храмом. Описати це в хронологічній послідовності майже неможливо. Кожна оселя сяє чистотою і зустрічає привітністю, в кожній оселі гості виголошують промовисті тости, п'ють вино, співають пісень і їдять курячий холодець. А коли гостей в хаті немає, то це означає, що вони тільки-но були і вийшли або ось-ось мають нагрянути, і уникнути цього гуляння не можна, бо сам ти, хоч звідки був би родом і хоч як би тебе звали, повинен уміти сидіти за столом, пити вино й співати пісень, інакше гріш тобі ціна і всьому роду твоему. А коли ти маєш щось за душею, то, без сумніву, на тому святі усе викладеш, ну, а коли немає нічого, то так воно й буде — кому не дано, з того, як кажуть, не питають.

4

— Агов, ти, довготелесий, ану, відійди!

Хорія озирнувся — двоє робітників обдивлялися мармуровий надгробок бессарабського генерал-губернатора, прикидаючи, як його зрушити з місця. Вигляд у них був діловитий, рішучий. Зайнятий своїми клопотами, він тоді мигцем глянув на них, так і не збагнувши, що вони тут роблять. І тільки тепер до нього дійшло...

— Та ви що, здуріли? Це ж могила того самого губернатора, про якого всі сучасники...

— А нам байдуже,— сказав один з робітників, трохи напідпитку і тому балакучіший.— Хоч губернатор, хоч архієрей... Могила ліквідується за планом. Є проект.

— Але ж це історичний пам'ятник! — не вгамовувався Хорія.

— Родич він тобі, чи що? — в'їдливо спитав другий робітник.

— Який він мені родич?

— То чого ж ти даремно горлянку дереш?

«Щось треба робити», — сказав собі Хорія. Якийсь час на роздуми, здається, ще був. Оцим мазурикам, подумав він, роботи тут днів на два, але, на свій подив, побачив, що велетенська брила мармуру почала помалу хитатися з боку в бік. І несподівано для самого себе він спитав:

— Горіх теж викопаете?

— Ні... З ним нехай поморочаться шляховики...

— До чого тут шляховики?

— Та тролейбуси їздитимуть по цьому місцю — ти що, газет не читаєш? Вирівнюють дорогу на Костюжени. Газети треба читати, бо всі ви з вигляду вчені, а газет у руки не берете...

Хорія взяв свої речі і, розстроений, попрямував до воріт.

От іще один куточок, ще одна пам'ять їхнього спільного з Жанет життя відходить у небуття, а в цьому світі було так мало місць, де вони сиділи вдвох і де їм було так добре.

Щоб трохи заспокоїтися, вирішив до вокзалу йти пішки. Колись він знав, як пройти через Ботаніку або через Долину Троянд від кладовища до вокзалу, і, хоч дороги були не найкращі — усе глина та місиво — він пішов навпрошки, щоб якимось натрудитися, провітрити голову, поміркувати нарешті над тим головним питанням, якого він боявся і яке все відкладав.

А в Долині Троянд уже народжувалися пахощі. Ви питаєте, чим пахло? Не трояндами, звичайно, для цього було ще дуже рано, і не айвою, бо айви тут і близько не було, але пахло весною. Неміською, метушливою і сум'ятною, а сільською — лагідною, задумливою. Дзюрчав струмочок, спускаючись обіч дороги. Біля одного з поворотів розмокав паперовий кораблик — з цим надводним флотом досить-таки клопітно, видно, усюди свої закони. Хорія вивільнив кораблик з полону, і наче полегшало і йому на душі. Якомусь хлопчикові це може видатися хорошим передвістям, а хто знає, може, так воно і буде...

«Ех, коли б не той дощ на початку квітня, як гарно все можна було б уладнати...»

З відчинених вікон цегляного будинку долинала музика. По радіо передавали народний танець батуту, і Хорія пригадав, що тоді, на храмі, музики теж грали оцю саму батуту. Та й взагалі треба сказати, що музики тоді в Капріяні були чудові. Грали вони в центрі села на імпровізованій

сцені. Близько сотні танцюючих пар рухалися величезним колом, як повільний плин води в ріці, а з усіх боків видивлялося на них село, і срібляста, позолочена сонцем курява висіла над усією долиною. Пізніше, коли стомлені музики покидали собі на коліна сяючі проти сонця мідні труби і по цих трубах стівав краплями піт, гостинні капріянці вже упрохували гостей, і починалися запросини, зазивання, поклони.

«Ходітьте й ходітьте, ви в нас ще жодного разу не були, так не годиться, ми дуже просимо, тільки на одну скляночку, не більше».

І ось вони йдуть вервечкою, десять, п'ятнадцять пар, але раптом на якомусь перехресті мов із-під землі виростає веселий дядечко, якому всі вони дуже подобаються, і він голосно заявляє, що не витримає, помре або накладе на себе руки, якщо вони по дорозі до того основного дому, куди йдуть, не зазирнуть до нього хоч на хвилинку, подивитися, як він живе. Чоловік він, з усього видно, славний, ще й так гарно умовляє їх, що вони погоджуються зайти на хвилинку, але не встигають дійти до його хати, як огрядна тітка з двома своїми синами, відчинивши хвіртку, хапає гостей парами, тягне їх до себе в дім, садовить за стіл, наливає в склянки чудове вино, і все це мовчки, без слів, бо й справді, до чого тут слова?

У скількох хатах вони не побували тієї неділі з Жанет — важко сказати. Йому запам'ятався дім Жанет, куди вони зайшли спочатку вдвох познайомитися з її батьками — маленькою похмурою жінкою, яка страждала постійним головним болем, і високим, неговірким, працьовитим старим, який був завжди схильний до чоловічої дружби. Жили вони у згоді та злагоді, і часом навіть здавалося, що Жанет доводиться їм не дочкою, а онукою — настільки батьки були старомодні, і настільки вона була діяльна й сучасна.

Удруге він потрапив у її дім вже з великим гуртом молоді, і Хорія дуже ніяковів, коли Жанет умовляла всіх їсти й пити не тільки від свого імені, а казала «ми»: «Ми вас дуже просимо, не завдавайте нам прикростей». Виходило так, що вони вже сім'я, вже осередок суспільства, і було приємно, було трохи страшно водночас, бо все те будь-якої миті могло обернутися на гру, а гри йому не хотілося.

Ще він запам'ятав учителя французької мови Харета Васильовича — він вирвав їх з якоїсь компанії і на хвилину зтяг до себе. Харет Васильович навчався колись у Па-

рижі, і, хоч жив удівцем, хата в нього була на рідкість прибрана й доглянута. Невеликий кабінет був геть завалений книгами на французькій мові.

Господар частував їх варенням, а вони запивали його якоюсь надзвичайно доброю джерельною водою. «Вином вас тут заллють, але слід пам'ятати, що життя як феномен зародилося не в бочці з переграним солодким соком, а в найзвичайнісінській воді. Пийте і залишайтеся довіку тверезими — такий мій заповіт вам».

Харет Васильович дуже любив Жанет, вона була його кращою ученицею, гордістю його, він говорив з нею по-французьки, вона уперто відповідала по-молдавськи, щоб не образити Хорії, але врешті це, здається, образило вчителя.

Надвечір, коли музики пішли на відпочинок, Хорія якимсь чином опинився сам-один у маленькому провулку, і поки розмірковував, що й до чого, місцевий хлопець, який навчався в Одеському політехнічному, під'їхав до нього на мотоциклі, запрясому на задне сидіння і повіз у поле показувати сади та виноградники. По суті, вони майже не були знайомі, але один був місцевий, другий — гість, а в селі — храм, отже, про що мова...

Хорія посоромився сказати, що бачив на світанку і сади, і виноградники, і добре зробив, бо тепер, після полудня, ті самі пагорби, ті самі долини були вже зовсім інші. На зібраних виноградних кущах висіло позолочене, в темно-червоних цяточках листя, сади мелькали то поздовжніми, то поперечними коридорами, а в глибоких долинах уже розтанув туман, і видно було далеко-далеко, за п'ять-шість верст навкруги, де-не-де на сірих узгірках поскубували травичку вівці.

У сусідніх селах люди працювали — чи там свято вже було, чи ще тільки буде. Вітер б'є різким струменем то оповиваючи прохолодою, то обдаючи теплом згасаючого дня. В голові гуде від поля, од випитого вина, від молодості. Легкий мотоцикл звернув з путівця, побіг по м'якому вигорілому пасовиську і загальмував біля старої, збитої із старих дощок кошари. Самотній капріянський чабан, змучений тим, що село гуляло, а він стирчав тут зі своїми вівцями, зустрів їх мов рідних. Він, як виявилось, теж готувався до храму, теж чекав гостей — у нього було і вино, і горіхи, і свіжа бринза, — і такий він був радий зустрічі з ними, що на прощання аж сплакнув. Значно пізніше

Хорія дізнався, що просльозився старий ще й з іншого приводу. Хлопець на мотоциклі доводився тому чабанові онуком, і та поїздка — не просто поїздка, то була місія примирення, бо батьки того хлопця були посварилися зі старим. І коли, вже заводячи мотоцикл, онук, ніби між іншим, кинув: «Батько і вчора питав, чого ж то наш старий давно не навідувався...» — бідолашний чабан відвернувся, і плечі його затряслися...

5

Увечері в Будинку культури молодь влаштувала бал. До другої години ночі модна зачіска Жанет мелькала серед танцюючих пар. Вона вимучила всіх юнаків, які вперше вийшли на люди: на часті дамські вальси вона запрошувала тільки заручених, у яких весілля було, як то кажуть, на порозі; її навперербій запрошували двоє заїжджих морячків, що не знати як опинилися на цьому храмі, і зрештою Хорія, котрий скромно сидів у куточку, почав уже думати, що, може, й не треба було йому сюди приїздити.

А тим часом бал завершувався, гроза насувалася. Жанет нагнітала атмосферу до краю.

Хлопці вже недобре поглядали навкруги і викликали один одного надвір на пару слів, уже хтось навмисне робив кілька разів коротке замикання, кидаючи бал у непроглядну темряву, а їй усе ще було мало, їй потрібна була варфоломійвська ніч, пожежа, стрілянина з гармат, і коли о другій годині ночі хтось із чогось таки вистрелив і сталося ще одне коротке замикання, йому знову полоскотали скроню, а ніс вдихнув п'янкий запах спілої айви, і її тихий голос спитав пошепки:

— Ти зможеш сам знайти нашу хату?

— А що?

— Йди поки що сам, а я скоро тебе наздожену. Тільки не звертай з дороги, бо в провулках заблукаєш.

Жанет, видно, вибралася не через головний вхід, а через якийсь інший, може, навіть через вікно, і коли він був уже біля її хати, вона виринула з темряви. Чомусь мерзлякувато притулилася до його плеча. Сумним, стомленим голосом мовила:

— Наледве втекла. Божевільні якісь усі.

Перед тим як відчинити хвіртку, вона смикнула його за

рукав і піднесла палець до губів, тим самим давши йому зрозуміти, що далі все має відбутися якнайтаємніше. Жанет пройшла по стежці до хати, але не піднялася сходами на ганок. Вона пішла далі, вже іншою стежкою, у садок.

Ось ще одна хвіртка, що відділяла подвір'я від садка, а за нею почалися дерева, кущі малини, і десь там, у заростях, невелика будова — чи то курінь, чи сарайчик, чи просто повітка. Були, правда, вхідні двері. Жанет відчинила їх, двері протяжно рипнули, Жанет здригнулася, але це рипіння не тільки не злякало її, а навпаки, надало ще більшої рішучості. Вона ступила у п'тьму, поманивши його за собою. Кошики з виноградом, бочка, в якій подавлені солодкі ягоди вже перегравали важким хмільним духом, а з кутка жовтіли в темряві дві кошівки із стиглою айвою, і цей запах айви, змагаючись з іншими запахами осені, панував під цим латаним дахом.

Дівчина спитала тихо-тихо, але й не пошепки, а самим тільки подихом:

— Тобі тут подобається?

Цей шепіт його схвилював. І він відповів теж самим лише подихом, щоб не сполохати цієї таємничості:

— Рай.

— Це моє улюблене місце.

Вона пішла в куточок, вибрала дві великі айви, одну дала йому, другу залишила собі. Їсти айву вони вже не мали сили, але й не доторкнулися до неї теж не могли. І вони стояли, тримаючи в руках по айві, ніби молилися таємничому богу спілих округлих плодів, немов присягалися в чомусь одне одному. Їх заколисував заспокійливий спадок осені, бо довкола шелестів опалим листом сад, а темна осіння прохолода струмувала рікою в тому дивному приміщенні, і ще більш дивними, стійкішими здавалися і колір, і запах, і тужавість стиглої айви.

Жанет раптом стала непокірливою. Стоячи поруч, вона зятято не дозволяла пригорнути себе і врешті-решт, відвернувшись, поскаржилася комусь:

— Ох, ця айва, вона колись доведе мене до божевілля...

Прикурюючи від запальнички, Хорія помітив у кутку на старих снігах подушку й кожух — чи там хтось спав, чи тільки збирався лягти — і, знаючи, що Жанет любить всілякі несподіванки, спитав:

— Ми тут самі?

Вона відказала, сумно й стомлено дивлячись убік:

— Ні, не самі. З нами ще два кошки айви...

Він спробував знов, уже вкотре за цей вечір, пригорнути її, бо інакше який же то храм, яка ж то молодість! Цього разу вона була слухнянішою. Він обійняв дівчину й поцілував. Вона не відповіла на його поцілунок, але згодом мовила тоном досвідченого дегустатора, який відпив з нової бочки ковток вина:

— Ні.

У нього похололо всередині.

— Що ні?

— Не вмєш ти цілуватися. Зовсім не вмєш. Зараз я тебе навчу.

Він був вищий за неї, і вона стала навшпиньки, погладила долоньками його плечі, м'яко, мов кішечка, пригорнулася до нього. Її ніжні руки, і груди, і щоки — усе це повільно, владно, невідворотно сплітало єдину величну таїну зближення. Вона то докоряла йому, то прощала, то втрачала, то знову знаходила, вона гнала його по колу, як жене дикий звір свою здобич, — невпинно, легко, міцно. Він уже належав їй назавжди, навіки, але їй усе ще було мало, вона вже чарувала його душу, його подих, і він віддав їй душу, віддав їй у губи свій подих і стрепенувся, бо настав кінець, настав початок.

Ошалівши від повноти щастя й уже не тямлячи себе, він підхопив її на руки, доніс до саней, став прориватися до її молодості, до її чар, але Жанет лишилася сама собою. То був її улюблений вид спорту, і вона не могла відмовитись од задоволення погратися ще раз. У найкритичнішу мить вона вивернулася з його рук і, важко дихаючи, стоячи вже на дверях, мовила:

— Там є кожух і подушка. Лягай і спи.

І пішла. Вона не побажала йому на добраніч, не сказала, коли і як вони повернуться в Кишинів, і він чомусь здогадався, що до світанку вона ще повернеться.

Роззувся, ліг, закурив, довго прислухався до веселого нічного шуму в селі, слухав, як поскрипує на вітрі вивільнене від плодів гілля. Він лежав розплющивши очі і ждав її, ждав довго, тоді подумав, що, певно, не змогла вийти. Батьки, мабуть, відчули, до чого йдеться, а мати в неї така, що як зайдеш до хати, то вже не скоро виберешся звідти.

Влігся зручніше на старих санях, задрімав, а коли розплющив очі, вона вже стояла поряд у самій нічній сорочечці, з хусткою на плечах.

Він підвівся, широко розвів руки, пригорнув її, але вона, упершись кулачками йому в груди, прошепотіла:

— Зажди, я все збиралася спитати тебе... Ти що ж, любиш мене?

— Люблю.

Вона помовчала, прислухаючись до таємничих нічних звуків, а може, прикидаючи, де б якнайнадійніше захвати це слово, бо дуже вже воно маленьке, але дуже багато важить у людському житті.

І тоді він спитав:

— А ти будеш вірною мені так, щоб на все життя, і душею, і тілом?

— Ти ба, якої він заспівав! — І за хвилину мовила якось навіть сумно: — Хіба в наш час хоч хтось може обіцяти бути вірним душею й тілом? Або те, або те. — Тоді зітхнула й усміхнулася в темряві. — Тобі зі мною буде нелегко. Я ж трохи божевільна.

Його вже геть закачало, він аж учадів од того запаху спілої айви.

І він теж усміхнувся:

— Нехай і так, усі ми трохи божевільні.

— Тепер, коли я тобі це сказала...

Кулачки, що упиралися йому в груди, пом'якшали, розтанули, а хустка з її плечей упала долі.

Вона пригорнулася до нього, мовила ослабленим голосом:

— Дома нікого немає, але я тебе до хати не запрошую. Там холодно, незатишно і зовсім не пахне айвою, а без айви яке ж то кохання...

Вона віддалася йому легко, без опору, без підробних присягань, без болісних внутрішніх роздумів, але вона була ще дівчиною, першою в його житті дівчиною. До цього він зовсім не знав жінок. А може, подіяла втома, нова обстановка. Над ранок він лежав геть виморений, а вона тихо посопувала коло нього, така ж гарна, така ж непорочна. Заснув і він, але вона одразу ж прокинулася і розбудила його:

— У тебе сьогодні залік?

— Залік.

— Треба швиденько збиратися, бо спізнишся на поїзд. А я приїду вже вечірнім.

Побігла до хати, знайшла якийсь старий портфель, напакувала всілякої їжі, пляшку виноградного соку на додачу і ті самі дві айви. Спитала, чи має він гроші на квиток і, нашвидку одягшись, садами, виноградниками, як і нале-

жало молодій гарненькій дружині, провела його до стежки, до тієї самої тітки, що першою затигла їх до себе в дім. Ті півгодини, поки він піднімався на пагорб, вона все стояла внизу біля тину і махала йому рукою, та коли він вийшов на пагорб, її вже не побачив.

Світанковий туман заховав і саме село, і крайні хатки, і дівчину, і лиш на сусідньому пагорбі стомлено, по-старечому, доживала свій вік древня Дзвіниця. Та й то сказати — знайти в цьому світі дві споріднені душі, звести їх до купи, зв'язати так, щоб було навіки — то треба сил та й неабияких.

6

Коли він піднімався сходами кишинівського вокзалу, диктор оголосив, що поїзд Одеса-Чернівці запізнюється. На скільки саме запізнюється, не сказали, і це його трохи втішило. Він боявся поспіху, цього великого руйнівника сучасної людини. Нічого доброго ще не вдалося людям створити нашвидкуруч, ну а для нього, чоловіка, якому треба було вирішити чи не найголовніше в житті, поспіх взагалі був згубний.

До того ж від втоми він ледве переставляв ноги. Іти через Ботаніку завжди було важко, а тепер, коли навесні розгрузли дороги, він вимотався так, що руки й ноги стали мов чавунні і якби на пероні стояв поїзд Одеса-Чернівці, він навряд чи й поїхав би ним. Від'їжджаючому теж необхідна душевна рівновага, певний спокій, а якщо всього цього немає, то краще не зриватися з місця.

Зал для чекання був переповнений, на лавах жодного вільного місця. Постійний рух, шум і гам, і все це відбувається в сутінках, бо фасонисті вікна виявилися замалі для такого великого залу.

А над усім цим панував густий дух плісняви: вокзал був розташований у низині, і мало не щороку після великих та щедрих дощів його заливало. Хорію, однак, це не дуже засмутило. Навпаки, він любив і вокзал, і його сутінки, і його важкий дух. У нелегкі студентські роки, коли на одну ніч потрібен був дах над головою, він приходив сюди, і вокзал охоче приймав його.

Він знав цю двоповерхову споруду як свої п'ять пальців і тому без особливих клопотів знайшов на другому поверсі в залі для військових хорошу лаву.

Поставив речі, сів, але його все одно трохи нудило. Пішов і купив у буфеті пляшку корнештської мінеральної води, відпив кілька ковтків, глибоко зітхнув, оглянувся й сказав: «Досить, досить думати про неї, досить думати про те, що було. Якщо ходиш над безоднею, то треба думати найменні вміти вчасно зупинитися. Навіщо самому себе зводити з розуму, коли це добре роблять інші? Треба, навпаки, спорудити дамбу і перетнути шлях цьому вогненному шквалу, бо інакше той шквал знищить тебе!»

Навіть смішно подумати — усього кілька годин тому вийшла людина з лікарні, а голова вже гуде як дзвін, дихання важке, і він подумав, що коли він зараз зійде вниз у медпункт вокзалу до тієї самої дівчини, яка майже два місяці тому викликала швидку допомогу й відправила його в лікарню, то вона знову викличе швидку допомогу. Чергувала тоді повновіда білява росіянка. Зміряла тиск, послухала легені, серце, подзвонила у швидку допомогу, тоді спитала:

— Ви у поїзді відчули себе недобре?

— Та ні, ще з дому...

— Навіщо ж ви в такому стані поїхали?

— Та знаєте, як буває часом у житті — треба їхати, і ти їдеш...

— Справді, буває, — погодилася вона, але через якийсь час мовила вголос, піби його вже й не було поряд. — Які ці молдавани диваки, з якою байдужістю страчують вони своє здоров'я...

«Ах отой дощ в краю чужім, і блискавки оті, і отой грім...»

Хвилин вісім-десять, приблизно стільки ж, скільки триває перерва у школі, він просидів із заплющеними очима і зміг тримати себе в руках, не думаючи про той свій великий біль, але далі все мов з гірки покотилося. Розум — це, звичайно, не тільки благо, це ще й велика наша біда. А може, винуватцем цього нового зриву був сам кишинівський вокзал з його шумом, з його запахами. Сидіти на твердих лавах — не така вже велика радість. Тоді, давно, в студентські роки, коли він приходив сюди відіспатися, він теж ціпенів на цих лавах, але тоді в нього було здорове серце, тоді все було попереду, і він казав собі: «Гаразд, нехай зараз у цьому місті немає для мене ватяного матраца й казенної подушки під голову, але настане час, і це місто мене прийме. Хоче цього Кишинів чи не хоче, а в одному з його дворів гратимуться мої дітлахи, по його тро-

туарах цокатимуть каблучки моєї дружини, і з-поміж сотень тисяч вікон світитимуться колись і мої двоє вікон».

Так він думав тоді, ці думки допомагали йому перебувати ночі на твердих вокзальних лавах, але тепер від тих давніх ілюзій не лишилося нічого, бо Кишинів, на жаль, не прийняв їх. Ні його самого, ні його дружини, ні його сива. І хоч би місто сказало про це йому ясно й щиро з самого початку: «Ні, любий друже, нічого у нас із тобою не виjde, і не втішай себе безглуздими надіями».

Ні, Кишинів довго був прихильний до нього, він відкривав перед ним не лише площі й фасади багатопверхових будинків, а й старі підворіття, і темні закапелки, і часом здавалося — все, вросли, і це вже навіки, і тільки Жанет, навіть не сама вона, як її чорні очі ковзали по всьому цьому тривожно й недовірливо. А може, він тоді ще був молодий і нерозумний, може, у чоловіків інтуїція не така розвинена, як у жінок. Найімовірніше це так, бо якщо вдумливіше проаналізувати, то вже тоді можна було б здогадатися, що в них у цьому місті складеться, а що склалася ніяк не може.

Тоді, після храму, він повернувся з Капріяни, внутрішньо вважаючи себе вже одруженим. Застереження багатьох предків, які тлумачили молодим, що, мовляв, гляди, оженився і тоді знатимеш, почім ківш лиха, усі ті старі й мудрі повчання раптом прокинулися в ньому, і, ще не встигнувши зареєструватися, він уже йшов містом, обтяжений великим сімейством.

А попереду була перша і найголовніша битва: захист диплома не за горами, і тут усе вирішувалося. Університет випускав переважно вчителів для сільських шкіл. І студентів, які не мали ні прописки, ні житла в місті, обов'язково направляли на роботу в сільську школу. А вчителювати їм не хотілося. Хорія мріяв стати вченим-істориком: починаючи з другого курсу, він друкував календарні замітки в газетах.

Що ж до Жанет, то вона від найпершого дня їхнього знайомства сказала, що не має бажання пасти білих овечок. Учителів вона називала пастухами білих овечок. У сільській школі в них була стара дошка, і хоч пофарбована в чорне, все одно фарба розходилася хвилями. Почерк сільська вчителька мала гарний, рівний, але чорні хвилі все одно виступали з-поміж літер, і тоді здавалося, що ця літня й тиха жінка пасе незліченну отару білих

овечок. А це, за спостереженням Жанет, було не жіночим ділом.

Попервах Хорія мав у руках якісь карти, мав чим грати. Тобто козирів у нього, звичайно, не було, та й тих карт, що були, він у руках не тримав, але вони якось впливали. Становище й перспективи тієї людини складаються із ставлення до неї різних осіб, різних груп впливових людей, і майже кожний вдумливий студент знає, на що він може розраховувати.

Хорія спочатку дещо мав. В університеті він був на доброму рахунку. Двічі їздив на симпозиуми студентів істориків. У наукових записках університету навіть надрукували його невеличку працю — статтю про форми й традиції дерев'яної скульптури у молдавських селах.

Щороку з числа кращих студентів університет залишав двох-трьох в аспірантурі. Хорія на це дуже розраховував. По закінченні першого курсу йому мало не з кафедри було обіцяно, що він залишиться в аспірантурі. Згодом, як завжди це буває, почали з'являтися інші кандидатури, в яких були зацікавлені якісь особи, і вже після другого курсу йому гарантії ніхто не збирався давати, хоч від обіцянок і не відмовлялися. На третьому курсі його становище похитнулося, після четвертого курсу в його присутності вже про аспірантуру мови не заводили, і єдиний, хто протягом усіх цих років підбадьорливо тиснув йому руку й радив не засмучуватися, був той самий Іларіє Семенович Турку.

Іларіє Семенович був улюбленцем університету не тільки тому, що добре говорив і одягався зі смаком. Він був щирий, непідробний за своєю людською суттю, а студент, та ще й з далекої Буковини, на що той студент ще міг розраховувати, крім цієї ширості та непідробності? І немає нічого дивного в тому, що, повернувшись із Капріяни, Хорія замислився, як саме розповісти своєму кумирові про свої життєві клопоти. Тижнів зо два він усе роздумував, не знаючи, як до нього підступитися, а тим часом Іларіє Семенович ходив собі по університету, не відаючи ніяких турбот.

Середнього зросту, кремезний, міцний і зграбний, він, здавалося, був створений виключно для сільського життя. У свої тридцять років він умів орати й сіяти, ловити рибу, кувати коней, теслювати, мурувати печі, консервувати фрукти, а гострі на язик поширювали плітки, що навіть мишачого кольору демісезонне пальто — він прогулювався в ньому вечорами на центральній вулиці міста — пошив

собі сам на машинці, яку позичив у сусідки по сходовій клітці. Він був наділений незвичайною чоловічою кмітливістю, вона не давала йому спокою, вимагала застосування, його руки шукали роботи, що потребувала вправності й сили, а тим часом доля вирішила інакше, і він, закінчивши в Москві аспірантуру й захистивши дисертацію, викладав історію середніх віків.

А втім, слід сказати, в роботу викладача він теж вносив своє розуміння справи. Якийсь час вузи Кишинева послали своїх представників по селах, де ті підбирали кращих учнів для наступного прийому. Від історичного факультету відряджали переважно Турку. За два-три тижні він устигав об'їздити дуже багато середніх шкіл. Його чорні маленькі й круглі очі знаходили в учнів приховані здібності з точністю рентгена. Приваблював він їх самим своїм виглядом, самою коротко підстриженою чуприною. Діти йому довірялися з першої ж миті і потім не шкодували. До речі, саме так потрапив до університету Хорія. Він збиврався поступати в льотну школу, вже й медичну комісію пройшов, та ось з'явився перед екзаменами Турку, відвів його вбік, спитав: поет Холбан, який жив минулого століття на Буковині, його однофамілець чи рідня? Хорія відповів, що не однофамілець і не рідня, пояснив, чому він так вважає. Іларіє Семенович не погодився з його доказами, але порадив уступати на історичний факультет, сказавши при цьому, що в нього інтуїція історика. Хорія ще не знав тоді ні про які свої обдаровання: ці слова Турку поставили його на ноги, і вже тільки за це він буде йому вдячний до кінця свого життя.

Правда, згодом, коли Хорія поступив в університет, Іларіє Семенович упустив його з уваги і десь із півроку під час зустрічей придивлявся до нього й згадував: де він цього хлопця бачив? Слід сказати, що Турку вмів на диво тонко й міцно налагоджувати свої взаємини із студентами. Якесь мудре почуття такту, успадковане в своєму селі, підказувало йому, кого із студентів треба наблизити, а кого слід тримати на відстані, кому варто говорити абсолютно все, а хто без цього може обійтися.

Через півроку Турку згадав про нього. Він одкопав Хорію і, відчуваючи, мабуть, за собою провину, що так довго не помічав його, тепер узяв найактивнішу участь у влаштуванні його долі. Виклопотав йому місце в гуртожитку; коли в Хорії бувало сутожно з грошима, домовлявся, щоб та чи та газета замовила йому календарну статейку про того чи

того історичного діяча, причому всі знали, що ці статейки Хорія спише з енциклопедії. Іноді Турку добував для нього рідкісні книги, і ті, що він брав для себе у фондовій бібліотеці, теж давав студентові на день-другий погортати.

На велику заздрість студентів, Турку часто гуляв удвох з Хорією в Пушкінському парку. Правда, дружба ця не була такою безкорисливою, як гадав Хорія. Турку любив студента за одну рідкісну якість — у його мові часто народжувалися свіжі ідеї. От уже дивина — і знань у нього не так багато, бо навіть новий матеріал він ще не встигав як слід засвоїти, а вже якийсь механізм починав виробляти свіжі думки. Він не був народжений для того, щоб іти второваними стежками і, розповідаючи про якусь середньовічну подію, він раптом висвітлював її своїм власним ставленням, і вже виникала звідкись оригінальна, цікава думка, свій погляд.

Іларіє Семенович умить запалювався від цих його нових думок, і сам починав сипати ними, і хоч напрямки він жодного разу не використав жодної думки свого учня, чомусь після кожної бесіди з цим студентом він ішов додому збагачений, йому хотілося сісти за свою докторську дисертацію й не вставати з-за столу доти, поки роботу не буде завершено.

Майбутнє Хорії було для нього ясне як божий день, але щоб вивільнити хлопцеві сили для навчання, щоб його не мучили зайві сумніви, Іларіє Семенович сказав якось йому:

— Моє становище в університеті не таке й міцне, як то може видатися збоку, але я сподіваюся, що залишити хорошого студента в аспірантурі мені вдасться. Адже ти ж хочеш залишитися в аспірантурі?

— Хочу.

— Ну в такому разі, коли дійде до цього, я гадаю, ти знайдеш мене в коридорах університету?..

— Знайду.

Ця коротка й чітка відповідь трохи збентежила Іларіє Семеновича, бо поряд з чеснотами, які він вивіз зі свого села, була й одна вада — скупість. Він добре розумів, що прихильність викладача до того чи іншого студента — то вже певне матеріальне благо, дружба викладача із студентом — то вже надбання, ну а пряме обіцяння — то вже скарб, і з усього видно було, що, давши обіцянку, він одразу ж пошкодував про це. Гордий Хорія образився і вирішив ніколи й ні за яких обставин не скористатися з цьо-

го авансу. Але життя є життя, воно мало зважає на гордість окремої особистості, і ось він, повернувшись із Капріани, почав шукати зустрічі з Іларіє Семеновичем. Якось пізно ввечері він перестрів його в коридорі — Турку поспішав кудись і, побачивши, що Хорія йде йому навперейми, запропонував, щоб той провів його до тролейбуса. По дорозі Хорія розповів йому коротко суть справи, не назвав тільки імені дівчини та село. Турку був на рідкість тактовний, він тільки й спитав:

— Це що, серйозно?

— Дуже серйозно.

— І не можна відкласти?

— Не можна.

Чомусь ця новина занепокоїла доцента. Очевидно, він інакше уявляв собі майбутнє свого улюбленого студента, може, він навіть збирався послати його до аспірантури в Москву. А може, його власне становище в університеті було не таке вже міцне, може, він думав про своє особисте життя, про те, за яких обставин він одружився сам. Отак думаючи, він пропустив три тролейбуси, проте нічого не придумав.

— Мені треба кілька днів, щоб усе обміркувати. Ця справа почекає кілька днів?

Хорія всміхнувся:

— Почекає, де дінеться.

— Тоді бувай здоров і не засмучуйся.

Через тиждень, зустрівши Хорію у вестибюлі Республіканської бібліотеки, Іларіє Семенович узяв його з собою на Комсомольське озеро, куди ходив через день повеслувати на човні. Він брав звичайно великого чотиримісного човна й години дві працював веслами, щоб натрудити свої міцні м'язи, бо без цього, як він казав, його діймає безсоння. Для нього це було важливим і урочистим актом, і протягом тих двох годин він боявся того, щоб Хорія не попросив у нього весла. У Хорії вистачило глузду не робити цього, і, надзвичайно задоволений тим, що й цього разу добряче попрацював, Іларіє Семенович запросив його в літній ресторан, збудований на гірці, біля спуску до озера. Замовив пляшку вина, два шашлики і, коли шашлики вже були на столі, а вино розлите по склянках, він раптом згадав:

— До речі, ти знаєш, Товариство охорони пам'яток культури все-таки створюється.

— Та воно давно вже створене...

— Та ні, то були тільки розмови, а тепер є рішення.

— Ну що ж... З цього приводу я вас вітаю.

— Не ти мене, а я тебе повинен привітати.

— Чому раптом мене?

— Знаєш, там за штатом має бути троє чоловік. Про голову не будемо говорити — то не наше діло. Секретаря теж уже затверджено, але є ще посада інспектора, і якщо через обставини тобі доведеться йти працювати, то кращого місця, гадаю, не...

— Та про що ви кажете? Хто мене туди візьме?

— Голова тебе візьме.

— То ще ж не відомо, хто ним буде.

— Не виключено, що головою призначать мене.

Хорія зашарівся, одразу встав, щоб, як то кажуть, від усієї душі... Однак Іларіє Семенович насупився.

— Та зажди ти, не все так просто. По-перше, крім мене, там фігурують ще два доктори наук. По-друге, треба буде умовити комісію по розподілу. Припустімо, ми умовимо її. Залишається міліція. Прописки в тебе немає, але мені казали, що син якогось міліцейського працівника має цього року вступати до університету, тому і це можна владнати. Але щодо житла, то мушу сказати одразу — ніяких перспектив. Я сам ось живу у блочній квартирі, шум, галас звідусіль. Отож, щоб потім не було з твого боку претензій...

Слід віддати йому належне — він був людиною слова. Через кілька днів, тільки-но його затвердили головою товариства, він одразу ж підписав наказ про призначення Хорії інспектором. Дві кімнатки, одержані в розпорядження товариства в інкубаторі (так у Кишиневі називали двоповерхову прибудову, в якій розміщалося з півсотні установ), були розподілені Іларіє Семєновичем так: одну він узяв собі й секретареві, а другу, що, як і перша, виходила в коридор, віддав інспектору. На заперечення секретаря, навіщо, мовляв, інспекторові окрема кімната, він пояснив, що, крім Хорії, там будуть ще й матеріали, макети, документація, бібліотека, — одно слово — пекло, і чи доцільно голові та секретареві сидіти в тому сараї? Заспокоївши секретаря, він не пошкодував трьох карбованців, дав їх сторожеві, і той роздобув десь на складі старий пружинний матрац, знайшов ще й дерев'яну коробку до нього, і в такий спосіб, поки суд та діло, Хорія влаштувався в окре-

мій кімнаті навіть із зручностями: при потребі було де переночувати й скип'ятити чай.

Після держекзаменів вони з Жанет розписалися. Відгуляли два весілля — одне на Буковині, друге — в Капріянні. Влітку поїхали в Карпати, уволу налазилися по горах, а на осінь знову повернулись у Кишинів. Кімнату вирішили не наймати, бо й грошей зайвих не мали та й необхідності особливої в цьому не було: Жанет жила в гуртожитку, а він мотався по відрядженнях. Ще влітку придбав собі фотоапарат, навчився від друга земляка, студента політехнічного інституту, робити креслення різних стародавніх будов, і тільки його в місті й бачили.

На жаль, надто пізно він збагнув, якої припустився помилки. Замість того, щоб спокійно сидіти у своїй установі, розв'язувати кросворди й допомагати секретареві товариства товаришеві Балцату добувати деталі до автомобіля, замість того, щоб шматочок по шматочку відвойовувати місцинку в столиці республіки для себе та для своєї сім'ї, він пішки, на попутних машинах мотався по селах, записував легенди й перекази, фотографував, робив креслення древніх дзвіниць, ніби ті дзвіниці, простоявши стільки віків, не могли постояти ще рік-два, поки інспектор Хорія влаштує особисте життя.

Взаємини із секретарем товариства не склалися від самого початку. Вони були надто різні: якщо Хорія був говіркий, любив гумор, то Балцату був похмурий, важкодум, із завжди насупленим обличчям — чи то недоспав, чи то переспав. Не встиг Хорія повернутися з першого відрядження, як Балцату заглибився у привезені ним матеріали, довго й прискіпливо вивчав їх кілька днів підряд, потім якось непевно мовив спроквола:

— М-да-а...

Усім своїм виглядом, усією своєю поведінкою Балцату ніби давав зрозуміти, що хоч номінально він є секретар товариства, насправді йому доручено якісь особливі, таємничі повноваження.

Саме тому це його непевне «м-да-а...» внесло якусь знервованість у маленьку установу, що складалася з трьох чоловік, отож Іларіє Семенович, котрий вже бачив і схвалив привезені матеріали, змушений був знову повернутися до них, переглянути їх. Певна річ, він дивився на світ трохи інакше, ніж його секретар. Вони між собою, мабуть, подовгу сперечалися, коли Хорія бував у відрядженнях, і суперечки ті були нелегкі, бо поступово Іларіє Семенович

почав заходити до очолюваної ним установи дедалі рідше й рідше.

А Хорія, на своє нещастя, нічого не розумів, він ганяв, як очманілий, з одного кінця республіки в інший, тягав на собі від автобуса до вокзалу й від вокзалу до автобуса повні чемодани з матеріалами, і з кожним його приїздом напруження в їхньому колективі наростало. І коли життя там зробилося нестерпним, коли вони вже фізично не могли перебувати разом, Турку спробував піти у відставку. На це, звісно, ніхто не погодився, але секретаря товариства, очевидно, кудись викликали, десь йому щось розтлумачили, і він змушений був піти на мирову.

А втім, якщо бути відвертим, то це надто сильно сказано — пішов на мирову, бо в їхній малесенькій установі нічого не змінилося. Не минуло й двох тижнів, як товариш Балцату, забігши одного ранку на роботу, попросив Хорію постояти замість нього в черзі у спортивному магазині — туди саме завезли вітрове скло для «Москвича».

Хорія був того ранку завантажений, але, не пославшись на свою зайнятість, він підійшов до вікна, глянув на поставлену під вікном машину секретаря і спитав:

— Навіщо вам ще одне вітрове скло, коли он заводське ще ціле?

Балцату нічого не відповів — він тільки невдоволено усміхнувся, і це означало, що між ними все кінчилося. І вже хоч куди їздив Хорія, хоч які матеріали привозив, усе було даремно, все врешті оберталося проти нього самого.

Іларіє Семенович довго й уперто захищав свого друга, однак сили були нерівні, і ось сам голова потроху, непомітно почав змінювати своє ставлення до роботи Хорії. Якщо після перших поїздок Іларіє Семенович був такий захоплений, аж навіть затяг Хорію із собою на якісь іменини, то потім, хоч привезені інспектором матеріали були дедалі цікавіші й цікавіші, він його якось стримано то підхвалював, то висловлював сумнів у точності того чи іншого малюнка, а далі від поїздки до поїздки ставав мовчазнішим, похмурішим.

Згодом він уже не переглядав нові матеріали і, перш ніж підписати відрядження, довго з'ясовував, чому інспектор їде саме в ті райони, а не в інші, і до чого такий поспіх, адже в них тільки дві кімнатки, подітися нікуди від такої сили-силенної матеріалів. Якийсь час він взагалі не з'являвся в товаристві. Хорії стало незатишно, він відчу-

вав, що секретар доконає його, треба кудись податися, а куди — не знав.

Одного разу, годині о восьмій вечора, коли він друкував якісь знімки, до товариства зайшов Іларіє Семенович. Насторожено глянув туди-сюди, як це він часто робив, замислився над чимось і запропонував Хорії погуляти по вулиці 28 Червня. Він став повніти і, щоб збавити вагу, щодня години по дві гуляв і любив чомусь гуляти саме по вулиці 28 Червня.

Був сухий початок осені, шурхотів під ногами свіжий падолист, пахло яблуками та солодким виноградним соком. Вони йшли довго, квартал за кварталом, а потім, дійшовши до Садової, повертали, спускалися вниз, і протягом цієї тривалої й мовчазної прогулянки Хорія зрозумів більше, ніж розумів тоді, на лекціях, коли Іларіє Семенович красувався перед ними у новенькому костюмі.

— Чому ви із секретарем не порозумілися? — спитав нарешті Турку.

— Я не захотів постояти в черзі, купити йому зайве вітрове скло.

— А чому ти не захотів?

— Віра не дозволяє.

— А що каже твоя віра?

— Вона твердить, що кожен має стояти в черзі сам за себе.

— Ідіот, — мовив Іларіє Семенович. — Я думаю так само, як і ти, але тягав на собі лантухи і навіть курей патрав на кухні в професора, коли готували йому гучний ювілей.

— Отже, ми люди різні... Я курей взагалі не вмю патрати.

— Та не в тім річ, що різні, але, розумієш, мені по секрету сказали, що сьогодні вночі прийдуть з міліції перевіряти: чи правда, що в нашій установі ночують люди?

Який жалюгідний він був у цю мить, той Іларіє Семенович. Раптом замість ученого Хорія побачив поруч із собою ситого, самовдоволеного сільського телепня, якому хотілося тільки одного — добре пожити: носити нові костюми, веслувати на човні, читати лекції, а далі — хоч трава не рости. Ніколи Хорія не думав, що складуться обставини, за яких сам він стоятиме незмірно вище за свого вчителя, і ось тепер з цієї сумної і гордої висоти він усміхнувся й промовив:

— Що ж, коли так, поїдемо пасти білих овечок.

Іларіє Семенович аж здригнувся з несподіванки:

— Яких овечок?

Хорія довго пояснював смисл цього вислову, але чи то він погано пояснював, чи то Іларіє Семенович думав про інше. Пройшовши кілька кварталів і нічого не зрозумівши, Турку зупинився і сказав пошепки:

— Єдине, що я ще можу зробити,— це дістати для тебе направлення туди, куди ти хотів би поїхати. Ти можеш зараз, у цю хвилину, назвати таке місце?

— А завтра буде пізно?

— Пізно.

— Ну, тоді, я гадаю, в Капріану...

— Гаразд. Я не записую, я й так запам'ятаю.

Він попрощався з Хорією чомусь у темряві, під високими акаціями, хоч через квартал була вже зупинка тролейбуса і Хорія завжди проводжав його до зупинки. Попрощавшись з ним, Турку одразу ж квапливо перейшов на протилежний бік вулиці, і раптом така туга, така самотність охопила бідлашного буковинця, що перші півгодини він простояв, прихилившись до стовпа від ліхтаря, і багато хто з перехожих вважав його за п'яного. Потім якось враз отямився. Повернувся в товариство, надів свій чорний костюм і, незважаючи на пізній час — було вже близько десяти вечора,— поїхав до жіночого гуртожитку університету.

Вони з Жанет чудово провели той вечір. Зібравши всі свої фінансові заощадження, пішли в ресторан готелю «Молдова», розпили пляшку вина «Негру де Пуркарь», добре повечеряли, протанцювали до другої години ночі, потім дали десятку заспаному черговому адміністраторові, одержали ключі від гарного номера, до самого ранку любилися, і від цієї ночі, від цих любовств почалося в них справжнє сімейне життя. Жанет перейшла на заочний, він оформив направлення, і через кілька днів вони виїхали з міста.

7

Дихати в приміщенні вокзалу стало неможливо. Мабуть, перед дощем знов насунула задуха, і він подумав: «Це ж треба, щоб у першій половині квітня. Таке буває раз на сто років, коли йдуть дощі у першій половині квітня! А як гарно можна було б усе влаштувати, якби не отой ранній дощ, і грім, і блискавиці, що смугували небо аж до ранку...»

Він сидів на твердій вокзальній лаві, роздумував про незбагненні перипетії людських доль, і раптом його збуджений мозок вловив кінець фрази дикторського оголошення: «...вирушає через п'ять хвилин». Схопив речі, кинувся на перший поверх, подивився у вікно. На пероні стояв поїзд Одеса — Чернівці. То був його поїзд і, як сказав диктор, мав от-от від'їхати. Він кинувся до каси по квиток, але там стояла черга, чоловік п'ять-шість. Раптом він збагнув, що йому можна поза чергою: поїзд відходить. Підступив збоку й гукнув у віконце:

- Швиденько, будьте ласкаві, один квиток.
- Куди? — спитав жіночий голос із віконця.
- Що «куди»?
- Ну квиток куди?
- А, ви про квиток...
- Хтось у черзі обурився!
- Що за бовдур...

А він тим часом і справді ще не вирішив, куди їхати — чи то повернутися на Буковину, чи вийти у Вереженах. Ставши осторонь, вдав, що шукає в кишенях гроші, хоч добре знав, де вони в нього лежать, і усміхнувся, подумавши собі: «Справді, якщо глянути збоку, то бовдур і є». І засмутився, якось геть зіщулився, узяв речі й поплівся з ними на перон. Поїзд Одеса—Чернівці, його мила, рідна стара конячина, яка сотні разів возила його туди, де пахло прадавніми дібровами, туди, де пахло спілою айвою, стояв біля перону, пахкав, готовий до далекої дороги, а він, на жаль, усе ще не вирішив. Протягом двох місяців, лежачи на лікарняному ліжку, він усе думав, куди йому повертатися, потім ще день, гуляючи по Кишиневу, роздумував, але так нічого й не придумав і ось тепер стояв на пероні, недоладний якийсь, з великим портфелем, з повною сіткою дрібних апельсинів. Стояв високий, блідий, спітний, дививсь, як сідали в поїзд пасажири, і, поки він так стояв і дивився, він раптом збагнув, що розум — це означає не тільки механічну роботу певних клітинок мозку. Розум — це і робота мозку, і самий аналіз цієї роботи, і прийняття рішень на основі цього аналізу. Інакше кажучи, бути розумним означає не лише добре все розуміти, а й, зрозумівши, діяти.

У провідниці того вагону, біля якого він замислився про розум і роботу мозку, було гарне й випещене обличчя. А в самої тіло обважніле, на ногах вузлами повиступали сині вени, а обличчя незвичайне, хоч ікону з нього пиши.

Хорія подумав, що такий, мабуть, вигляд мають італійські кінозірки, коли гримуються під жінок з народу. Потім він подумав, що добре було б почати фільм з отакої сцени — стоїть поїзд, на пероні чоловік з портфелем, з апельсинами, ось поїзд рушає, а чоловік так і залишається стояти. І поки він придумував сюжет для того фільму, зарипіло зчеплення вагонів, колеса зрушили з місця і повільно, наче вони повзли по льоду, покотили туди, на північ, де були обидві його малі батьківщини, де було його кохання, де було його велике горе.

Раптом до його свідомості долинув крик. Щось кричала провідниця з гарним обличчям, проїжджаючи повз нього на підніжку свого вагона. Він озирнувся, щоб побачити, до кого вона звертається, але на пероні майже нікого не було. Схоже, що кричали до нього.

— Ну?!

За мить він отямивсь, узяв зручніше свою поклажу. Провідниця, очевидно, вирішила, що він без квитка. Таке буває мало не на кожній станції — коли поїзд рушає, провідниці то тут, то там підсаджують або тих, що спізнилися, або тих, що не встигли купити квитка, або студентів, яким скількись там не вистачило до повної вартості проїзду. Вагони повільно пропливали мимо вокзалу, а ця красуня з іконописним обличчям, з низьким, співучим грудним голосом не зводила з нього очей — була в її погляді і материнська турбота, і побоювання, що він не встигне, і жаль, що ось могла б заробити зайву копійку в дім, та не вишло... Уже проїхавши значно далі від того місця, де він стояв, вона підбадьорила його ще раз:

— Ну?!

І він зважився. Побіг за східцями вагона, де вона стояла, з розгону схопився за поручень, підстрибнув, здивувався із своєї спритності, пройшов у тамбур і постояв там, доки вона зачиняла двері. Задиханий, збентежений тим, що одразу, за якусь мить йому перехопило подих, відвернувся, подивився в інший бік, щоб хоч трохи відсапатися.

Провідниця тим часом зачинила двері, заховала брудні ганчірки, якими витирала поручні, і пройшла повз нього у вагон, мовби Хорії там і не було.

Коли поїзд набрав повну швидкість і стало ясно, що він, Хорія, їде, що це факт і нікуди від цього не дінешся, він узяв свою ношу, зайшов у вагон, відшукав вільну місцинку біля вікна. Попросив жінок, які там сиділи, приглянути за його речами, а сам, намацавши в кишені хрусткого

тройка, повернувся в той закуток, де сиділа гарна провідниця, і, вибравши слухну мить, коли стороннього нікого не було, подав їй гроші. Вона довго дивилася на той трояк, потім перевела погляд на Хорію і врешті повільно мовила своїм низьким співучим голосом:

— Мало.

Він знітився. Річ у тім, що від природи Хорія був трохи скупуватий; він знав цей грішок за собою і соромився його. Тримавши гроші в правій руці, лівою почав нишпорити по кишенях, щоб додати ще якийсь папірець, але що і як додавати, він не знав і тому пробурмотів:

— Ну, я не знаю... А скільки треба?

— Я грошима не беру.

— Гм... А чим же?

— Любов'ю.

Він усміхнувся, а вона образилась. Її гарне обличчя взялося червоними плямами, від чого стало ще кращим.

— Ні, ви не так мене зрозуміли. Мені не для постелі треба. Остогидли мені всі оці ваші штучки... Мені потрібен чоловік, щоб сів отак поруч зі мною, як друг, як брат, і щоб я розповіла йому все своє життя, і нехай він подумає, нехай він мені скаже, в чому моя правда, а в чому, можливо, й ні. Ви мене спитаєте: «А навіщо тобі це?» І я вам відповім: «Треба, та й годі». Я втомилася від жінок, від їхніх балачок, од їхніх пересудів, од їхніх чвар. Я добре знаю, що чоловіки мудріші. В мене й дід був розумніший за бабу, і батько був хитріший од матері, і вдома он син росте, і хоч йому нема ще й десяти, але він тямковитіший за дочок, яким не сьогодні-завтра іти заміж.

Хорія знов усміхнувся, бо найбільш мепідходящої для такого випадку людини навряд чи вона могла б і знайти. Віддати своє життя на суд тому, хто заплутався у власному житті,— треба ж так угадати. І хоч він ще раз усміхнувся, вона вже не образилась. Навпаки, їй сподобалося, що він усміхнувся, і вона спитала:

— Чого так довго роздумував на пероні?

— Та, знаєте, клубок у горлі застряг...

— І скажете таке! Ніяких клубків у вашого брата не буває... Це ми ніяк не виштовхаємо їх із себе... А чого такий худий?

— У лікарні годують гірше, ніж дома.

— І справді, я навіть подумала тоді: видно, з лікарні чоловік...

Йй стало чомусь шкода його. Вона провела Хорію до середини вагона, ляснула долонькою по вільній полиці й сказала голосно, щоб усі чули:

— Ось ваше місце!

Це для того, щоб потім ніхто не претендував на ту полицю. Після якоїсь зупинки, проходячи мимо, вона сказала так само голосно:

— Постіль буде після Унген!

Він був дуже зворушений її добрістю й відказав на це:

— Дякую.

Вона мовби недочула його подяки, пішла далі по вагону, але він устиг помітити, що в неї чомусь затремтіли вії. Подумав: «Невже і їй сподобався мій зріст?» І ще подумав: «Господи, не треба, щоб і вона накинула на мене оком, бо я вже не витримаю».

Надворі накрапав дощ. Мокрий рудуватий туман почав огортати поля, ліси, долини, а серце слабше билося з кожним ударом через перепади тиску, і спітніла чуприна парувала на його голові. По шибці стікали ниточкою краплі, такі самі краплі, як і ті, що були вночі з десятого на одинадцяте квітня. І його знов почало нудити. Хто знає, може, надихався затхлим повітрям кишинівського вокзалу, може, перехвилювався, коли стрибав у поїзд, а може, вогненний смерч тих спогадів спалив усі сили, все, що так важко відновлювалося на лікарняному ліжку. І яким треба бути дурнем — усього кілька годин, а він уже зовсім не той вчитель, що бадьоро вийшов з воріт лікарні, вже лиш його оболонка їхала в поїзді на північ, на малу батьківщину. Йому навіть захотілося плакати. Треба бути божевільним, треба бути цілковитим дурнем, щоб, тільки-но вбравшись з лікарні, знов повернутися до того, що звалило тебе з ніг.

Це, звичайно, так. Це безперечно. Але скажіть тоді: як людині осмислити себе й своє життя, як зрозуміти, що було правильне і неправильне в її вчинках, як вирахувати ту трикляту станцію, на якій тобі слід зійти? Звичайно, тяжко, звичайно, боляче, звичайно, ті спогади спопеляють уцент, але треба бути мужнім і не бігати околяса, а йти напрямки через той пекельний вогонь, і чим рішучіше, тим легше буде для твого хворого серця. Бо, як казали колись елліни, чого воно варте, оте життя, якщо відібрати в людини здатність уявити собі ще раз те, що колись уже з нею відбувалося?

Відїздили вони тоді з Кишинева цим самим поїздом і такого ж самого холодного, дощового, незатишного дня. Тряслися в переповненому вагоні, стерегли чемодани, пакунки,— усе своє надбане добро й розбалакували про всіляку всячину. Говорили, наприклад, про врожай на фрукти, гадали чи буде вино кисле цього року, чи ні, про озимину говорили. Усі ці розмови були нав'язні тим, що бачили крізь вікно вагона. Вони розбалакували про все це, а на серці коти шкребли — так добре, так гарно розписали вони своє життя, і нічого з того не вишло!

Було прикро. Прикро, бо вже після перших відряджень у Хорії прояснилося з дисертацією, Жанет запросили викладати французьку в політехнічному інституті, для неї навіть вибили в міністерстві якусь одиницю,— і раптом усе пішло шкереберть, а ці розмови про сади, про виноградники, про посіви означали тільки одне — крах усіх їхніх мрій.

А дощ, як на зло, лив усю дорогу. Взагалі ці дощі з чимось пов'язані в його житті, вони завжди провіщали йому лихо. Мало того, що дощ лив тоді цілий день. І навіть коли опівночі вони зійшли на станції Вережени, він усе ще лив. Батько Жанет приїхав по них на підводі, бо дороги розгрузли й на машині було не пробратися. Вони посідали на мокру соломку, загорнулися подертим брезентом, їхали довго, до самого ранку, і, коли вїздили в село, коні вже ледве тягли за собою віз. По всьому схилу пагорба затишно диміли мокрі дахи, люди поховалися у своїх будинках, лиш білі занавіски м'яко відсувалися на вікнах, коли проїздили мимо.

Аж ось нарешті вони заїхали у двір. Зустріла їх похмура теща із своїм постійним головним болем. Тепла, затишна оселя, пахощі шойно спеченого хліба, чудова куряча юшка — заме де геїне — така смачна страва, якої вони вже давно не куштували. Поснідавши, вклялися спати і, виснажені житейськими клопатами, проспали весь день. Проспали б і всю ніч, якби раптом у хаті не пролунав розкопистий бас учителя французької мови Харета Васильовича.

— Я прийшов,— звернувся він до батька Жанет, витираючи ноги біля ганку,— я прийшов забрати їх до себе в гості.

Вони пішли й просиділи в нього до півночі. Завжди поважний, похмурий, сповнений підкресленої гідності, Харет Васильович раптом став таким милим, душевним, так добре розумів важку ситуацію, в якій вони опинилися, так делікатно намагався допомогти, і їм було аж ніяково від усього цього. Найперше вчитель хотів показати того вечора, як важливо не занепасти духом. А головне, на своєму прикладі хотів довести, що інтелігент, справжній інтелігент, може жити і в цьому селі і світ думок, світ ідей не буде для нього китайською грамотою. Обережно, натяками намагався дати зрозуміти, що Жанет була й залишається його найулюбленішою ученицею і немає більшого щастя для вчителя, як прожити життя поруч з улюбленим учнем. І, зрештою, хотів заспокоїти, сказавши, що поки він тут, у цій школі, завучем, усе, в чому вони матимуть потребу, він дістане — і години для них набере, і становище в колективі в них буде належне.

— Тільки заради всього святого, — попросив він, — не йдіть самі до директора, не встрявайте зопалу в нашу колотнечу. Дайте мені день-другий, я все підготую, все владнаю.

Вони випили два глечики вина, з'їли силу-силенну смачних, самим господарем зготовлених сармале — маленьких голубців — і, задоволені всім на світі, зібралися додому. Вони вже виходили, вони вже були на порозі, як Жанет раптом відчула себе маленькою, незаслужено скривдженою школяркою, і цій школярці захотілося поскаржитися вчителю. У неї урвався голос, на очах забриніли сльози:

— Добре вам казати, Харете Васильовичу. Ви, крім цього села й Парижа, нічого не бачили, а ми стільки років прожили в Кишиневі...

— Що?! — захвилювався Харет Васильович. — Ти розкажуватимеш мені, що таке Кишинів?..

Розчервонілий, ображений і сердитий, він посадив їх назад за стіл, приніс ще глечик вина, поставив велику вазу з фруктами, про які він за розмовою забув, понишпорив у шухлядах письмового столу, в схованках на книжкових полицях і поклав перед ними пожовклий аркуш — розпорядження Кишинівської міськради про вселення його на якусь там площу. Мовив коротко:

— Вірменська, сорок п'ять.

Жанет аж рота роззявила з подиву.

— То що... Ви жили в Кишиневі?

— Близько року. І кімната була своя. Диван, стіл та два стільці. І служба хороша — молодший науковий співробітник в Інституті історії, мови й літератури. І все йшло добре, поки не почалася наукова конференція, присвячена питанню про походження молдавської мови. Обговорювалися дві різні версії — слов'янська і латинська.

Хорія усміхнувся:

— І ви, на свою біду, підтримали не ту версію?

— Та нікого я не підтримував, я навіть рота не розкривав. Сидів у куточку й слухав. Після триденної конференції вийшов звідти сонячного полудня, а тим часом усе довкола здавалося мені чорним — і небо, і місто, і обличчя перехожих. І тоді я сказав собі: ні, Харете, не будеш ти більше брати участі в конференціях, після яких усе стає чорним. Багатобарвність світу — це вища гармонія буття, і я не згоден проміняти її на самий чорний колір. Прийшов додому, віддав ключ у будинкоуправління, подарував двірникові меблі, зібрав речі — і ось уже двадцять років, як я щасливий.

— Чим же ви щасливі? — спитала Жанет. — Оцими блуканнями по лабіринтах шкільних програм?

— Своєю роботою я задоволений, — відповів Харет Васильович тоном, який не допускав подальших дискусій. — Вона дає мені і матеріальне, і моральне вдоволення. Але я щасливий іншим. Хоч у цьому селі навряд чи хто про це знає, але вам я можу сказати. Вже багато років я працюю над книгою «Неологізми в працях молдавських літописців», бо, вважаю, справжній науковець працює не лише тоді, коли його праця затверджена в плані й держава вже відпускає на неї певні блага. Творчість учених як потреба розвитку людського руху народилася значно раніше від впровадження учених звань і навіть раніше від того часу, коли почали карбувати грошові знаки...

Вони поверталися після полуночі. Попереду ступав, освітлюючи гасовим ліхтарем дорогу, Харет Васильович. Дощ перейшов, але небо ще було геть усе захмарене. Часом, правда, в темряву врзались якісь просвіти, і тоді раптом ненадовго вимальовувалися гребені пагорбів, і на одному з них височіла загадкава стара Дзвіниця, про яку ще ніхто не сказав вагомого слова. І Хорія подумав: якщо вона стоїть там, на горі, ось уже чотири століття, то, слід гадати, що вона знає, кого саме чекає, і яке було б щастя, якби виявилось, що саме його вона і чекала.

Буковинці за своїм етнічним корінням — карпатські горяни, і вчинки їхні, як і вчинки більшості горян, завбачити зовсім неможливо.

Наступного дня Хорія встав чомусь уже з іншим настроєм. Сказав, що йде в буфет по сигарети (які справді кінчилися), але, повертаючись назад, вирішив зазирнути до школи. Надто вже не по-чоловічому то було — сидіти й ждати, поки якийсь добрий дядечко влаштує твою долю. У нього в кишені лежало направлення, в цій школі йому судилося працювати багато років, тут дитвора, тут майбутні друзі, то чого йому сидіти дома?

Коли він витирав ноги біля ганку, задзвонив дзвінок, що означало закінчення великої перерви. Коридори швидко спустилися, шум у класах стих. Він зайшов до вчительської, але там нікого не було, тільки хмара тютюнового диму зависла в повітрі. З директорської чулося якесь шарудіння, якась шамотня. Двері були причинені, але нещільно. Він стиха прочинив їх, і перше, що побачив, була могутня, здоровенна спина в розкішному, дорогому піджаку. Директор стояв перед відкритою книжковою шафою, спиною до Хорії. Сам-один перехилив чарочку, задоволено кркнув, одразу чимось закусив. Хорії ставало ніяково. Удати, що ти знати ні про що не знаєш і відати не відаєш? Але ж ти бачив усе це! Він кахикнув і постукав. Директор на мить завмер, стоячи спиною до нього, потім повільно, по-господарському, замкнув шафу на ключ і тільки після цього повернувся, щоб побачити, хто прийшов.

— Можна до вас?

— А, охорона пам'яток! Радий бачити. Заходьте.

Вони вже були знайомі, разом гуляли колись на якійсь вечірці, але він не дав Хорії довго розмірковувати. Посадивши його за свій столик, підійшов до шафи, відімкнув її, відсунув тридцять восьмий том енциклопедії, дістав із сховку пляшку з коньяком, налив чарочку гостеві, ще одну — собі. Акуратно відрізав дві скибочки квашеного яблука, припасеного саме задля такого випадку.

Хорія спитав:

— Ви любите квашені яблука?

— Під коньяк це якнай-найкраще...

— А може, свіже яблуко?

— Нізащо! Свіжі яблука, якщо вони кислуваті, годяться разом із смаженими горіхами до вина, та й то не тепер, не восени, а ближче до весни, коли із стріхи капотить... Ну, будьмо!

Хорія почаркувався з ним і випив. Він, звичайно, вже знав, що в школі триває справжня війна між директором та вчителями і що єдиний парламентар між цими двома фронтами — завуч Харет Васильович. Знав і те, що, випиваючи з директором, він тим самим стає з ним по один бік барикад. Чому він на це зважився? Чи то хотів стати другом директора, чи то хотів зрадити друзів, з якими ще й не познайомився?

«Ще оця — і годі! — раптом сказав йому внутрішній голос.— До цієї rischi — і ні грама більше: встань і піди». Але першому внутрішньому голосу заперечив другий:

«А чому я повинен встати й піти?!»

«Бо ти бачиш, що цей чоловік тобі чужий».

«Чужий, звичайно, але він мені подобається. Хіба так не буває, що от, як бачите, чужий, а подобається!»

«А що в ньому так тобі вже й подобається? Міркування про свіжі та квашені яблука?»

«А хіба що! Міцний чоловічяга, в гарному костюмі. П'є гарний коньяк і веде путню мову про закуски».

Вони випили ще по чарочці, ще закусили, потім Хорія дістав пачку сигарет, покурили разом, а через день директор уперше познайомив їх з учнями. Хорія був у синьому, єдиному своєму хорошому костюмі, а Жанет надягла джерсову кофтинку, які тільки входили в моду. Дітям вони сподобались, але вчителі намагалися не помічати їх. Після уроків, коли вони повернулися в учительську, директор вийшов з кабінету, щоб познайомити колектив з молодими педагогами, але представляти їх не було кому. Кілька чоловік схилилися над шаховою дошкою, а жінки в куточку приміряли по черзі пару нових чобітків.

— Я хочу відрекомендувати вам...— мовив директор, але й після його слів ті, що грали в шахи, так само грали в шахи далі, а ті, що приміряли чобітки, так само в порядку живої черги приміряли їх, а вони утрьох стояли посеред учительської ні в сих ні в тих, і щоб якось загладити цю конфузливу ситуацію, директор підійшов і галантно поцілував ручку Жанет.

Вона одразу ж розплакалася і ридала цілу дорогу аж до самої хати, а дома їх уже чекав край схвильований, розгублений Харет Васильович.

— Божевільні, що ви наробили!!! Вони вас тепер ізжеруть! Вони вже п'ять директорів з'їли, а вчитель їм — на один зуб!

Хорія повагом, без поспіху роздягся, пройшов, сів за

стіл. І на тому столі, за який він сів, умить з'явилося і вино, і закуска, і він раптом відчув себе мужчиною, господарем, і всміхнувся, і з самої цієї усмішки видно було, що нікого й нічого він не боїться.

— Проходьте, Харете Васильовичу, сідайте. Дарма, настане час, і вони самі подадуть нам руки, як то кажуть, відрекомендуються, і невідомо ще, чи ми потиснемо ті руки...

— Ніколи і нізащо! — вигукнула спересердя Жанет.

— Поки що це невідомо, — повторив Хорія ухильно, а Харет Васильович тим часом подумав, що, видно, цей хлопець не такий простий, як здається.

Вони сіли за стіл, поналивали у склянки чудового рожевого вина, і саме оце чудо виноградної лози змусило змінити тему розмови. Адже на світі так багато цікавого і прекрасного, крім цієї Капріянської середньої школи!

Далі пішли звичайнісінькі будні, і просто дивно, скільки енергії, чарівності й такту було в того буковинського хлопця! Шкільні інтриги й суперечки на якийсь час навіть затишли. Він умів бути і слухачем і оповідачем, умів бути товаришем, другом, умів сказати жінці комплімент, умів підтримати чоловічу компанію в якихось її потаємних задумках, умів стати, коли треба, веселуном і душею товариства. До кінця навчального року вчителі були їхніми найщирішими друзями, але вже сам директор поглядав на них скоса. Одного разу Хорія, несподівано відчинивши двері і так само заставши Николає Трофимовича перед книжковою шафою з чарочкою, був прийнятий зовсім інакше. Директор спочатку випив, тоді довго й старанно прожовував шматочок квашеного яблука, потім поставив тридцять восьмий том енциклопедії на місце, сів за стіл, закурив і лише після цього спромігся вимовити:

— Слухаю вас.

Це означало, що мирний час закінчився, наставала смута. «Що ж, — подумав Хорія, — питимемо вино й закусуватимемо кислими яблуками. Зрештою, не всім же й коньяки смакувати».

9

Хтось різко постукав чимсь металевим по дереву й гримнув над самісіньким його вухом:

— Громадянине, до вас звертаються!

Він довго протирав очі, не в змозі збагнути, що з ним.

— Що сталося?

— Квиток.

— Який квиток?

— Ви мені тут дурня не клейте...

Він заспано кліпав очима біля вікна, міркуючи, як викрутиться, а проходом уже бігла на підмогу провідниця з гарним іконописним обличчям.

— Його квиток у начальника поїзда, він з лікарні, проситься до купейного вагона, я ж казала вам...

Контролер кивнув повчально:

— Міг би й зачекати, поки переведуть. Без квитка — і вже спить...

— Та ж з лікарні, кажуть вам...

Контролер пішов. Хорія сказав провідниці ще раз «дякую», але вона не озирнулася навіть. Як стояла спиною до нього, так і пішла, і це було ще гірше, ніж тремтіння вій. Що не кажи, а його так і кидає все життя з однієї безглуздої історії в іншу; от хоч би й цього разу — гроші в кишені є, то чому б не придбати квитка, чому не їхати по-людському?

Спати він уже не міг, йому не давало заснути те, що провідниця на нього образилася. Дістав з портфеля стару газету, загорнув з десяток апельсинів і пішов до неї в купе.

— Ви казали, що у вас тямущий син.

— Казала. А що?

— Візьміть. Для нього й для його сестер.

Вона аж засяяла вся. І не через апельсини, а через те, що він запам'ятав її сім'ю.

— Дякую вам.

Повернувшись на своє місце, він старався подрімати сидячи, до Унген було вже недалеко, але з цього нічого не вийшло. Не такий чоловік був директор Капріянської школи, щоб, виринувши у твоїх спогадах, дати тобі поспати. Він стирчав, мов цвях у нових черевиках, був як більмо на оці, мов кістка оселедця в горлі, і зробити його лагіднішим, умовити, обминути його було неможливо. Хочеш чи не хочеш, а треба вступати в контакт, бо не тільки ми вибираємо — нас самих теж вибирають.

Звали директора Ніколає Трофимович Балта, і, слід сказати, чоловік він був по-своєму цікавий. Повільний, неговіркий, неймовірно наполегливий у своїх принципах і переконаннях. Його величезна, грубо стесана голова трима-

лася просто на тулубі, а тому була малорухома, проте в ній завжди було повно всіляких невиразних починань, правда, в нього вистачало глузду тримати ці темні імпульси в зародковому стані.

Ніколає Трофимович мріяв усе впорядкувати, привести у відповідність, хоч би для цього йому довелося знищити всіх і все. Його найбільшою пристрастю було будівництво, і там, де він директорував, навколо школи завжди можна було побачити цеглу, ліс, щебінь, лантухи з цементом. Він знав будівельників верст за сорок навкруги, добре знав, хто і що вміє робити, легко розумівся з ними, і вони охоче йшли до нього працювати. Певно, саме завдяки цій його здатності, тільки-но район приймав рішення перевести якусь восьмирічну школу в розряд середніх, туди обов'язково призначали директором Ніколає Трофимовича. Дарма, цей упорається. З кошторисом чи без нього, з великими грошима чи без них, він викрутиться, збудує. А Балта покірно приймав нове призначення, переїздив на своє нове місце, і одразу на подвір'ї школи, наче за помахом чарівної палички, починали з'являтися цегла, цемент, дошки. Де і як він усе те добував, самому тільки богу відомо, а добував він неодмінно те, що йому було потрібне, і тільки найкращіше — ні поганих дощок, ні поганої цегли, ні поганої роботи він не визнавав.

Що й казати, йому було нелегко. Вставав ні світ ні зоря разом з колгоспниками. Його блакитна «Волга» гасала цілий день без упину. Він діставав цвяхи, столярний клей, стежив за вивантаженням, за навантаженням, і диво дивне, як у цьому вирі він уривав кілька годин на те, щоб розповісти дітям про зображення колективізації в молдавській поезії. Щоправда, на своє клопітне життя він ніколи не нарікав. Навпаки, він був ним навіть задоволений, бо, споруджуючи школу, заодно зводив і собі пристойний цегляний будинок, а одержуючи нове призначення, він продавав дім і одразу ж, доставши ділянку в іншому селі, починав будуватися знову.

Будував він для себе однаковісінькі будинки, за одним проектом — чотири кімнати, дві веранди, величезний льох та гараж для своєї «Волги». Жінка в нього була мовчазна, працююча, така ж міцна і така ж огрядна, як він. Вона фанатично любила охайність і смачну їжу. Ніде не працюючи, тримала дім у чистоті, готувала з ранку до вечора, і директорська домівка славилася серед місцевого та районного начальства тим, що будь-коли, вдень чи вночі,

туди можна було зайти і, як тільки ти зайдеш, на столі вже буде і пляшка, і щонайсмачніша закуска.

Обставляв будинки Ніколає Трофимович всі однаково. Меблі трохи старомодні, але досить міцні, розраховані на довгі роки. Замовив їх він, коли працював інспектором у міністерстві освіти й відтоді, як виїхав з Кишинєва, перевозив їх за собою. Найбільше господарі пишалися своєю широкою двомісною спальнею — дивом меблевого мистецтва Молдавії перших післявоєнних років. Вони показували її гостям як реліквію, як святиню... Сам Ніколає Трофимович не приховував того, що після будівництва любові, причому не з випадковою жінкою, а любові зі своєю законною дружиною — то чи не найбільше задоволення в його житті.

Але ж напасть яка — при всьому тому його не любили. Не любили вчителі в тих школах, де він директорував, не любили учні, не любили батьки учнів. Конфлікти, суперечки, педагогічні баталії тривали безперервно у всіх школах, які він очолював, і чомусь так виходило, що нові його призначення припадали саме на ті дні, коли конфлікти досягали найвищого напруження і питання стояло так — хто кого. Добре це чи навпаки, але в районі не допускали ці конфлікти до фіналу, одразу називали чергову восьмирічку середньою школою і Ніколає Трофимовича терміново переводили туди.

Численні комісії намагалися дошукатись істини і з'ясувати, в чому, власне, річ, чому він ніде не може вжитися? А не вживався Ніколає Трофимович тому, що мав одне дивацтво — він не любив школи. Не любив учителів, не любив учнів, не любив отих самих клопотів, що називаються викладанням. Мабуть, не любив тому, що сам до пуття ніколи й нічого не навчався. Ніяких систематичних знань у нього не було, він навіть ненавидів людей, що вирізнялися своєю освіченістю. Ніхто не знав, що й коли він закінчив. Було відомо тільки, що до війни він закінчив сільську семирічку. Після неї вступив до педагогічного технікуму на заочне відділення, і тут почалася така плутанина із зимовими та літніми сесіями, з достроковими та простроченими складаннями екзаменів, що в усьому тому годі було розібратися. То він протягом одного року склав за два курси, то переводився до іншого технікуму, то повертався назад. І ось після війни він уже студент педінституту і знов-таки на заочному, бо надто багато роботи, а працював він тоді в міністерстві освіти на посаді інспектора —

інакше кажучи, їздив по республіці й перевіряв роботу вчителів, які закінчили інститут, де він сам був на той час тільки студентом.

Як і чому він виїхав з Кишинева, ніхто не знав, але він мав найширші зв'язки із столицею, часто їздив туди на своїй «Волзі». Його викликали в Кишинів на різноманітні курси, семінари, наради. Він відсиджував визначений час у столиці, конспектував усе, про що там ішлося. І хоч, повернувшись, проводив дома чудові вечори, переписуючи ті побіжні нотатки до іншого, товстого записника, з усього було видно, що мріє він дожити свій вік у теплій міській квартирі й на гарній посаді.

Є на світі такі люди, які, звідавши хоч раз силу влади, вже не можуть обходитися без того, щоб весь час не утискувати ближніх. Ніколає Трофимовичу надовго запам'ятався час, проведений у міністерстві. Одного разу під час якоїсь чоловічої вечірки, коли туга за владою просто-таки діймала його, хтось із товаришів по чарці спитав:

— Невже вам, Ніколає Трофимовичу, так складно — взяти та й повернутися в Кишинів?!

— Я давно повернувся б, але біда в тім, що нема на чому...

— Як нема на чому? Своя «Волга», а там автобуси, поїзди...

— Дурні ви,— незлостиво покартав їх Балта.— Слухайте мене уважно і запам'ятовуйте: до столиці повертаються тільки на білому коні переможця.

— І ви, маючи такі зв'язки, не можете розстаратися на шапу?!

— Можу, та що з того — коли є перемога, немає коня, а як є кінь, нема дзвінкої, такої, щоб на всю країну гриміла, перемоги...

Буковинський історик зацікавив його вже з першої миті. Ніколає Трофимович відчував якусь невиразну, йому самому не зовсім зрозумілу агресивність у ставленні до істориків. Усі вони длубаються в чомусь підозрілому, всі вони щось витягують на світ божий. До того ж чуття старого інтригана безпомилково підказувало йому, що перед ним чесна, начитана і здатна постояти за свої ідеали людина, а це було саме те, що потрібно для великої перемоги. Ще в день їхнього весілля він знав, що вони врешті-решт повернуться вчителювати в Капріану. І вони повернулися. Тепер важливо було не злякати. Удати, що тебе

немає на світі, заховатися до конури і очікувати, аж доки події складуться в потрібну конфігурацію, і тоді розбурхати хвилі. В тому, що рано чи пізно це станеться, Ніколає Трофимович сумніву не мав.

На своє горе, Хорія був начитаний, уроки будував на величезному матеріалі, на джерелах, які були далеко за межами Капріяни, і слід сказати, що, на превеликий подив усієї школи, директор не зачіпав історика. Такі екземпляри йому ще не траплялися, і він довго вивчав його. У Ніколає Трофимовича було дуже тонко розвинене відчуття співвідношення сил, і це відчуття підказало йому, що нового вчителя певний час краще не займати.

Років два чи три він тримав його на відстані, потай спостерігаючи за ним. До себе додому Балта їх не запрошував, до них теж не йшов, навіть на іменинах їхнього сина не був, однак охоче ходив у ті компанії, куди запрошували Хорію з дружиною. За столом він був компанійський, пив у міру і з задоволенням, гарно танцював, а найбільше любив кружляти в танці з Жанет. Хорія, звичайно, розумів, що все це неспроста, і часом у розпалі веселощів ловив на собі гостро-холодний, недобрый погляд Ніколає Трофимовича.

На зло директорові Хорія дозволяв собі на своїх уроках усе, що тільки може дозволити собі начитаний, знаючий вчитель. Жанет інколи навіть здавалося, що Хорія навмисне випробовує долю, що він поводить на уроці занадто відверто, бешкетливо, ба навіть зухвало. А Ніколає Трофимович, чудово про все знаючи, сопів у своєму кабінті і ждав.

Саме на той час у газеті «Культура» була вміщена інформація про те, що Хорія Холбан пише книгу «Культурні пам'ятки Молдавії». Йому давно замовили в Кишиневі брошуру на таку тему, але він поставився до цього замовлення надто сумлінно, зібрав величезну кількість матеріалу, довгими ночами обмірковував свій задум, і директор ледве приховував передчуття майбутнього торжества, бо історичні праці, як відомо, бувають написані з правильних, а буває, що й з неправильних позицій.

Дні важких випробувань настали для Хорії ранньої зими на одному з уроків історії у восьмому класі, саме в тому класі, де він був керівником. Хоч був уже грудень, погода стояла якнайгірша. Без кінця-краю йшли дощі. Дощ лив з ранку до вечора, потім цілу ніч періщив по

дах, по вікнах, по намоклих плащах перехожих, а на ранок лив знову. Дороги розгрузили так, що дітлахів з молодших класів привозили до школи верхи на колгоспних конях, інакше туди було не дістатися. У селі почалася епідемія грипу, того самого азіатського грипу, коли людина хоч і без температури, а ледве переставляє ноги.

Колгосп переживав велику тривогу. Зібрали не весь цукровий буряк, лишилися не зібраними ще близько ста гектарів кукурудзи. Осінь була гнила, роботи багато, і збирання кукурудзи все відкладали, чекаючи морозу, бо від морозу кукурудзі нічого не буде, навіть краще її збирати. Задум був гарний, але зима вже настала, а дощі все ллють, кукурудза пліснявіє в качанах, і ніщо її вже не врятує. А згори все лле, і невідомо, скільки ще литиме — день, два, тиждень, місяць, чи, може, ці дощі так і йтимуть, поки світу й сонця.

Двадцять чотири учні — шістнадцять хлопців і вісім дівчат — сиділи на уроці історії. Такі вони були й учора, і позавчора, і завтра буде те саме. Одні перехворіли на грип, до інших він тільки добрався. Сиділи бліді й стомлені, бо восени випало багато роботи й вони працювали коли всією школою в колгоспі, коли вдома, допомагаючи батькам. Урок вони слухали краєм вуха і супилися, бо вони були ще в тому віці, коли підліток живе переважно атмосферою сім'ї, її настроями, а власної душевної рівноваги в нього поки ще нема. Усім досі не давала спокою залишена в полі кукурудза, а їм тут розповідають про Французьку революцію. І чи тому, що вдома у Хорії теж усі грипували, чи тому, що школу захопили чвари, чи тому, що йому самому обридли і грип, і дощі, і ті сто гектарів вимоклої кукурудзи, як раптом, зненацька, — таке з ним часто бувало, — щось у ньому запротестувало, збурилося, і за мить відкинувши все — і хід думок, і настрої, і свої права, і свої обов'язки, — він ні сіло ні впало рвонув напрямки, як дикий кінь, куди очі бачать.

— Діти, як ви вважаєте взагалі, що таке історія?

Хлопець з якоїсь партії спитав трохи зухвало, як питають звичаєм на базарі:

— П'ятірка буде?

— Буде.

— П'ятірка за чверть?

— За чверть.

Клас ожив. Учні почали перешіптуватися. Навчання — справа нелегка, і одержати «п'ять» з ходу за чверть — то

було б чудово! Зашарудили сторінки підручників, зарипіли парти, і він, щоб не заважати їм, відвернувся і довго дивився крізь вікно другого поверху, що там діється надворі. І треба ж таке — його, цього дощу, майже не видно, лиш коли вибрати щось темне, скажімо, проріз відчинених дверей шкільного сарая, то на темному прямокутнику сутінків, які струмують звідти, добре проєктуються дрібні дощові краплі. Вони зависають у повітрі, і якщо довго, до болю в зіницях придивитися, тільки тоді можна побачити, як вони, кружляючи, сіються по землі.

— Ну?

Як він і припускав, нічого доброго з цього не вийшло. Історія — це предмет, який допомагає нам... Ні, не так. Історія — це наука, яка допомагає людині... Ні, теж не те. Історія — то галузь людських знань, за допомогою яких радянська людина... Ні, треба так — завдяки історії ми, тобто народ, тобто все людське суспільство... От і все, скінчився порох, прапори спущено — то було найбільше, на що був здатний його улюблений восьмий клас. Діти приносили винавато, вони не знали, що це так складно, а він усе дивився у прямокутник відчинених дверей шкільного сарая, щоб ще раз підглядіти, як падають і сіються по землі найдрібніші дощові краплі, але зір уже звик до них, і, зітхнувши, він почав тихо, здалеку:

— Історія, любі мої, це наука, велика наука, яка розповідає про шлях розвитку життя від самого початку до наших днів. А що таке життя? Це ми з вами, і дощ, який іде надворі, і ота кукурудза на ста гектарах, що вимокає в полі, і наша двоповерхова школа, і стара Дзвіниця на горі. Свою історію мають не тільки великі імперії, а й кожна жива істота, і навіть усе неживе. Кожен предмет з тих, що навколо нас, має свою історію. Оці, наприклад, трое вікон нашого класу — це і рами, і скло, і цвяхи, — кожна деталь була свого часу великим відкриттям на шляху до сучасної матеріальної культури. Багато сотень поколінь страждали і грілися у пільмі, і багато видатних умів шукало, як би зробити так, щоб удень в приміщенні було видно, щоб світло доходило, а холод і сирість — ні. І хто знає, може, стара сокира, яка іржавіє у вас за хатою на купі сміття, була свідком селянських повстань 1907 року, і була така хвилина в її житті, коли вона вже не рубала дрова, а занесена над головою повстанця, вимагала правди і хліба. Може, серед родичів Марії Москалу був старий чабан, устами якого промовляв народ. Може,

на старих жорнах, які нині модно вкопувати перед порогом, щоб зручніше було зчищати грязь із взуття, може, на тих самих каменях ваші бабусі мололи кукурудзяне зерно у важкі повоєнні роки, і, коли б не те зерно, коли б не ті жорна, то ще невідомо, чи з'явилися б ви на світ, чи сиділи б ви сьогодні тут, за оцими партами.

Він говорив щиро, ледь чутно, стоячи боком до класу і так само вдивляючись у темний проріз відчинених дверей шкільного сарая. Він сам дивувався з того натхнення, що раптом на нього найшло. Він легко оперував влучними, гучними фразами, відчуваючи від цього майже фізичну насолоду. Часом він замовкав, ніби перевіряючи, а скільки ще там того матеріалу, того натхнення, але фрази, образи, думки йшли і йшли суцільним потоком. Він не бачив облич своїх дітей, але за тією тишею, яка запала в класі, з того, що за чверть години жодна парта не рипнула, він знав, що вони слухають його.

— Довколишні предмети не можуть мислити, і тому вони не знають і не цікавляться своєю історією. Ну, а людина, чи треба людині знати свою історію?

— Треба,— відповів клас.

Нарешті він одвів погляд від дверей шкільного сарая і повернувся обличчям до своїх учнів.

— Так, людині треба знати свою історію, бо людина — це така ланка в суспільному, нескінченному ланцюзі, по якому протікає життя. А кільця в тому ланцюзі зроблені не для того, щоб милуватися кожним зокрема, а для того, щоб вони надійно і міцно служили разом. Сучасній людині треба знати свою історію, бо сьогодні той, хто має своє минуле, той матиме і своє майбутнє. Книги, пам'ятки культури, знання минулого свого народу й минулого інших народів допоможуть вам з'ясувати, що є цінного в житті, історія навчить вас, без чого можна обійтися, а без чого ніяк не обійтися. І якщо вас вимучив азіатський грип, якщо ви втомилися на збиранні цукрових буряків, якщо у вас не той настрій, то давайте відкладемо на день-другий Французьку революцію і згадаємо свою історію, історію своєї Батьківщини, історію свого села зрештою.

І в цю мить з останніх рядів підвелася низенька й міцно збита Марія Москалу, дівчина, яку він жартівливо називав у думці Картоплиною. Її милі голубі оченята були сповнені неприхованого здивування...

— А що... хіба минуле нашої Капріяни теж називається історією?!

Він пройшов між партами, наблизився до неї, поклав їй на голову руку і сам здивувався з цього руху — було в ньому щось від древнього мудреця, який благословляє свого учня. Знічена Марія сіла, він повернувся на своє місце й знову зупинив погляд на прорізі дверей сарая — ті двері напевно допомагали йому знайти слово, образ, думку.

— Люба моя Маріє... Річ не лише в тому, що Капріана — одне з найдавніших поселень у Молдавії. На цій горі жив колись самітник Даниїл, у своїй хижі він молився день і ніч. Коли Стефан Великий повертався після поразки у Валя Албе і попросивсь до нього на нічліг, бо настала ніч і господаря мучила рана на нозі, самітник не відчинив йому, а сказав, що воїн, який зазнав поразки, повинен відпочивати на тому бойовищі, де було розбито його військо. Я не знаю, чи зрозумієте ви сьогодні, скільки треба було мати мужності й сміливості, щоб кинути ці зухвалі слова верховному можновладцю, воеводі, перед яким усі падали ниць і якого за життя вважали святим! Стефан повернувся на бойовище і переміг. А що було самітнику, спитаєте ви? Та нічого. Але під час одного з нападів його порубали шаблями чи то турки, чи то татари. Мабуть, вони запитали його про дорогу, а бідолашний самітник, як ми знаємо, по слово у кишеню не ліз. І осиротіла його хижка. Через багато років під час полювання Стефан знову потрапив у ці місця й здригнувся, побачивши, що лишилося від тієї хижі, і заплакав, коли йому розповіли про те, що сталося з самітником. Стефан одразу наказав спорудити на горі Дзвіницю, призначати туди дзвонарів з числа найхоробріших і найбалакучіших солдатів, платити їм жалування з казни, і протягом кількох століть у цій Дзвіниці, змінюючи одні одних, служили господареві солдати; і переказують навіть, що й саме оце село, Капріана, засноване дзвонарями, які, закінчивши службу, одружувалися і осідали в цих краях. Ваші пращури можуть не знати історії докладно, але їхнє майже святе шанування тієї книги з бичачої шкіри, де записані імена всіх дзвонарів, і те, що в тій Дзвіниці бабусі коли-не-коли запалюють свічку, — все це знак глибокої поваги до своєї героїчної історії, до того ряду людей, через яких ішло життя, аж поки дійшло до нас.

Подзвонили на велику перерву, але вчитель усе ще стояв біля вікна, і учні сиділи на своїх місцях не поворухнувшись і чекали, може, він ще щось їм скаже? Але ні, урок таки закінчивсь, а вчитель просто задумався.

— В такому разі, бажаємо вам здоров'я,— вихопилася раптом з останньої парти Марія Москалу. Учні засміялися. Посміхнувся і Хорія, виходячи з класу.

Того ж таки дня двадцять чотири учні рознесли по селу розповідь учителя історії, і хоч багато чого з того, про що їм оповіли, капріянцям було відоме давно, та оскільки розповідь була докладна, соковита, піднесена, склалося таке враження, мовби вони про те чують уперше.

І незважаючи на те, що так само сіялася мжичка, і люди грипували, і кукурудза в полі вимокла, Капріяна ніби стрепенулася. Перекази, які майже вимерли, раптом ожили, все те колишне минуле, яке, здавалося, вже не мало ніякої ціни, враз стало сьогоднішнім, бо й справді, повинна ж людина, що не кажи, знати, звідки пішов її рід і яке в нього минуле! І незважаючи на те, що й досі йшли дощі й літував грип, уже хтось попрацював у Дзвіниці, прибрав ящики від пива, вимив підлогу, застелив чистенькою скатеркою старенький столик, на якому лежала колись книга з бичачої шкіри. Серед столу знов, як і колись, поставили череп'яну миску з пшеничними зернами, а поряд горіла біла стеаринова свічка, куплена в сільмазі.

Саме з тієї білої свічки і почалися випробування в житті Хорії. Наступного дня Ніколає Трофимович голосно, так, щоб було чути по всій школі, зажадав од нього пояснювальної записки про те, де він вичитав усю ту нісенітницю з самітником Даниїлом. Ображений невіглаством директора, Хорія сказав, що пояснювальної записки він не писатиме, але він охоче дозволить директорові побувати на наступному своєму уроці, якщо той цікавиться історією рідного краю. Директор одразу ж вийшов, сів за кермо і погнав у район. Під обід стало відомо, що район призначив комісію, яка не сьогодні-завтра прибуде в Капріяну перевірити цей нечуваний випадок. На превеликий подив Ніколає Трофимовича, призначена комісія не приїхала ні на другий, ні на третій день, і тоді, змучений тривалим чеканням, директор повернувся додому і, повечерявши, сів за кермо і вночі, поки дороги були вільні від транспорту, помчав до Кишинева. Цілісінький день, розбурканий і схвильований, він мотався по інстанціях, і з його розповідей виходило, що море-океан зруйнувало греблю і тільки єдиний директор знає, як і чим тому жахові запобігти.

З Кишинева він повернувся разом з комісією Міністерства освіти, і в школі протягом кількох днів розглядалася ця справа. Комісія у складі трьох чоловік засідала в кабінеті директора. Викликали вчителів, учнів, батьків. Хорію, як навмисне, довго не викликали. Директор триумфував, усе це мало стати тією самою велетенською хвилею, яка повинна була на своєму гребені повернути його назад у столицю республіки, віддати йому належне, бо ж не хтось інший, а саме він, давно скрізь і всюди твердив, що історики — народ небезпечний і тримати їх треба на відстані.

Схоже, він уже нітрохи не сумнівався в тому, що перемога буде за ним, а тому на педраді, де все мало з'ясуватися, директор розійшовся настільки, що навіть членам комісії стало не по собі. Він притяг з дому цілу купу паперів і цитував у своєму виступі уривки з почутих у вчительській розмов. Він обнародував зафіксовані ним випадки недостатньої громадянської активності з боку того чи того вчителя, наводив різні сільські плітки, а на довершення всього поклав на стіл перед комісією недогарок стеаринової свічки та череп'яну миску з пшеницею: він усе це приніс як речові докази.

— А пшеницю ви навіщо принесли? — спитав хтось із членів комісії.

— Вона теж стосується справи.

— Якої справи стосується?

— Факту схиляння перед минулим.

Завуч школи Харет Васильович сказав ледь чутно, сам собі, але вийшло так, що почули всі:

— Негідник.

Комісія зажадала від завуча пояснень. Харет Васильович підвівся, весь розпаленілий, і виголосив свою знамениту промову про хліб насущний. Пшениця, виявляється, справді символ нашого минулого, символ майбутнього, і в селах і досі, якщо впаде шматок хліба, його піднімають, здувають з нього порох і цілують, і немає в цьому релігії, у цьому якнайщиріше схиляння перед працею хлібороба. І на Новий рік, зайшовши до чужої оселі, селяни розсівають пригорщу пшениці, як це робили колись сівачі.

— Це звичай язичницький, дохристиянський, йому, цьому звичаю, багата тисяч літ, але він живе й досі тому, що кращого новорічного побажання для цього краю не знайти. І повірте, бабуся, яка принесла у Дзвіницю миску пшениці, щоб ушанувати пам'ять предків, зробила для виховання підростаючого покоління більше, ніж уся наша школа.

— А свічка?! — не вгавав директор.

— Свічку ви принесли туди самі.

— Це брехня! Я вас притягну...

— Нікуди ви не притягнете мене. Давайте підійдемо до сільмагу й спитаємо в продавщиці: єдина людина, яка купує стеаринові свічки,— це ви... Бабусі тих свічок не визнають, вони роблять свічки самі, причому тільки з чистого воску...

Балта розгублено озирнувся — він справді часто купував свічки й тиждень тому теж купив, і ця нова думка геть збила його з пантелику. При всьому своєму войовничому норіві Николає Трофимович мав одну слабину — він надзвичайно ревниво ставився до появи будь-якої нової думки. На його розгубленому обличчі була ще й прикрість: ну чому, чому не я перший до цього додумався?! Внаслідок цього він дуже розстроювався, ну, а коли людина розстроєна, то про яку хвилю можна говорити...

Наступного дня комісія поїхала, не висловивши нічого певного, а головне, що засмутило директора, не відсторонивши Хорію від викладання. Спочатку здавалося, що це немислимо, вони не зможуть працювати разом в одній школі, але минав час, і щоранку о восьмій дзвінок, і знову ж таки педради. Один раз він привітається, а ти не відповідаєш, потім ти привітаєшся, він не відповідає, але час іде, і врешті-решт усе владналося б, усе було б добре, коли б не той ранній, такий холодний дощ, такий невблаганний на початку квітня...

10

— Чай питимете?

— Що-що?

Чорні війки затремтіли на іконописному обличчі: а він, виявляється, думає ще про щось своє, стороннє, коли вона стоїть поруч.

— Чаю, кажу...

Він усміхнувся до провідниці, потер долонями щоки, ніби зчищаючи, змиваючи весь той мул, весь той жахливий бруд, з якого щойно виборсався. От уже й справді життя прожити — не поле перейти. А жінки цього не розуміють. Вони здебільшого живуть сьогоднішнім днем, а до минулого повертаються вряди-годи й неохоче, а якщо і повертаються, то довго копирсаються в якихось дрібницях, а тим часом усе головне пролітає мимо.

— Та ні, чаю не хочеться, мені краще б лягти...

— Так он же постіль, на полиці! Я вже давно принесла і титан заради вас скип'ятила...

Зморений, хворий, змучений спогадами, він одразу почав роззуватися, і, простеживши за тим, як він розшнуровує черевики, вона сказала:

— Даремно ви не хочете чаю... Він дуже добре заспокоює. А ще краще чай з медом. Я вдома теж часом як закручусь, як закручусь, а розкрутити себе назад уже ніколи, вже спати треба, скоро світанок, і, щоб хоч трохи заспокоїтися, заварюю чай, беру маленьку ложечку меду...

— Ну гаразд, принесіть.

Це в них у крові, це культивувалося протягом віків, і радіє жінка щиро, коли вона годує чоловіка. Провідниця принесла чай, він випив, поклав біля порожньої склянки двадцять копійок і вибрався на свою полицю. Провідниця повернулася, взяла двадцять копійок, поклала натомість п'ятнадцять і сказала:

— Я вам із свого заварила.

— Дякую, чай був дуже смачний.

— На добраніч.

— На добраніч.

На полиці було добре, затишно, чай справді заспокоїв його, хилило на сон, а втім — ні, спати йому не можна, бо лишилася ще одна борозна до завершення того немислимого переорювання своєї долі; лишався ще один розділ, важкий, а може, найважчий, і чесність, повага щодо виконаної роботи вимагали довести цю роботу до кінця. Зрозуміти й пояснити світову історію хоч і нелегко, а все ж можливо; осмислити ж своє власне життя — як то мовиться, багато кому праглося, та мало кому вдалося.

Того дня в нього з самого ранку розболілася голова. Жанет підсміювалася з нього, мовляв, од тещі набрався безконечного головного болю; Хорія сам сміявся з цього, а він, отой біль, таки допікав йому. А надто не любив тих днів, які просто-таки й починалися з головного болю, і до школи прийшов похмурий, сердитий. Під час уроку, гортаючи класний журнал, побачив між сторінок дві чудові ягідки, зроблені з білих та червоних ниток, — був початок березня, а на початку березня дівчата дарували хлопцям такі знаки уваги, їх називали мерцішорами. Колись йому дарували багато мерцішорів, потім про нього забули, а

тут, треба ж таке, не перевелися ще добрі дівчата на цьому світі! Але голова все ще боліла, і він не доторкнувся до свого мерцішора, гортав журнал далі, гадаючи, ко-го б з учнів викликати й спитати щось нове про Французьку революцію.

У класі запала на диво стійка тиша, потім чиясь парта рипнула, і, не підводячи голови, він знав, що то встала з свого місця Марія Москалу. Спершу йому здалося, ніби вона хоче відповідати урок, тоді подумав: дивно, в неї й так гарні оцінки з історії. А ще він подумав, що це, очевидно, пов'язано зі вступом у комсомол — вони саме досягли потрібного віку й стали активними на уроках, дорослішали не щодня, а щогодини.

У класі було так само тихо, він повільно, замислено гортав уже пусті, не заповнені сторінки журналу, а Марія стояла в кутку. Хорія прикидав, про що б її спитати так, щоб для неї самої було не просто і щоб усьому класу була цікава її відповідь. І поки він міркував, Марія раптом заговорила сама. Вона спитала ледь чутно, тремким від хвилювання голосом:

— А чому, Хоріє Мироновичу, Дзвіницю руйнують?

Запитавши це, вона одразу ж сіла, і по її милому круглолидому личку покотилися маленькі, теж круглі сльозинки. А діти так і сиділи не поворухнувшись. Вони дивилися на нього широко відкритими очима, і він збагнув, що головне зараз не Дзвіниця, яку, можливо, і руйнують. Зараз найважливіше — його ставлення до цього. Вони вперше бачать, що він переживає глибоку, може, найбільшу в своєму житті, драму, вони хочуть пізнати свого вчителя до кінця, і від того, як він поведеться в цю хвилину, залежить, якими ввійдуть ці діти в життя — сміливими чи боягузами, мудрими чи глупаками.

Він таки примусив себе знайти учня, якому випала черга розповісти про події в Бастілії. Це був лінькуватий хлопчина з жіночим прізвиськом Анастасія. Він викликав його до дошки, дав йому завдання, і, поки той сопів і зосереджувався, Хорія знову підійшов до вікна. У сонячні, погожі дні видно було всю гору і все, що було на тій горі, аж до останнього кущика, але погода того дня була вогка, туманна. На горі, біля самої Дзвіниці, виднілися тільки силуети людей, якась машина, але що саме там відбувається, важко було розгледіти.

— Ну, Анастасія, що ж було далі? Бастілія таки зазнала поразки?

— Зазнала, Хоріє Мироновичу, бо ж, самі розумієте, куди їй було подітися?..

Поставив учневі трійку та й відпустив з богом.

Закінчивши урок, він зачекав якийсь час, поки учні розійдуться провулками, тоді з важким серцем спустився на перший поверх, вийшов надвір. «Безпорадність,— думалось йому,— ось воно, лихо нашого часу». Відчуття близької небезпеки не покидало його. Якби він був військовим начальником, він підняв би своїх солдатів по тривозі. Якби в нього було п'ятеро-шестеро дорослих синів, він гукнув би їх, назвав кожного на ім'я, і вони стали б поруч з ним, щоб розділити з батьком його долю. Якби він був неписьменним селянином на початку цього століття, він узяв би вила і здерся б з тими вилами на гору, туди, де стояла Дзвіниця, але, на жаль, він був сучасним інтелігентним чоловіком і тому пішов повільно завулками, шанобливо вітаючись з кожною зустрічною бабусею, і в міру того, як він підіймався нагору, в нього вгамовувався головний біль.

Він раптом подумав, що його обдурили, обвели круг пальця, по-лихому з ним жартували. Чогось йому почало здаватися, що разом з цією відомою всім комісією в Кишиневі було створено ще одну комісію, і та комісія нікуди не виїздила. Та друга комісія не вважала за потрібне приїхати до Капріяни, показатися в школі, зустрітися з учителями. Вона, та друга комісія, була цілком на боці директора, вона стала на його бік одразу. І поки вони тут приходили до тями від тієї колотнечі, там, у Кишиневі, обидві комісії зустрілися між собою, посперечалися. Перемогла та, яка не побажала виїхати з міста, і тепер директор святкував свою перемогу.

Хорія підіймався на гору повільно і задихавсь. Усе, що він ненавидів у своєму житті, зібралось тепер в одній істоті, в одній особі, і кулаки його обважніли. Ні, все-таки людина повинна постояти сама за себе. Якщо тобі плюнуть в лице, а ти поплентаєшся з тим плювком до міліції писати скаргу, то гріш ціна тобі й усьому твоєму роду. Він підіймався на гору й був задоволений собою, був навіть щасливий. Він ішов з'ясувати раз і назавжди, чого хоче від життя той чоловік і чого хоче від життя він сам. І він поспішав, бо якийсь внутрішній голос підсміювався з його злості й казав, що дзуськи — ти не донесеш свій гнів до свого кривдника. Ти надто розумний, надто вихований, надто начитаний. Ти не створений для двобоїв. Твоя доля — мудро пояснювати свої поразки.

Йшов довго, думки й настрої не відступали, а коли він нарешті дістався до Дзвіниці, то першою, кого він там побачив, була Жанет. Вона сиділа на свіжих дошках, зіщулюючись, бо було вітряно, незатишно, й він спитав її:

— Женчику, а ти як опинилася тут?!

Вона втомлено стелула плечком:

— Прийшла допомогти саджанці віднести... Тебе вдома не було, а батько попросив...

Трохи далі, по той бік схилу, на глинистому занедбаному пустищі його тесть обережно викопував дички. Хоч викопувати не було чого — саджанці всі якісь хирляві, земля під ними пересохла, і вони ледь трималися тонесенькими нитками корінців за гостре каміння. Хорію дуже здивувала ця тестева затія, і він спитав його:

— Та навіщо вони вам здалися, ті дички? Он, за шкільним парканом такі саджанці, як мій зріст!

Тесть розігнувся, усміхнувся винувато і похитав головою — йому не хотілося сперечатись з освіченим зятем через величезну повагу до нього, а сперечатися треба було, куди подінешся? І він лагідно мовив:

— З тих саджанців гарне дерево не виросте.

— Чому?

— Вони надто зніжені на гарному ґрунті. А ці хоч і миршавенькі, але живуть впроголодь на камінці, і якщо їх пересадити на гарний ґрунт, то вони пустять таке коріння, так розростуться, що дерево переживе господаря свого, і врожай даватиме щороку.

«У цьому й наша біда,— подумав Хорія.— Ми дуже добре все розуміємо, а той самий Балта, майже нічого не розуміючи, діє, він навіть прокидається щодня до схід сонця, бо йому треба якнайбільше часу для дії».

Жанет так само сиділа на дошках, і він раптом подумав: а звідки вони там, на горі, узялися, оті свіжі дошки? Підійшов, сів поруч з нею, огледівся. Четверо чоловіків працювало навколо Дзвіниці. Двоє робітників розпилювали свіжі дошки, сам директор кудись їх носив, а з-за Дзвіниці долинав стукіт молотка, і почуття величезного полегшення охопило Хорію — вони не руйнували, вони, навпаки, будували, вони обшивали цей древній пам'ятник свіжими дошками. Але тоді чому Жанет така сумна, і чому директор так старається, перетягує дошки? Він підвівся, обійшов Дзвіницю і лише тепер усе зрозумів: вони забивали і вікна, і вхідні двері, і прорізи дзвонів, і тепер замість Дзвіниці стояло на горі щось схоже на величезну піч з недоречною

шапкою на маківці. Знищити красу, позбавивши її смислу,— ось який задум був у директора школи. А люди не розуміли цього. Теслі з колгоспної будівельної бригади мовчки розпилювали дошки, відповідно до заданих мірок, а Сімонел, щасливий, що йому доручили таку відповідальну справу, забивав цвяхи, сміючись і давлячись своїм власним сміхом.

— А ти чого так розвеселився, Сімонеле?

— А що,— мовив той, витягнувши перед ним з рота цвяхи,— заробляю гроші.

— І скільки ж ти маєш?

— П'ять карбованців чистими. Як тільки впораюсь — і одразу ж платять. П'ять карбованців за день!

«Це наше велике горе,— подумав Хорія.— Батька і матір продадуть, тільки б по п'ять карбованців за день платили...»

Директор трудився що було сили. У своїй синій спеці, в робочих рукавицях, він переносив заготовки від теслярів до Сімонела, допомагав підігнати їх на новому місці, і при всій своїй ненависті до нього Хорія подумав: «А вміє ж, сволота, організувати будівельні роботи! Я на його місці не знав би, де роздобути дошки, скільки платити теслям, скільки Сімонелу, а він знає, він усе це вміє». Хорія підвівся й пішов до них.

— А хто, власне, вам дав право?!

Жанет, збліднувши, схопилася, наздогнала його, взяла під руку, притулилася до нього, і якби він зрушив з місця, вона, мабуть, упала б. Директор працював, удавши, що не почув цієї фрази. Сімонел так само вправно забивав цвяхи, заробляючи свої п'ять карбованців, і лише двоє теслярів раптом перестали пиляти. Вони сиділи і мовчки, очікувально дивилися на нього, наче від Хорії залежало, працювати їм далі чи ні.

— Та як у вас піднялася рука на пам'ятник, що простоює сотні літ?!

Розчаровані теслярі презирнулися, нічого не відповіли, взяли пилку, і вона знову застогнала на всі лади. З твоєю мовою, ніби говорили вони, краще б пересидіти вдома. Таке ставлення теслярів, а ще скрегіт пилки та перестук молотка викликали в директора захват. Він був такий щасливий, що враз вирішив пробачити Хорії все і, помітивши раптом його, виголосив якнайприязніше:

— А, вітаю, вітаю! От кого ми по-справжньому чекали: скоро Сімонел уже не дістане, а ти при твоєму зрості ще

попрацюєш, поки привезуть пожежну драбину. Звечора розпорядився, а вони й досі чухаються.

— Ви дайте спокій моему зростові. Мої батьки на нього не покладалися...

— А в житті завжди виходить не так, як хочуть батьки... Мій батько хотів, щоб я був полковником, а я й досі в рядових ходжу...

— Знаємо ми таких рядових... Руйнують пам'ятники, що охороняються законом, і вважають себе рядовими... Що ви тут затіяли?

— Ремонт.

— Який же це ремонт? Адже ви забиваєте дошками і двері, й вікна! Це все одно, що ліквідувати пам'ятник.

Балта розреготався:

— Та тобі доводилося хоч колись у житті бачити, як робиться ремонт?! Звичайно ж, забивають дошками і вікна, і двері, і горішні прорізи...

— А далі, що далі буде?

— Та сказав же, ремонт.

— І коли ви його почнете?

— Коли буде складено кошторис... Ти вважаєш, ремонт — це так собі? Спершу складається кошторис, потім його затверджують, потім під цей самий кошторис виділяють кошти та будматеріали...

— І ви вже все те маєте — і кошти, й кошторис, і матеріали?!

— Звідки воно візьметься?! Ми тільки готуємо майданчик...

— Якого ж біса ви все це затіяли, коли ще нічого немає?!

— А як же ми тоді складемо кошторис? — каже Балта, а сам підсміюється своїм недобрим сміхом.

На жаль, усе було так, як і передбачав Хорія, коли йшов сюди, але кулаки вже не важчали, душа змирилася. Благородний гнів відступив, і, на свій сором, єдине, що йому хотілося тепер, то це примоститися на свіжих дошках, там, де сиділа Жанет, теж спиною до вітру, і погрітися, сидячи поруч з нею. Усе було марно, і від усвідомлення цього опускалися руки. Навіть на те, щоб посваритися з директором, не було вже ні запалу, ні бажання.

А тим часом день наближався до вечора, і люди поспішали. Двоє теслярів хвацько пиляли дошки, Сіміонел забивав цвяхи, насолоджуючись кожним ударом, директор старанно переносив зрізки з місця на місце. Тесть тим часом

викопав дички — обережно, як малюків, повкладав у дві кошівки і пішов з ними з гори, і Хорія подумав: чи не зсунувся він з глузду? Його тесть, чесний трудівник, нащадок древніх дзвонарів, саджає сад, ніби нічого й не сталося. Оці двоє пиляють, а вони з ним односельці, розмовляють однією мовою. Той самий Сіміонел забиває цвяхи, його розумна Жанет мліє від кохання, зазираючи йому в вічі. Унизу он нащадки дзвонарів Штефана Великого спокійно роблять свої справи, і тільки він один, приїхавши казна з яких країв, не знаходить собі місця.

— Ти хотіла щось мені сказати, Женечко?

— Хотіла сказати, що я тебе люблю.

— Ну, то як мені далі бути після того, як я почув про цю велику істину?

— А ніяк. Ходімо додому, мені тут холодно.

— Ходімо!

Вони йшли довго, мовчки, не зронивши за всю дорогу жодного слова. Дома він не сів обідати. Роздягся, ліг обличчям до стіни і так пролежав аж до вечора, роздивляючись нехитрі узорі килимка, що висів перед носом. Потім його разом з тим узором огорнули сутінки, згодом усі в хаті вгомонилися, повклались, а він лежав у пільмі й благав у долі тільки одного: щоб ніколи вже не розвиднялося, бо він не хоче більше гратися в ті безглузді ігри. Перед ранком він заснув, а годині об одинадцятій прокинувся від дзвінкого вигуку Жанет:

— Послухайте, яка дивина! Хтось уночі зірвав дошки з Дзвіниці й розкидав їх по всьому схилу...

«Нарешті! — сказав сам до себе Хорія, немовбито він ціле життя копав колодязь та все ніяк не міг докопатися, а тут раптом ударило джерело.— Нарешті!!!»

11

І почалася нечувана історія з тими дошками. Щоранку директор та трое його помічників виходили на гору, збирали їх, прибивали кожну на своє місце, а вночі хтось знову їх зривав, розкидав по підмерзлому полю, і знову наступного дня четверо чоловіків трудилися там, на горі.

А дощок від ночі до ночі ставало дедалі менше, тому з колгоспу завезли цілу машину шалівок, кілька ящиків з цвяхами, дві величезні драбини. Іноді за день директор

та його помічники встигали обшити Дзвіницю до самого даху так, що віддерти ті дошки в темряві було просто немисливо, і все-таки рано-вранці Дзвіниця стояла на горі такою, якою пам'ятали її люди протягом багатьох століть,— старенька, сіра, сповнена печалі й гідності.

Директор облишив молоток і вхопився за кермо. Його машина кидалася в усі кінці світу, в найрізноманітніші інстанції, і хто тільки не приїздив до Капріяни у цій справі! Приїздили помічник прокурора й сам прокурор, приїздив заступник начальника міліції і сам начальник районного відділення. Вони засідали в школі і в правлінні колгоспу, вони уважно вислуховували і директора, і теслярів, і всіх інших свідків, після того мовчки від'їздили в район, кинувши все напризволяще. Ну забивають вони дошками оту саму Дзвіницю, ну крадуть ночами ті дошки — чого на світі не буває, та чи варто через це здійсмати такий галас?!

Потім був такий день, коли і район, і столиця республіки перестали реагувати на сигнали директора Капріянської середньої школи, однак слід сказати, що Балта чоловік на диво упертий і наполегливий. Він не здавався. Він день у день працював пилкою і молотком; ніч у ніч дошки здирали, а він їх знову прибивав, але ось прийшла та остання ніч, коли настала розв'язка. Дні були тієї осені холодні, ночі були напрочуд темні. І однієї такої ночі, коли вітер висвистував у чагарях на горі, до села долетів дикий, нелюдський крик. Капріяна прокинулася. Люди повмикали в хатах світло, але надвір не виходили і на крик не збігалися,— почекаємо, сказали вони собі, до ранку, бо тільки при світлі дня можна з'ясувати істину. Лише коли зовсім розвиднілося, чоловік п'ять з найповажніших і найшанованіших піднялися на гору. Через півгодини один з них повернувся по підводу, і вони провезли по селу побитого мало не до смерті Сіміонела.

І тут Капріяна осатаніла — о, той директор ще не знав, якого звіра він розбуркав і чого це може йому коштувати! Люди перенесли Сіміонела на машину і повезли в райцентр, а потім у міську лікарню міста Сороки, взяли однакові медичні висновки від двох різних експертів, після чого повезли його в Кишинів, оформили документи про його психічну аномалію, потім привезли його додому, і, поки жінки виходжували його, представники Капріяни сіли в літак і полетіли до Москви, до Головного прокурора Союзу,

Директор школи, чоловік, який мав великі зв'язки, посміювався з тих замірів. Ну, побив він його в темряві, може, там який зайвий раз ударив, але ж за діло! Цей суцільний син щодня брав з нього по п'ять карбованців, а вночі сам таки зривав з Дзвіниці дошки, щоб удень знову заробити п'ять карбованців. Люди, однак, не сміялися з цієї Сімонелової витівки, їм це здавалося не таким уже й смішним, і ось полетіли телеграми, запити, приїхало двоє з Міністерства внутрішніх справ Союзу. Після Нового року мав розпочатися процес. Директор аж ніяк не сподівався, що справу візьме під свій нагляд Прокуратура Союзу, і всі його зв'язки, всі дзвінки, всі клопотання виявилися марні.

Ніколае Трофимовичу Балті загрожувало ув'язнення. Найзвичайнісіньке ув'язнення, якого йому не хотілося, і ось він встав одного ранку і, як то здавна водиться серед молдаван, прийшов у хижу до своєї жертви, до скривдженої, побитої ним людини. Сімонел, злякавшись спростоння, тільки-но роззявив рота, щоб знов заверещати на все село, він подумав, що все почнеться спочатку, але цього разу бойовий запал Ніколае Трофимовича був на нулі.

— Не бійся, я тебе не битиму. Я прийшов помиритися. Скільки ти хочеш з мене?

Ще тиждень тому він легко владнав би це дільце за якихось десять-п'ятнадцять карбованців, і Сімонел був би щасливий, але тепер у нього були опікуни — оті п'ятеро чоловіків, котрі першими пішли вранці на гору дізнатися, в чому річ. Вони зійшлися разом, щоб обміркувати пропозицію директора. Четверо сказали: «Ніякого примирення ні за які гроші, істина дорожча за гроші». Але п'ятий мовив: «А чому б і ні? Адже йдеться про бідолашного Сімонела, ніхто ніколи не бачив на ньому пристойного вбрання, він хто знає відколи не їв доброго шматка, а покрівля хижі, де він живе, протікає. То чому б і ні? Яка йому користь, коли директор тягатиме тачкою землю у в'язниці?»

Опікуни зажадали десять тисяч. Ображений директор навіть не вважав за потрібне відповісти, але надвечір запропонував три. Врешті зійшлися на шести тисячах — п'ять тисяч одержав Сімонел, а шоста пішла на відшкодування витрат, пов'язаних з поїздками в Кишинів та до Москви.

Сімонел був щасливий. Того дня, коли одержали гроші, жінка одного з опікунів, добра, але нетямуща, поїхала з ним у район, купила йому страшенно великий шерстяний

костюм, величезний фетровий капелюх, чорні черевики та плащ-болоню. Жінки інших опікунів накинулися на неї: навіщо Сімонелові такі дорогі, не на нього речі? Та було вже пізно. Щасливий Сімонел надяг на себе всі обновы й від самого ранку до вечора ходив по селу, вишукуючи тих, хто ще не бачив, до якого чудового життя він дожив. Після тривалих нарад опікуни купили йому в колгоспі телицю, робити йому все одно нічого, нехай собі ходить і пасе, а решту грошей поклали на ощадкнижку.

На велике директорове нещастя, Сімонел був до всього ще й чепуруном. Двічі на день, вранці та ввечері, він проходив через усе село — вранці йшов до лісу пасти телицю, увечері повертався з нею з лісу, і було смішно дивитися на нього, поважного, сповненого почуття власної гідності, коли він вів за собою на мотузці руду, з білими плямами телицю. Усе врахував бідолашний Ніколає Трофимович, але на оці ранкові та вечірні Сімонелові проходження не зважив, а саме вони доконали його.

У кожному селі, в кожному колгоспі, в кожному колективі є певний запас вільностей для людей, які обіймають хоч якоюсь мірою відповідальні посади. І коли ці запаси вичерпуються й репутація опускається нижче за рівень дозволеного, тоді настає критична мить і ніякі зв'язки, ніякі заслуги, ніякі виверти не зможуть зарадити.

Настав, звичайно ж, день, коли приїхали двоє чоловіків з Кишинева, з Міністерства освіти. Зібрали педраду і, хоч порядок денний нічого поганого не передвіщав, усі знали, що звільнятимуть Балту, нарешті його звільняють. Він і сам розумів, що відспівав уже своє, і, здається, змирився з цим: Сидів у куточку, поступившись своїм місцем головуючого товаришам, які приїхали з центру, і з виглядом побитого пса ждав, коли почнеться педрада, коли кидатимуть у нього камінням. А педрада тим часом обговорювала зовсім інше, люди порушували інші питання, і поступово, залежно від виступів, директорове обличчя просто видовжувалося від здивування. У виступах йшлося про що завгодно, тільки не про нього. І він засовався на своєму стільці в куточку. Він готувався до поразки, він ладен був скласти з себе повноваження хоча б під час видимої битви, але щоб зовсім не згадали навіть його імені?!

Усі ждали виступу Хорії. Хто-хто, а він, здавалося, не зможе обійти мовчанкою ім'я директора. Але йому сподобалася ця ділова педрада, і він вирішив поступитися своєю особистою кривдою. Він зумів так побудувати свій виступ,

що теж не згадав імені директора, навіть не глянув у той куток, де сидів Балта. Він говорив спокійно і по-діловому про шкільні програми, про учнів, про успішність, про відвідування, і, хоч як дивно, а саме цей виступ вразив директора найбільше. Мабуть, йому здалося, що в голосі Хорії вчуваються нотки майбутнього директора. А може, річ і не в цьому. Просто директор ненавидів його люто, по-тваринному, і, поки Хорія говорив про звичайні речі, Балта дав собі слово померти, але не допустити, щоб торжествував його супротивник. Він геть посинів, вени поперек чола здулися. Директор ждав, коли буковинець замовкне, і, як тільки той скінчив свій виступ, Ніколає Трофимович одразу встав, і тремтячим голосом, звертаючись до представників міністерства, сказав:

— Тут слід врахувати ту обставину, що в товариша Холбана проти мене особиста ненависть.

Один з інспекторів, чоловік, як видно, добрий, але простодушний, спитав:

— Хіба він говорив про вас?!

— Він, правда, мого імені не згадував, але все, про що він тут вів мову, спрямоване проти мене. А це через те, що в нас з ним суто особисте.

Другий інспектор без будь-яких натяків спитав:

— Що означає «суто особисте»?

Балта на хвилину замислився — він ще не знав, як би це делікатніше сформулювати.

— Бачите, в чім річ... У мене кохання з його дружиною. Ми з нею, так би мовити, в інтимності...

Присутні на педраді вчителі засміялися, всміхнувся й сам Хорія: треба було знати Жанет, її безмежну пристрасть до залищянь, танців, вечірок, і оцього тупого, полисілого чоловіка, якого, мабуть, і рідна мати не любила. Але несподівано ці загальні веселощі почали якось розпадатися, затихати. Огледівшись, Хорія помітив, що всі чомусь сором'язливо опускають очі, не знають, де подіти руки, окуляри, сумочки, а за книжковою шафою, біля вікна, на найвиднішому місці сиділа його присоромлена дружина. Її обличчя вкрили червоні і білі плями, розкриті ніздрі затріпотіли й ніяк не могли вхопити таке потрібне їм у цю мить повітря, опущені очі бігали, як у зацькованого звіряти, вона терла скроні, щоб не втратити свідомості, і в цю мить добрий Харет Васильович щосили гримнув:

— Покидьок!

Потім він прокричав ще щось, директор йому щось від-

повів, але про що велася ця словесна бійка, Хорія вже не чув. День йому раптом потьмарився, перед очима попливли, перетинаючись, барвисті кола, і він зрозумів, що з ним сталася трагедія. Якщо він зараз же, цю ж мить не виїде, то його звідси винесуть. І він сказав сам собі: «Найважливіше — це протриматися, вийти самому, спокійно, з гідністю, піти світ за очі, забути навіки, що є таке село Капріяна, що є така двоповерхова школа і є така смаглява красуня Жанет».

Він вийшов, низько опустивши голову, ні на кого не дивлячись, потім в учительській надів куртку, шапку, взяв портфель. Подвір'я школи було зовсім безлюдне, вулиці також були безлюдні, ані душі. Довго йшов він селом розбитий, ішов понурившись, згорбившись, бо мела холодна передвесняна поземка. Вийшов за село тією самою стежкою, якою спустився колись у цю Капріяну, — тоді, що правда, була осінь, все золотилося, пахло айвою та виноградним соком, а тепер аж до шосе — тільки поземка та мерзла земля.

Машин проходило багато — саме в ті дні колгоспи розвозили зі станції мінеральні добрива, і він швидко дістався вокзалу. У залі чекання сів недалеко від величезної груби, трохи одігрівся і якимось тупо ні про що більше не думав. З ритму свого серця, з присмаку в роті він знав, що там, усередині, щось розладналося, але що саме — збагнути не міг. Хотілося якнайшвидше сісти в поїзд і поїхати — нехай те, що має з ним статися, станеться не тут, не на цій землі, не серед цих людей. Він вирішив їхати першим-ліпшим поїздом, хоч би в який бік він ішов, — якщо піде раніше на південь, значить, він поїде в Кишинів, якщо на північ — повернеться на Буковину. Через годину з лишком пішов поїзд на Кишинів, і він придбав квиток, сів. Поїзд був приміський, без місць для сну, але йому було недобре, і він ліг. Він лежав підібгавши ноги на короткій лаві, на якій треба було б сидіти утрюх, і хоч місць бракувало й багато хто стирчав у проході, його не зачіпали, розуміючи, що це неспроста, що з ним щось скоїлося.

У Кишиневі він сам зійшов з поїзда, розшукав на вокзалі медпункт і навіть усміхнувся до чергової лікарки, — напевно, хотів сказати їй щось веселе, він завжди любив жартувати, коли знайомився, але духу вже не вистачило. Ліг на білий тапчан, послухав, що лікарка думає про молдаван, про те, як вони ставляться до свого здоров'я, і

провалився кудись, а отямився тільки наступного дня в республіканській лікарні, в серцевій клініці професора Анестіаде.

Легко розповісти, а спробуй-но пережити все те. Але, хоч би як там було, гірше вже минуло, і ось тепер, через два місяці, він знов у поїзді, знов іде туди ж, на північ. Між Унгенами та Бельцями нарешті заснув. Тільки-но закінчивши цю невимовно важку для нього роботу, переживши ще раз свою драму, переосмисливши всі, пов'язані з нею обставини, він одразу ж заснув. Неймовірний тягар, що дав на нього й мало не доконав остаточно, відповз кудись у невідомість. І йому стало легко, так легко, мовби він заново народився на світ. А може, річ і не в тому, може, треба було ще раз пройти через усі ці пекельні кола, щоб своїми руками зробити з цієї драми частку осмисленого життєвого досвіду, а осмислений досвід уже не гнітить, досвід уже не ворог, а друг і союзник.

Хоч би як там було, а колеса розмірено постукують, людина спить на ватяному матраці й уві сні дивується, як вона солодко спить і як їй добре через те, що вона так солодко спить. І саме серце, бідне його серце, яке вже ось другий місяць то зникало, то зривалося зі свого розміреного бігу, тепер спокійно, ритмічно працювало, як перестук коліс, з такою самою методичністю відлічуючи секунди і метри. А це означало — все ще попереду!

12

Годині о третій його гукнули. Він зістрибнув з полиці, сунув ноги в черевики й лише тоді озирнувся. Навколо — жодної душі — пасажири спали, проходи були пусті, — а проте він виразно почув молодий юнацький голос, голос, за яким він так скучив за ці два місяці. У нього ще й досі стояв у вухах той віддалений, відчайдушний поклик:

— Хоріє Мироновичу!

Був крик дитини, було благання про допомогу, а ще було в цьому голосі стільки тривоги, стільки відчаю, що на мить він забув і Жанет, і лікарню, і всі свої лихі пригоди. Натягнув куртку, надяг шапку і озвався хрипко, спренок:

— Агов!

І збентежився від власного ж голосу, адже вагон справді був порожній — ні провідниці, ні пасажирів, ні контролера. Навіть звичного перестукування коліс не було чути, бо поїзд стояв на якійсь станції. Кинувся до вікон, глянув надвір. По один бік поїзда стояли самі товарні состави, а по другий бік красувалася залита місячним сяйвом і тому біла-білісінька, єдина побілена станція на цій дорозі...

Вережени!

Треба було діяти швидко й рішуче. За мить він запхав свої речі в портфель, схопив апельсини й вискочив з вагона, коли поїзд уже рушав. Не встиг навіть попрощатися з провідницею. Хоч в останню секунду вона раптом звідкись узялася на східцях свого вагона, гарна й загадкова, і коли поїзд уже набирив швидкість, а її фраза могла до нього ще долетіти, але на відповідь часу вже не лишалось, напевне, вона докірливо похитала головою:

— А поговорити ми з вами по щирості так і не поговорили!

Він тільки й устиг посміхнутися їй у відповідь, а потім ще довго дивився на червоний вогник, мов приліплений до останнього вагона. І поїзд, і провідниця, і самий вогник — усе те відходило туди, на північ, де пахло дібровами та гірськими травами, де було сонячно й просторо, в країну дитинства, на Буковину, а він знов застрявав у цьому краю, де його мало не знищили, він знов зійшов на станції, де його ніхто не чекав, ніхто не зустрів.

«Мабуть, оце і є те, що люди називають долею, бо інакше що ж таке доля?»

Народу зійшло мало, чоловік вісім. Стояла ще глупа ніч, поспішати було нікуди, він підійшов до лавочки біля входу до залу чекання і сів. Заходить до самого вокзалу йому не хотілося. Треба було якомога швидше отямитися, збагнути, що й до чого, а надворі, на свіжому повітрі, це виходило само собою. Шкода було рідного села на Буковині, — він мав таку надію туди приїхати, так скучив за ним, і от поїздка знову відкладається. І знов якимсь дивом до нього долинув віддалений, мов відлуння, той стривожений юнацький голос, що покликав його і, можна сказати, висадив з поїзда. Невже той голос хотів повідати йому, що вночі з десятого на одинадцять квітня була жахлива гроза, з громами і блискавицями? О, коли б то було так і коли б то можна було ще дізнатися, чий то голос...

Разом з ним з поїзда зійшли ще дві вчительки з сусіднього села. Спершу вони швидко зайшли до залу чекання і

так само швидко звідти вийшли. Глянули на нього ніби між іншим. Вони не були знайомі, але Хорія пам'ятав їхні обличчя через численні районні конференції. Про всяк випадок вчительки глянули на нього великими здивованими очима. Потім, гуляючи по перону, вони всіляко обминали ту лаву, на якій він сидів, і Хорія подумав: «Що ж це їх так шокує?»

Ах так, звичайно ж. Уроки літератури. В людини все повинно бути прекрасне, а надто якщо ця людина — вчитель. А на ньому все було зім'яте, все пахло лікарняною коморою. Лице неголене, на черевиках засохла глина Комсомольського озера. Щоб не компрометувати їх своїм виглядом, він підвівся з лавочки, пішов до майданчика за будинком вокзалу, звідки вирушали в усі напрямки автобуси, і став розмірковувати, як швидше дістатися додому. Той юнацький голос — адже він неспроста покликав його. Там, очевидно, щось трапилось. Може, навіть щось страшне. Коли учень кличе вчителя, це не означає, що тільки він сам його й кличе, — як правило, тим голосом кличуть учителя всі учні, і йому треба було поспішати, бо хоч би там що, а сьогодні вони були для нього єдиними близькими людьми на цьому світі.

Іхати не було на чому. Перший автобус, що міг би довести його до повороту, звідки залишалося всього два кілометри, йшов тільки о п'ятій сорок. Щоправда, біля будинку вокзалу дримали дві новенькі «Волги», затишно світилися два зелені вогники, але водії в цих машинах спали, сидячи за кермом, і навіть не озивалися, коли пасажирки стукали їм у віконце. Попит на таксі тут був величезний, водії були переважно народ багатий. Вийшли на лінію, бо зміна, а взагалі сон перед ранком їм дорожчий за будь-які гроші.

Хорія нервував, хотів якнайшвидше повернутися і тому він усе-таки розбуркав одного з таксистів. Здоровенний чоловіча кризь глибоку дримоту сердито огризнувся: мовляв, куди прешся — зайнято. Тоді Хорія спитав, чому ж той не вимикає зеленої лампочки. Адже вона горить, а оскільки горить, то, виходить, машина вільна. Водій розплющив одне око й мовив, дивлячись на вчителя співчутливо:

— Горить, та не для вас, любий товаришу...

Було близько четвертої. Чекати ще годину з гаком Хорія не мав ніяких сил, і він поплентався пішки до шосе, вирішивши, що коли навіть і доведеться пройти пішки, то

врешті все-таки наздожене якась попутна машина, а прогулятися на світанку краще, ніж стовбичити біля вокзалу. Он Амосов пише, що людина не може мати здорове серце, якщо вона не пройде пішки сім-вісім кілометрів на день. Те саме твердять і японці. І він пішов, і довго йшов потемки узбіччям дороги. Коли-не-коли з-за хмар визирав місяць, освітлюючи на одну коротку мить знудьговані за зиму поля, немовби для того, щоб він міг розібрати, куди і як іти, і одразу ж напливали хмари, і знов нескінченно довго доводилося човгати у п'ятні по сухому асфальту.

Він уже був, мабуть, за п'ять-шість кілометрів од станції, коли з-за повороту виринув грузовик. Машина йшла на великій швидкості. Хорія став на обочині, делікатно, пошти-во підніс руку. Наближаючись, шофер і справді почав пригальмовувати, але не для того, щоб зупинитися, а для того, щоб проїхати мимо. Хорія добре знав усі ці шоферські витівки, а, крім того, йому треба було негайно, доконче треба було повернутись у Капріану. Довго не думаючи, Хорія вийшов з піднесеною рукою на середину шосе і став як укопаний. Шофер грузовика зрозумів, що коли не зупинить, той так і стоятиме, а шоферові — він був ще зовсім молодий — ой як не хотілося в далеку дорогу, до казенного дому. Взявши трохи праворуч, він загальмував і після неймовірного скреготу і свисту через непередбачену зупинку такої колимаги з кабіни почувалась мова молдаванина, котрий ще тільки засвоює звороти братньої мови:

— Матері твоїй...

Хорія підійшов до опущеного бічного скла і попросив:

— Слухай, будь другом, підкинь до повороту. Мені терміново треба в Капріану.

— Куди я тебе — на голову, чи що, посаджу? Хіба не бачиш, кабіна зайнята.

У кабіні й справді куняла тілиста жінка, яка, видно, аж тепер остаточно прокинулася й озирнулася, не розуміючи, що сталося.

— Та не треба мені кабіни — я в кузові поїду...

Хлопець за кермом подумав і мовив:

— У кузові можуть убити.

— Дарма, може, змилюються. Я людина добра.

— Ну, як знаєш, — сказав шофер. — Давай, залазь. Тільки на свою відповідальність.

Хорія закинув свої речі, а тоді видерся й сам. Шофер кудись дуже поспішав, машина одразу ж рушила, не давши йому навіть стати на повен зріст. Спершу він спро-

бував навпочіпки дістатися кабіни, бо дуже вже продувало, але потім передумав і якийсь час їхав, нічим не вказуючи себе і роззираючись, щоб побачити, хто ж тут може загрожувати його життю. На щастя, місяць знову виглянув з-за хмар на якусь коротку мить, він усе зрозумів і усміхнувся.

Притиснувшись до протилежного борту, похитувався молодий гарний жеребець. Він, очевидно, був норовистий на тих луках, де народився й ріс, але, на своє лихо, був надто гарний. Він знадобився для розпліднення, і ось везуть його до якихось старих дурних кобил, яким уже все в житті остогидло. Він був геть змилений. На правому боці й на передній нозі, коли світив місяць, було видно мокрі смуги, мабуть, кров. У нього тремтіли всі м'язи, він ненавидів цю ніч, цю машину, всю цю дорогу і, коли знов заблищав місяць, жеребець повернув голову, щоб побачити, хто ж це їде разом з ним.

Хорії стало шкода його. Все життя, з дитинства, він мріяв мати доброго коня. Потім часи змінилися, мода на коней минула, пішла мода на велосипеди, на мотоцикли, але Хорія все одно мріяв хоч раз уволу покататися на гарному коні. На жаль, і це чомусь виявилось нереальним, і він уже почав думати, що добре було б просто поспілкуватися з коником, нагодувати, напоїти його на подяку за те, що його предки зробили для цього народу протягом багатьох віків, і знову ж таки не вийшло... Його життя йшло одним річищем, життя коней — іншим, і хто знає, коли б не сьогоднішній, просто незвичайний випадок, він, можливо, так і не зустрівся б зі своїм коником.

— Любий ти мій друже...

Хорія звівся в темряві, навпомацки пробрався до кабіни, туди, де була голова коня. Знайшов її, доторкнувся до шорсткої гриви, погладив її, потім дістав апельсин. Жеребець на мить забув про свій страх і про ту обставину, що його везуть на машині. Понюхав плід, але він йому не сподобався. А може, він подумав, що то пастка, що за цей плід потім доведеться не те що на машинах їздити, а й літати на літаках.

— Гнідко ти мій, Гнідко,— мовив раптом Хорія до нього лагідно.— Не пощастило нам з тобою. Тебе народили гарним, і мене народили гарним. Усе життя ми розплачуємося за це і потрапляємо з однієї безглуздої історії в іншу: Тебе он везуть на весілля, а я вже після весілля, після лікарні, і всі нам заздять, що ми гарні, що будь-яка ду-

репа піде за нами, і не відають ці диваки, що ми ось їдемо глупої ночі в грузовику і трясемося, і душа тремтить, тремтить тіло і навіть сім'я в нас і те тремтить.

Молодий шофер, як видно, й гадки не мав, про який поворот ішлося, і не зменшував швидкості, хоч поворот був уже близько. Хорія постукав по кабіні. Той навіть не зупинив — лише пригальмував, давши йому можливість викинути речі та вистрибнути самому, а коли пасажир дістав трояк, машина вже знов набирала швидкість. Хорія, шукаючи в потемках речі, подумав сам собі: щось тут неодмінно крадене. Чи то машина, чи то жеребець, чи сонна тітка, що куняла в кабіні. Найпевніше, це тітка...

Над ранок хмари затягли ген усе небо, і, хоч уже повівав прохолодний передсвітанковий вітерець, темінь стояла така, що не видно було, куди ногою ступити. Трохи пошукавши, він усе ж знайшов стежинку, якою треба було спускатися, щоб швидше дістатись до Капріяни. Але, спускаючись униз, зачепив сітку за якийсь кущ, сітка порвалася, апельсини розсипалися. Навпомацки ледве позбирав їх, складаючи назад у сітку. А вони знов випадали звідти, і, хоч спускатися, весь час збираючи апельсини, було важко й морочливо, він раптом засміявся. Йому спало на думку, що було б здорово отак почати художній фільм — на екрані цілковита темрява, і в цій темряві герої кудись провалюється, щось збирає, кудись ховає — усе це скидається на бійку, але ніхто не може збагнути. Тільки потім з'ясується, що вночі повертається вчитель і, спускаючись з гори, збирає апельсини, які в нього весь час висипаються з сітки.

13

Коли він заходив у село, місяць усе-таки ухитрився вирватись востаннє з полону пільми, він ще раз визирнув з-за хмар і усміхнувся. Капріяна спала глибоким сном. Нащадки древніх дзвонарів спали так, що можна було все село перетягти з однієї долини в іншу, і ніхто не прокинувся б. Спав директор школи, спав Сіміонел, спала його телиця в хліві, спали десь там, у долині, Жанет із сином, і хто знає, може, в цьому і є ота вища мудрість, бо справи справами, а відпочинок відпочинком. Він ішов звичною дорогою через село, і думки в нього були добрі, звичні, але серце його раптом чомусь розхвилювалося. Во-

но мліло і шеміло, воно билосся у скронях, билосся в кінчиках пальців, і він замислився: з чим можуть бути пов'язані ці хвилювання? О, та звичайно ж: ближче й ближче дім, де він жив, дім, в якому спали зараз передранковим сном його дружина й син. Про сина він думав мало. Син був напрочуд схожий на Жанет, і в дні їхнього щасливого сімейного життя Хорія дуже любив його, але, коли вони з Жанет, траплялося, посваряться, невдоволення жінкою чомусь переходило на сина. Він розумів, що це безглуздо, він намагався якось відділити сина від матері, але вони були такі схожі — і обличчям, і поставою, і волоссям, і голо-сом...

А дім той усе ближче й ближче. Досі він до пуття ще не думав, куди повертається, та йому якось було байдуже, але серце, його бідне серце, не могло більше залишатися у блаженному стані невідання, бо позаду ще один провулок, а там далі перехрестя, а там колодязь. Усе має прояснитися через двісті, через сто, через п'ятдесят кроків, і серце аж заходиться, калатає, стучоче.

Ні, додому він не повернувся. Почало світати, а його чекали десь там учні, їхній голос розбудив його серед ночі, примусив зійти з поїзда, і він пройшов, навіть не глянувши на той дім, в якому нещодавно жив сам. Він ішов і йшов по дорозі, ні про що більше не думаючи, і все йшов, аж поки засяяли попереду рожевим полиском величезні вікна школи. Тітонька Арвіра, прибиральниця, вже топила груби. Біля ганку він сів перепочити. Усередині пересовували з гуркотом парти, дзвеніли відрами, хляпали мокрими ганчірками; а час від часу серед цього гармидеру чулася тиха тітчина пісенька: «Ой була в мене стежечка аж до милої дверей...» Вона завжди співала одну й ту саму пісеньку, мабуть, з остраху, бо приходила сюди опівночі й до ранку працювала в цьому порожньому і темному двоповерховому громадищі. Тиха і скромна жінка, яка віддала війні чоловіка й сина, вона зробила з прибирання школи головну справу свого життя. Вона вболівала за кожну розбиту шибку, за кожну подряпину на парті, за двійки кожного учня, за здоров'я кожного вчителя, і, сидючи на ганку та прислухаючись до порання цієї літньої жінки, він раптом подумав якось весело: «Ні, нічого ще не втрачено, нічого в світі не змінилось й не зміниться, поки ця старенька ходитиме сюди пізньої ночі, пересуватиме парти, митиме підлоги й наспівуватиме свою звичну пісеньку».

Вона знічувалася, коли її навідували несподівано, під час виконання службових обов'язків, а особливо, коли то були чоловіки, і він тихо пройшов коридорами до вчительської. У столику, там, де він тримав свої особисті речі, лежало кілька примірників тижневика «Культура», що надійшли за час його відсутності, та повістка з військкомату, в якій чітко пропонувалося місяць тому з'явитися протягом трьох днів. Коридором пройшла тітонька Арвіра і вже не співала, мабуть, побачила там, у коридорі, його сліди. Він ждав, коли вона зайде, і при цьому подумав: «Невже їй так само буде неприємно бачити його, як і тим двом учителькам із сусіднього села?» Підійшов до книжкової шафи, до якої на прохання жінок прикріпили невелике дзеркало, і вперше за ці два місяці прискіпливо подивився на себе.

На жаль, як то кажуть, нічого з того, що нас стосується, не проходить мимо нас, і треба було швидко, поки не зійшлися вчителі й учні, хоч трішечки себе опорядити. Він дістав з портфеля електробритву, поголився, вийшов з графином на ганок і вмився, потім мокрою газетою почав чистити черевики й чистив їх доти, поки в учительській знову не запахло, уже вкотре в його житті, стиглою айвою. Схоже, цей запах став для нього тією самою долею, якої, хоч би там що, не об'їхати, не обійти.

У прочинених дверях учительської стояла Жанет. Давно він не бачив її, від того самого чорного дня. Чотири рази приїздив до нього в Кишинів у лікарню з передачами її батько. Людина надзвичайно добра, тактовна, він майже щоразу натякав, що приїхав не сам, разом з ним приїхав з Капріяни ще хтось і сидить десь там на лавці, але говорив він про це якимось мимохідь: мовляв, якщо хочеш — можу покликати, але якщо тобі цього не хочеться — то крий боже. Хорія не висловлював тоді зацікавленості, хто ж то приїхав разом із старим, і вона від'їздила, не побачившись з ним, але ж, звичайно, мав же колись настати той день, коли вони знов зустрінуться віч-на-віч.

Вона схудла. В куточках рота з'явилися перші зморщечки. «А роки наші летять» — була колись така пісня. Вона стояла розгублена, розбурхана зі сну, готова будь-який удар сприйняти покірно і безмовно. Тримала у правій руці якийсь вузлик і не знала, куди його подіти. Але ж ні, між ними, здається, все було вже кінчено. Він чистив черевики спокійно, розмірено, старанно. Жанет хотіла щось сказати й затнулася. Він звів очі, побачив, як тремтить у неї під-

боріддя, і йому стало шкода її. З поваги до їхнього минулого він не повинен був принижувати її, навіть якщо вона й справді була безмірно винна перед ним.

— А я ось ждала, ждала...— сказала вона несподівано.

— Чого ж ти ждала?

— Ждала, коли ти повернешся й поб'єш мене.

Він усміхнувся.

— Ні, Жанет, це ні до чого. Те, що, можливо, допомагало нашим батькам, нашим предкам, нам уже не допоможе.

— Ти навіть не спитав мене, чи правду він сказав і чи було що...

— Річ не в тім, було там що чи не було. Просто він єдиний чоловік на світі, з яким у тебе взагалі нічого не повинно було бути, інакше ти зраджувала мене...

— На жаль, я це зрозуміла вже потім...

Вона переступила через поріг, розв'язала вузлик, поклала на стілець його костюм, чисту сорочку, черевики.

— Не морочся з брудними черевиками. Я сама їх почищу вдома. Краще переодягнися в усе чисте.

Він спитав, скидаючи з себе зім'ятий костюм:

— Хто так рано сказав тобі, що я приїхав.

— Батько.

— А він звідки знає?

— Бачив, як ти пройшов мимо нашої хати.

— Він що ж, не спав?

— Та він уже давно, тижнів зо три, прокидається, коли проходить поїзд Чернівці-Одеса. І вже до ранку не спить.

— А ти?

— Я теж прокидаюся, коли проходить поїзд, але потім, від втоми, мабуть, засинаю знову...

«От,— подумав він,— ще одна людина, заради якої варто було завернути сюди. Славний садівник, який вирощує айву. Вона тільки носить ці пахощі, а висаджує айву і доглядає її батько, хоч і пахне від нього тютюном. Треба переодягтися, щоб покінчити раз і назавжди з тією лікарнею». Він почав розстібати ремінець від штанів, але чомусь похопився й завмер. Хоч вони близько восьми років прожили разом, і в них був син, і вони вже давно не соромилися одне одного, йому не хотілося переодягатися при ній. І вона зрозуміла. Вийшла, тихо причинивши за собою двері. Якийсь час було чути, як ходить вона по коридору, чулася її тиха розмова з тітонькою Арвірою, а коли вона повернулася, він уже зав'язував галстук. На підлозі лежало все те, що він з себе скинув. Жанет неспішно переступила

поріг, нахилилася і почала збирати його старі, з лікарні речі. Але йому не хотілося, щоб вона доторкалася до його страждань. Вона це відчула. Зупинилась, випросталася, спитала:

— Можна, я занесу все це додому?

— Ні, не треба.

— А що ж ти з ним робитимеш?

— Нехай лежить тут, у столі.

Потім була ще пауза, дуже довга пауза. У неї знов затремтіло підборіддя, і вона зрозуміла, що їй час іти додому. Вже відчинивши двері, спитала:

— Ти знаєш, що сьогодні не буде уроків?

— Чому?

— Суботник.

— Що ж, суботник то й суботник,— мовив він...— Там апельсини в сітці. Візьми віднеси синові.

Вона довго дивилася на сітку, потім стиха сказала:

— Не могу.

— Чому не можеш?

Вона старанно склала хустку, в якій принесла його речі.

— А раптом він запитає, звідки вони, ці апельсини?

— Ну, то скажеш.

Вона акуратно сховала хустку в кишеню плаща.

— Боюся, що він не захоче.

— Чого не захоче?

— Апельсинів без батька.

— Ну, тоді сама з'їж їх.

— А я теж не хочу.

— Чого не хочеш?

— Апельсинів без чоловіка.

Він стенив плечима. Мовив сухо:

— Як знаєш...

Вона пішла. Надворі вже майже розвиднілося, але надто яскрава лампочка в учительській заважала дивитися у вікно. Його рука потяглася до вимикача, і тільки коли пальці доторкнулися пластмаси, він раптом збагнув, навіщо це йому потрібно було. Він любив, коли вона йшла зі школи, а він ще залишався, любив проводити її, стоячи біля вікна. Вуличка збігала від школи вниз, і видно було, як Жанет, віддаляючись, стає все меншою й меншою, все ріднішою й ріднішою. Але то було тоді, то було з тією, з іншою жінкою, і рука, легко ковзнувши по вимикачеві, опустилася.

Арвіра закінчувала прибирати. Хорія взяв кілька остан-

ніх номерів «Культури», вийшов у коридор, піднявся на другий поверх, зайшов до того класу, звідки він ось уже протягом багатьох років вивчає сутінки, що струмують з прочинених дверей шкільного сарая. Підлога була вимита, грубка тепла. Пахло соляркою, якою вони натирали підлогу, щоб не прогнили дошки, пахло теплою вільгістю і, що не кажи, пахло дитинством, Буковиною, бо й там була тоді така сама школа. Цим спогадом, подумав він, я зобов'язаний Арвірі. Ну що за чудо ця тітонька Арвіра, чого варта була б ця школа без неї та без її пісні! Взяв стілець, підсів до вікна й подумав: а що, коли зняти фільм про оці самі прочинені двері шкільного сарая, про оцей самий квадрат сутінків? Показати, який він буває взимку, влітку, на світанку і наприкінці дня?..

Новин у газеті було обмаль. Знов ті самі статті — скільки задавати учням додому, щоб вони добре засвоювали урок, далі уривок з кіносценарію молодого письменника.

Хорія дуже любив читати уривки з кіносценаріїв, запам'ятовуючи їх на диво точно, а коли фільм виходив на екран, він порівнював, що і як змінилося під час знімання, що пішло на користь фільму, а що було на шкоду.

Раптом у розділі інформації він натрапив на цікаву подорожницю. У звіті про якусь нараду він побачив ім'я свого улюбленого Іларіє Семеновича Турку. Перед його прізвищем красувався промовистий і урочистий титул — член-кореспондент академії. Спершу Хорія подумав, що цей титул стосується не тієї особи, перечитав інформацію ще раз... Це здавалося неймовірним. Іларіє Семенович був лише кандидатом, а в академії десятків зо три докторів чекали своєї черги стати членкорами. Ще і ще раз перечитав інформацію — та ні, титул належав саме йому, І. С. Турку, він усе-таки добув це звання, попрацював не складаючи рук і дай йому боже, як кажуть молдавани, ще вище і ще більше.

14

— Ну що ж, доброго ранку, діти!

Вони скупчилися біля самісіньких дверей. Стояли схвильовані, засапавшись, бо бігли наввипередки з найдальшого куточка шкільного подвір'я. Йому було чомусь дуже важливо на власні очі побачити, як вони сприймуть звістку про його повернення. Він давно спостерігав за ними й ба-

чив, як усе відбувалося. Спочатку директор вишикував їх класами, розподілив, кому що робити, а тим часом учителі, які почули про новину, забігли привітатися. Потім вони пішли, тільки-тільки взялися за роботу, як уже поповзли чутки. Йому навіть здавалося, що він бачить їх графічно. Ці чутки розходилися, мов силові хвилі, від класу до класу, від людини до людини, і ось вони нарешті дійшли до його улюбленого класу, і учні, які вже почали скопувати землю, завмерли, про щось поміж себе порадилися... Усі разом кинули лопати, і хоч директор, який стояв на ганку школи, високо й заперечливо підніс руки, вони промчали повз нього, як стадо бізонів.

— Добрий день, Хоріє Мироновичу!

Вони стояли хто в чому, вони прийшли на суботник в одязі, яку носили дома, і він над усе любив їх саме в оцій, працею й потом підігнаній до тіла, простенькій одязі. У недільному вбранні вони йому не подобалися, не в кожного вистачало грошей і смаку на гарну річ. Шкільні форми він теж не дуже любляв. Просто прикро ставало — різні очі, різні думки, різні голоси, а на все те один сірий колір для хлопчиків і коричневий для дівчаток. Ні, нехай уже краще в своїй, домашній.

— Що, вернувся Хорія?! — голосно спитав з коридора хрипкуватий від куріння Йон Скутару. Потім, побачивши вчителя, трохи знітився, більше для годиться.— Вибачте, припізнався. Добрий день. З поверненням.

Він часто запізнавався й дуже пишався своїми запізнаннями. Не давали йому вчасно прийти недокурені сигарети. Усі знали, що курить він уже по-справжньому, і йому самому подобалося, що в нього вже є непереборна пристрасть. Ти ба, тільки шістнадцять, а вже нічого не може вдяти з собою.

— Схудли ви,— мовила одна з дівчат, щиро, по-жіночому жаліючи його.

— Та ні, не дуже,— делікатно заперечили їй.

— А може, буде краще, коли ми посідаємо?

— Тільки, цур, кожен на своє місце!

Поки вони метушливо уможувалися, він стояв перед класом і думав: звичайно ж, саме хтось з них покликав його о третій годині ночі, о третій годині ранку, і він правильно вирішив, коли зійшов з поїзда. Навіть якщо він остаточно надумається повернутися на Буковину, то й тоді треба було б приїхати сюди й дізнатися, чий то був голос, Є речі, до яких людині неодмінно треба докопатися, і

навіть будь-якою ціною. А тим часом його учні перешіптувалися, певно, обговорюючи його зовнішній вигляд, різні форми сердечних захворювань, а він, у свою чергу, думав, що вони теж змарніли — зараз весна, вітамінів не вистає. Вони ростуть на повну силу, їм треба більше білків.

— Розкажіть, як ви тут без мене...

Віолета Замфір, повнява грудаста дівчина, яка мріяла про заміжжя ще з восьмого класу, пересіла з останньої парти на передню. Вона була закохана в нього, вона вже тричі писала йому любовні записочки, на які він не зважав. Тепер вона, певно, скучила за ним, і він просто не знав, куди подітися. На уроках він рятувався тим, що весь час запитував її, збивав з пантелику додатковими запитаннями, а зараз був суботник, вона прийшла в голубій грубо плетеній кофті, сіла на передню парту й аж умлівала вся.

Хорія пройшовся між партами, потім знову наблизився до вікна, підсунув стілець, сів на своє улюблене місце. І знов прочинені двері шкільного сарая. «Ану,— мовив він собі,— будь мужчиною, є речі, які не годиться весь час відкладати». І ось його погляд ковзнув над дахами сусідніх будинків і ще вище, по узгірку, і ще вище, аж до верхівки Капріянської гори.

Це було божевілля. На очах усього класу дивитися на Капріянську гору, туди, де був найбільший його біль, але він був справжнім бійцем, гідним нащадком древніх дзвонарів, і ось його погляд заметався по гребеню зовсім лисої гори — ніяких тобі пам'ятників, ніяких дзвонів...

Діти обімліли. Віолета з-поміж них усіх перша отямилася й виголосила своїм низьким грудним голосом:

— А крім цього, ми можемо ще вам сказати...

Безмежно вдячний їй за ці слова, Хорія одвів погляд від гори, глянув на дівчину. Вона була гарна. Поки він хворів, голос її трохи осів, низький і грудний, набув задушевної мелодійності, і вона багато говорила, задоволена, мабуть, власним голосом. Зараз вона знітилася, примовкла, але йому хотілося, щоб вона ще щось розповіла.

— Як у вас із навчанням?

— З навчанням добре,— відповіла Віолета недбало.— У будень — трієчки, в неділю, дивись, і четвірка проскочить, а на великі свята де в кого й п'ятірки трапляються.

Діти засміялись, і він теж усміхнувся — він любив гумор, любив, коли вони імпровізували. Без цієї гімнастики розуму, без цієї пластики думки всі їхні навчальні програ-

ми могли стати нікому не потрібним припорошеним мотлохом.

На жаль... Є час збирати і час розкидати каміння, є час радіти, але є час і сумувати...

Боліла душа, вона розривалася від болю, і він знову повернувся до вікна, і знову відчинені двері сарая, дахи, і знов очі йдуть угору по схилу, бо там було головне, а без цього головного вже не треба було нічого. Заводити мову про це не хотілося, але й не говорити теж не можна було, і раптом хтось із учнів пересилив себе:

— Дзвіниця от згоріла...

Для нього чомусь дуже важливо було, щоб вони самі сказали йому про цю велику для них трагедію. Вони навіть зобов'язані були зробити це. Він залишив Дзвіницю на них, вони повинні привчатися нести на своїх плечах ношу відповідальності. І тепер, коли вони самі сказали йому про це, він попросив сухим, обпаленим болем голосом:

— Розкажіть, як усе було...

Спершу всі стали пояснювати, а тоді так само всі разом замовкли. Підвелася Віолета і почала розповідати своїм гарним грудним голосом. Тиждень тому, в суботу, вночі з десятого на одинадцяте квітня раптом пішов незвичайно ранній для цієї пори року дощ. Він лив як з відра, і гортав грім, і блискавиці шугали по всьому небу, як вогненні змії, — аж моторошно було у вікно глянути. І раптом по селу вдарила громовиця — кожному здалося, що вона вдарилася саме в його хату і одразу запахло горілим. Коли Дзвіниця спалахнула, дощ линув ще дужче, але вона вже пала вся. Неймовірно — лле дощ, а вона горить, бо, кажуть, те, що загорається від блискавки, вже нічим не загасити.

— І все?

Гарні метелики-війки підтвердили: так, розповідь закінчено.

— Ні, не все! — гукнули з глибини класу, і над партами звелася міцно збита Марія Москалу.

— Що ж вона пропустила, Маріє?

Дівчина глибоко зітхнула, опанувала себе і заговорила тихо, по-змовницькому:

— По селу ходять чутки, Хоріє Мироновичу, нібито ні дощ, ні блискавки тут ні до чого. Просто ними скористалися і нишком підпалили Дзвіницю...

Голос зірвався, дівчина хапнула ротом повітря, понурилася й сіла.

Ах той дощ,
Той ранній-ранній дощ...

Уже тижнів зо два його доймало якесь епічне полотно, але далі діло не йшло, бо вже на перших двох рядках за-стопорилося.

— Дякую, дівчатка.

Він знав, що Дзвіниця згоріла, йому розповів про це колгоспний бригадир, жінка якого лежала в тій самій лікарні, що й він. Причому, навіть майже тими самими словами — блискавиці шугали по всьому небу, кожному здавалося, що саме в його хату вдарила блискавка. Очевидно, це вже ставало фольклором.

— Поки що зупинимось на тому, що на горі палає Дзвіниця...

Йому захотілося послухати їхні голоси, поки ще був свіжий у пам'яті той голос, що розбудив його о третій годині ночі, о третій годині ранку. Хоч який гарний мелодійний голос у Віолети, але не він висадив його з поїзда. Схоже, що й правдива Марія Москалу була тут ні при чому.

— І що ж... Довго вона горіла?

Тут думки не збігалися: одні казали, що вмить згоріла, за якихось дві-три години, інші запевняли, що навпаки, полум'я зовсім не було, вона довго димувала, а потім упав згори дзвін, усе зім'яв і придавив, а треті твердили, що зовсім не так усе було. Спочатку Дзвіниця впала від удару, від блискавки тобто, а вже потім загорілася. Хорії важко було в цьому різнобої стежити за їхніми перемішаними голосами, і він підніс руки:

— Ні, не всі разом. Нехай спочатку розкажуть ті, хто був на місці, хто бачив усе на власні очі.

Після цих слів діти якось дивно засовалися на партах, почали перешіптуватися: «Давай ти».— «А чого саме я, ти не можеш, ач, пан який!»— «Ні, нехай краще він».— «А той теж не хоче». І запала тиша, і серед цієї тиші вчителю знов зробилося недобре. Його лихоманило, тіло обм'якло, мов вата, а серце знов пострибало кудись на одній ніжці. Треба було дістати таблетку валідолу, але йому незручно було смоктати її перед цілим класом. За своїм становищем, відповідно до свого морального обов'язку він мав бути завжди здоровим, дужим і мужнім, і він швидше погодився б померти, аніж прийняти перед дітьми таблетку валідолу.

— Я сподіваюся,— мовив він глухо, намагаючись оволо-

діти собою,— я сподіваюся, що коли не половина, то принаймні кілька хлопців з нашого класу були на Капріянській горі тієї ночі...

— Були, авжеж...— протягливо мовив Іон Скутару з глибини класу.— Багато хто біг туди під дощем.

— Хто саме?

І знов запала тиша, німа тиша запала в класі.

— А ти сам був там, Скутару?

Тиша. Пауза. Потім, після тривалого мовчання, той самий голос:

— Мій дядько побіг. І відро взяв із собою.

— І це все? Від цілого класу побіг гасити пожежу тільки дядько Іона Скутару?

Тиша в школі на другому поверсі, і на першому тиша, й на подвір'ї тиша. Діти з молодших класів запалили у дворі торішне листя, і цей запах знов нагадав йому рідну Буковину навесні. Охайні, скромні села. Хоч і не дуже багаті, зате гарні, сповнені смислу і гідності. Там вогонь не розгуляється, там не те що Дзвіниці, там курнику не дадуть згоріти дотла.

І така туга облекла його знов, так йому захотілося туди, аж в очах потемніло. А тим часом двадцять чотири його учні, або дві дюжини апостолів, як він жартома їх називав, сиділи за партами й мовчки сопіли. Власне, говорити більше не було про що, та коли він уже завернув сюди, хотілося все ж таки дізнатися, хто і навіщо гукнув його о третій годині ночі. Витяг шухляду, але класного журналу там не було. Подумавши, підійшов до стіни, зняв графік чергування по класу.

— Давайте на прощання поставлю вам ще по одній оцінці. Оцінку за мужність. Я викликатиму вас за списком, і нехай кожен відповідь коротко, кількома словами, чому не зміг тоді, вночі, побігти на Капріянську гору. Тож почнемо. Анастасія Михаїл.

Невеличкий, хворобливий на вигляд хлопчина підвівся в правому ряду, біля вікна.

— У мене ангіна, мене й сьогодні не пускали до школи...

«Ні,— подумав він,— цей не покличе. Йому не вчитель, йому гарячий компрес навколо шиї потрібен».

— Сідай. Вrabіє Петру.

Підвівся, обличчя хитре, а сам так і поглядає навсбіч: може, хтось щось підкаже?

— Та я, бачте, саме того дня, точніше, тієї ночі, ну, оце саме... почепив шкарпетки сушитися на печі...

Хорія посміхнувся — із шкарпетками він непогано вигавдав. Конкретно, образно.

— Сідай. Невое Єлена.

— Мені вийти до дошки, чи можна звідси, з місця?

Стоїть, сопе, а її подружка, яка сидить поруч, мовила стиха, але так, що весь клас почув:

— У неї вся голова була в бігудях.

Потім, коли дійшла черга до неї самої, до тієї, що підказувала, він вирішив не викликати її — ні та, ні та не будили його в поїзді. А час минає, список кінчається, і він з жахом думає: невже то була галюцинація збудженого мозку, невже той голос йому причувся? Така туга поїняла його, що хоч головою об стінку бийся. І ось названо останнє прізвище, і запала тиша. Така тиша, така прірва пролягла між учителем та його учнями, що важко було уявити собі, як можуть вони перебувати під одним дахом, дихати одним повітрям. І він усміхнувся до них на прощання, усміхнувся просто так, над силу, пам'ятаючи про їхню давню дружбу. І захвилювався десятий клас.

— Ви нас більше не любите, Хоріє Мироновичу?!

— Так.

— Чому ви нас більше не любите?!

— Бо того, кого не поважаєш, любити не можна.

— Та ми, Хоріє Мироновичу, якщо хочете знати...

— Гаразд, діти. Йдіть! На вас там чекають.

Вони вийшли знічені, винуваті. Тихо причинили за собою двері, і якщо за всі роки навчання вони тільки це від нього й засвоїли,— ідучи, зачиняти за собою двері,— то і за це він був їм вдячний. Негайно треба було дістати валідол, а підвестися й замкнути двері не мав уже сили. Добув тюбик, кинув таблетку під язик, обіперся ліктями об стіл, обхопив голову руками, і раптом із ставного, гарного вчителя він перетворився на буковинського бідолаху, якого обставини загнали у безвихідь, і тепер він у відчаї, тепер він не знає, як бути далі.

Рипнули двері, але він уже прийняв таблетку, заспокоївся і навіть не повернув у той бік голови, навіть не розплющив очей, щоб побачити, хто зайшов. Це вже не мало ніякого значення. Могла бути Жанет, міг бути Харет Васильович або директор школи, або хтось з його колег, або сам господь бог,— але це вже не мало ніякого значення.

— Хоріє Мироновичу...

І раптом він здригнувся. То був голос, який покликав

його, і він завмер, сидів, не поворухнувшись. Сидів і ждав: Йому треба було впевнитися в цьому, треба було ще трохи, ще хоч би кілька слів, вимовлених тим самим голосом.

— Хоріє Мироновичу, я вернулася, бо...

Вів підвівся знетямлений від подиву. Перед ним стояла Марія Москалу, та сама Марія, яка не припускала, що минуле Капріяна теж називається історією. Працьовита, скромна дівчина-кремез, яку він подумки називав Картоплиною. Вона, правда, була негарна — маленька на зріст, з великими рисами обличчя. Природа немов ошаліла, коли замислила її, але пізніше, згодом, похопилася. Та оскільки все вже було зроблено, вона поспішила вирізнити її хоч би очима, і в Марії були незвичайного кольору, величезні волошкові очі, які майже завжди сміялися. І то незважаючи на дуже й дуже нелегке життя. У них була велика сім'я, мати часто хворіла, підірвавши своє здоров'я на вирощуванні тютюну, отож Марія вже з п'ятого класу була в домі за господиню. Дивно було те, що коли вона розповідала, які ходять чутки по селу, у неї був зовсім інший голос — він навіть подумати не міг, що в тієї самої людини за якихось півгодини може так змінитися голос!

— Я повернулася, Хоріє Мироновичу, бо...

Він був щасливий. Серце повільно, розмірено билосся, і це теж було щастя.

— То чому ж ти повернулася, Маріє?

— Я повернулася сказати, що все, що ми тут казали, неправда. Ні ангіна, ні бігуді тут ні до чого. Ми не побігли тієї ночі на Капріянську гору, бо боялися.

— Боялися? Кого ж ви злякалися?

— А директора.

Вона озирнулася, немовби шукаючи в когось допомоги, але навколо не було ані душі, і їй довелося ще раз набратися духу.

— Авжеж, спробуй не злякатися! Хіба ви самі не бачите, як він не хоче їхати звідси... Вже й місце для нього пове знайшли: в сусідніх Петрепах, кажуть, замість восьмирічки буде середня школа, і його призначили туди директором. Вже й речі його жінка почала пакувати в ящики, а він все одно приходить до школи щодня і куди не ступне, там уже хоч трава не росте...

— Люба моя Маріє, трава, коли хочеш знати, здатна пробити асфальт, гранітні плити, і що для неї чобіт якогось директора Капріянської школи...

— Так, але ж він усю злість зганяє на нас. Бачили б ви,

що він виробляє на уроці літератури! У ті дні, коли його переводили до іншої школи, прийшов і обліпив увесь клас двійками. І ось ми сидимо якось увечері і гомонимо між собою, що з вами буде — невідомо. Може, повернетесь, а може, й не повернетесь ніколи до нас, а нам ось треба і школу закінчити, і характеристику одержати, щоб далі піти вчитися. А він усе збирається й збирається... А що, коли дотягне до екзаменів і видасть на прощання погану характеристику, куди з нею поткнешся?

Вона глибоко зітхнула й уперто хитнула головою, ніби пливла проти сильної течії, і треба було ще трохи зусиль, найменшу крапельиночку, щоб допливти до кінця.

— Отак і вийшло, що вона там, нагорі, палала, а ми тут, унизу, сиділи й слізьми обливалися.

Цей молоденький, лункий, мов дзвіночок, голос геть зачарував його. Він стояв і чекав, може, вона ще щось скаже. У ній пробуджувався й міцнів дух громадянської зрілості, і як справжній педагог він знав, що цьому змушненню духу не можна перешкоджати, треба дати йому утвердитися доостанку.

Але ні, вона замовкла, аж навіть знітилася після цієї неймовірно важкої для неї роботи. І тоді він спитав її, спитав весело й лагідно:

— А як же ти от узяла і не злякалася? Адже директор стоїть зараз на ганку, він бачив і запам'ятав, як ти пройшла повз нього з усім класом, а потім вийшла і ще раз пройшла, вже сама... Адже він злопам'ятний, він тобі цього не пробачить...

— Ет, пехай не пробачає,— мовила вона з невідомою безтурботністю.— Він і без того закопав мене з літератури, тепер уже й гарна характеристика не допоможе.

— Тобто як закопав?

— А в мене ж самі трійки. Останнього разу я вивчила напам'ять всього Емінеску, всього Крученюка, та він усе одно думав, думав, а тоді взяв і поставив трійку.

Хоріє всміхнувся сам до себе.

«Бідолашна рідна література, до чого ж ти дожила, якщо іменем твоїм карають найдостойніших твоїх читачів...»

Підвівся з-за столика й довго, повільно йшов до своєї учениці, яка стояла біля самих дверей. Підійшов, узяв у долоні її по-дівочому ніжні щокі. Її голубі очі засяяли від щастя, то були навіть не очі, то були волошки в достигну-

му пшеничному полі спекотного сонячного дня, і він стояв, купався в цій синяві, у тому сяєві.

— Маріє, можна я тебе поцілую?

Він відчув у своїх долонях розпашілі щоки засоромленої дівчини, але їй не хотілося вивільнити обличчя з його рук, і тільки війки м'яко опустилися, наполовину пригасивши голуби́нь небес.

— Не треба, Хоріє Мироновичу. Не треба б.

Він опустив руки, але вона все ще стояла, рум'яна, розпашіла. Вона стояла й ждала слова, без якого піти не могла. Вона розуміла, що вона щось таке зробила, може, це була дурниця, може, це був подвиг, але вона не могла піти не дізнавшись, що ж це таке було, а вчитель був єдиним її суддею. І він сказав:

— Спасибі тобі, Маріє. Тепер іди.

Вона повернулася, щоб піти, взялася за ручку дверей, і в ту коротку мить, поки вона поверталась і бралася за ручку, той дивний голос, що розбудив його о третій годині ночі, чи краще б сказати, о третій годині ранку, зник, немов провалився крізь землю. І з порога вона вже спитала звичайним своїм голосом:

— А що буде з історією нашого села? Вона що, згоріла разом із Дзвіницею?

Він засміявся, бо й сам боявся запитувати себе про це. А все було простіше простого.

— Про що ти кажеш, Маріє! Історія — це не тільки викопані із землі черепки, ікони і старі дзвіниці на пагорбах. Історія — це й міжпланетна станція, яка позавчора сіла на Марсі, і не зібрана в полі кукурудза, і те, що відбувається сьогодні в нас у школі. І навіть те, що ти сьогодні вдруге прийшла сюди, і таблетка валідолу, яку я прийняв перед твоїм приходом, і вогнища, які запалили у дворі молодші класи,— все це історія, Маріє! Коли хочеш знати — навіть оця темна кофтинка з білими кишеньками, яку ти сьогодні одягла, і вона може стати надбанням історії.

Дівчина зніяковіло усміхнулася:

— Ну вже таке ви й скажете, Хоріє Мироновичу! Аякже, попаде ця ганчірка в історію, тільки її там і чекали...

Вона рішуче відчинила двері і вийшла, а він підійшов до вікна подивитися, як вона пройде вже вчетверте повз директора. Така собі Картоплина з блакитними очима, а скільки в ній сили духу, міцності й рішучості! Директор широко розставив ноги, щоб заступити їй дорогу, готовий до розлогих пояснень, але вона вдала, що не розуміє, чого він хо-

че, і пройшла мимо нього з такою гордовитою незалежністю, що він аж навіть розгубився. А вона йшла до своєї роботи, але то вже була не звичайна учениця десятого класу, то вже була людина з своїми переконаннями, і здавалося, немає на світі такої сили, яка могла б зробити її тією самою Марією, якою вона була ще годину тому.

Вона підійшла до свого класу, взяла лопату, почала вміло нею працювати, і, стоячи біля вікна, Хорія подумав, що віднині оця сама Марія Москалу стала найвірнішим, найвідданішим його союзником. Прийде час, вона одружиться, будуть у неї діти, але й вона, і її чоловік, і її діти завжди будуть його союзниками, будуть на його боці, що б з ним не сталося, а це, можливо, було найважливіше, чого він досяг у свої тридцять з чимось літ. А оскільки це так, то їхати йому більше нікуди, бо батьківщина вчителя — батьківщина його учнів, і нема в нього іншої батьківщини.

Годині о десятій він вийшов із школи, привітався з директором, хоч руки йому й не подав. Вийшов через хвіртку на велику дорогу, пройшов нею аж до кінця, далі почав підійматися вузьким завулком угору. Він став мудріший за вчорашній день. Сьогодні він уже розумів, що від драми не треба тікати — навпаки, треба йти на неї, дивитися їй у самісінькі зіниці. Спалена Дзвіниця й досі залишалася його болем, і треба було побачити скелет, зліпок, графічний обрис цього болю, глянути руїнам у вічі, попрощатися з ними й розпочати життя спочатку. Він ішов довго, кривуляючи разом з кривими завулками, а далі, вийшовши в поле, закотив комір піджака, бо було прохолодно.

Вона згоріла вся, дощенту, і він стояв зовсім розгубившись, бо не знав, як поведеться за таких обставин. Він був селяк, а тому спитав своє рідне маленьке село з Буковини: що йому робити? Відомо, що села формують певні модулі поведінки про всі випадки життя. Люди знають, як поводитися на весіллі, на хрестинах, на похоронах. Ну, а коли торкаєшся стежок твоїх предків, коли справа їхніх рук, витвір їхнього духу, простоявши протягом багатьох років на горі, раптом перетворюється на руїни — як у такому разі бути людині?

Що ж, сказало йому село з Буковини, це саме той рідкісний, непередбачений випадок, коли кожен робить те, що підказує йому розум його та його порядність.

Хорія скинув берет, уклонився прахові древнього пам'ятника і, як це ведеться серед людей, сів на обпалене камін-

ня, щоб прилучитися до цього горя. Він просидів довго, і ці своєрідні поминки подіяли на нього заспокійливо. Раптом він помітив, що з села вийшов ще один дивак і теж попрямував полем до Дзвіниці. Він довго гадав, хто б то міг бути — у зім'ятому капелюсі, в якомусь дивному плащі, при галстусі... На жаль, ненадовго вистачило тих директорських тисяч, а може, мали слухність ті опікуни, які вважали, що не треба було брати грошей...

— А що,— войовниче мовив Сімонел, дійшовши до зга-рища.— І доброго дня!

Він був сором'язливої вдачі, цей Сімонел. Найважче для нього було зустрітися з людиною віч-на-віч і привітатися з нею. Під час зустрічей з односельцями в його душі відбувалася якась боротьба, і, сперечаючись сам з собою, вибираючись з виру своєї сором'язливості, він завжди вітався сердито, запально: «А що, і добрий вечір» або «А що, і добрий день». Добре ставитися до Сімонела було одне з неписаних правил цього села, і Хорія завжди якнай-старанніше дотримувався цього правила.

— Здоровий будь, Сімонеле.

— Що, згоріла Дзвіниця?— спитав той сумовито, але його одразу ж розібрав сміх. Він швидко, обома руками затулив обличчя, бо перебороти настрої уже не міг і водночас розумів, яким блюзнірським може видатися вчителю його сміх.

Хорія відповів, дивлячись у протилежний бік, щоб не соромити його:

— Згоріла ось, на наше лихо.

— А ви, кажуть, усе по лікарнях,— сказав Сімонел. Сухо ковтнув, чимось подавився, почав відкашлюватися, бо сміх так і виривався з нього, а сміятися не було з чого.

— Та був у лікарні.

— Добре полікували?

— Та наче нічого.

Ні, розмова в них таки не клеїлася. Сімонела діяв сміх, ото вже нападсть на його голову! Повагавшись, він сів біля вчителя на інший, такий самий обгорілий камінь і мовив стиха:

— Я ось у якій справі прийшов сюди. Кажуть, ви шукаєте оту саму книгу, котра лежала тут, у Дзвіниці, на столику...

У Хорії аж серце тьохнуло.

— Так, я колись питав про неї... А що, десь вона знайшлася?

— Вона, звісно, не знайшлася...— Він знову засміявся і сміявся вже не ховаючись, із задоволенням, бо сміх тут був доречний.— Вона не знайшлася, але, коли вона вам буде потрібна, ви мені скажіть, і я вам її принесу... На місяць, на рік, назовсім — як скажете, так і буде.

— Дякую, Сімонеле. Вона мені таки скоро знадобиться.

— Ну, тоді до побачення. Я поспішаю, бо в мене телиця непоена.

Він підвівся, довго й весело спускався схилом пагорба, вдоволений тим, що може стати вчителю в пригоді, і, поки він спускався, на душі в Хорії якось усе прояснилося, стало на своє місце. Звичайно ж, треба знову, тепер уже спокійно, вдумливо писати книгу про стародавні пам'ятки Молдавії. У нього тепер був в руках документ, якого не мала вся академія, і зараз важливо було підпорядкувати цьому всі сили, всі плани, всі можливості.

Через якийсь час, коли він ішов назад, біля одного колодязя кілька молодниць теревенили про щось, як то ведеться в кожному гідному самоповаги селі. Він привітався, пройшов далі і, вже спускаючись провулком, почув, як сказала одна молодичка:

— Усе-таки повернувся до нашої Жені. Покинув свою Буквину й повернувся.

На те інша заперечила:

— Та куди він подінеться! Це ж так рідко буває, щоб і він гарний, і вона гарна...

Хорія раптом завмер, здивований, а потім усміхнувся, бо навкруги знову пахло стиглою айвою. Він навіть не вгадував, звідки й що, а поринав у той невиразний дух солодо-щів, як поринає леміш плуга у вогуку землю, знаючи, що немає в нього іншої роботи й іншого життя, крім оцієї роботи й оцього життя.

МІЙ ЛЮБИЙ ШОЙМУ

1

Якщо вже попався людям на язик — то хоч з кременю будеш — все одно перемелють.

Андрею Топале не було куди подітись — затис учора серце в кулак і відвів коня на стайню. Власною ж рукою і прив'язав, підкинув у ясла свіжої люцерни. Шойму¹ тільки торкнувся до неї губами, але не взяв ні билинки. Задер голову і подивився на Топале зволоженими очима. Ніздрі його затремтіли, і він тихенько заіржав, мовляв, тут мене і залишаєш?

Топале погладив білу зірочку на його лобі, усміхнувся. Хотів усміхнутись підбадьорливо, але усмішка вийшла така, що Шойму відвернув голову вбік.

«Все розуміє...»

Андрей підкинув ще трохи люцерни.

— Іж. Вранці я прийду.

За два кроки, спершись на вила, стояв конюх Тома Бурсук.

— Ти що, Андрею, в дитинство впав, чи що? Ніби сорок дев'ятий згадав? Чи ж тобі змагатися з Гиске? Він не дозволив приймати коня, сказав, що інакше й мене вижене. А що я можу вдіяти? Та вже гаразд, привів, то залишай, до ранку стріхи не прогризе. А вранці приходь і забирай. Дуже мені треба через твої дивацтва роботи позбутися! Бог з ним, з економістом, а ти он який чолові'яга, сам повинен розуміти.

«Гм, чолові'яга! — подумалось Андрею.— Огрядним він ніколи не був — часу на це не вистачало. Та й худим себе не пам'ятає: як бути немічним, коли навкруги так багато роботи? Він був високий на зріст, кремезний. І взагалі, який виріс, такий і виріс, ні додаси, ні віднімеш».

Андрей поклав важку долоню на гладенький круп, гойд-

---

¹ Ш о й м у — сокіл.

нув коня. «Ну що ж, якщо Тома каже, що я чоловігач...» Він зміряв конюха поглядом: «Щось я не бачив ніколи тебе верхи. Невже й справді служив у кавалерії? Хіба така діджа з ногами могла б утриматися в сідлі?»

Відчувши на собі оцінюючий погляд Топале, Бурсук представив вила до стовпа і став похапцем застібати ватяну фуфайку.

— Біс його знає, Тома,— мовив сам до себе Андрей і вийшов із стайні.

Тепер він крутився з боку на бік на твердій лаві під горіхом і ніяк не міг заснути. Листя горіха ще не округлилося і коли-не-коли крізь нього поблискують зорі. Вітерець заплугався в листі і ніяк з нього не може вибратися.

— Так тобі й треба. Не лізь,— докоряє йому вголос Андрей.— А тепер побачимо, чи видряпаєшся.

Вітерець стихає — чи то прислухається до нього, чи справді вислизнув із зеленого лабіринту.

«Здолав-таки,— зітхнув Топале.— Теж мені герой — крізь листя пройшов...»

«Одвів і правильно зробив. Погомонять, погомонять і забудуть, нікуди не дінуться».

...Сьогодні Певелаш знайшов причину порюмсати. Мабуть, ще й зараз схлипує уві сні. Хто, мовляв, сильніший — Шойму чи трактор? Трактор? А чому в очах у Шойму два трактори?

Тоді Андрей не знайшов що сказати. А втім, і зараз він навряд чи відповів би. «Нічого, маленький ще, втішиться!»

«Як там Шойму — чи їсть люцерну? Шкода, що не сказав Бурсукові, щоб хоч цю ніч доглянув...»

«...Сорок дев'ятий згадав?..» Гм. До чого тут сорок дев'ятий? Тоді й він, Андрей Топале, відвів свого коня на стайню. І коня віддав, і воза. А віз був як іграшка. Цілу зиму його майстрував, кожну дощечку тесав, душу вкладав. Знав, що скоро віддавати, але якщо вже віддавати, то віддавати варту річ. Коня він теж незадовго до цього купив, щоб не йти в колгосп з порожніми руками. Купив дешево — час був такий, всі продавали коней за безцінь. Так і не встиг звикнути до нього. Також Шойму назвав — а як же ще було назвати? Останньої ночі він так само спав надворі, як і тепер, хіба що не на лаві, а на возі. І горіха цього тоді ще не було. До самого ранку хрумкав кінь над вухом. Кращої коліскової годі було й бажати. А наступного дня відвів його й анітрохи не жалкував. І на душі

весело було, тільки тоді, в Берліні, коли оголосили кінець війни, так почував себе.

І ось на тобі! «Ти що ж це, Андрей, у дитинство впав, чи що?» А то, думаєш, ні?..

Від стайні чути захриплий гавкіт. Здається, то пес Аєти Йона Мокану. Кому це засвербіло опівночі до баби сунути? Немов так і лізе на собаку. Ондечки, і в Йона Малика теж пес загавкав. Аж задихається, наче за горлянку схопили... А це вже пес Тенасе Чорбе... Андрей сперся на лікоть. Крізь багатоголосе собаче валування було добре чути, як гупають кінські копита.

— Шойму! Відпустив його Бурсук. От страхопуд старий, прости господи!

Лупу, пес Топале, завзято підтримав своїх сусідів, та як тільки Шойму ступив на подвір'я, одразу кинувся до нього, весело скавулячи: «Ходімо, господар під горіхом».

Шойму навіть у темряві знайшов кущик трави під деревом і почав жадібно скубти її, начебто тільки для цього він і примчав із стайні. Лупу за компанію теж понюхав траву, але вирішив, що вона придатна хіба для м'якого ложа.

Андрей обійшов кілька разів коня і присів поряд з Лупу.

Шойму тепло дихнув йому у вухо: «Відпочивай поки що».

«Як же бути? Завтра знову піду до правління. Але тільки надвечір. Зранку ніяк не можна — культиватор стоїть. Та кого там увечері знайдеш? Може, поговорити з Нелу, щоб мене підмінив? Так і чую, як економіст заведе своєї: «Відчепись ти зі своїм конем, він давно вже списаний. Чортзна з якої ями ти його витяг і тепер морочиш мені голову. У мене в списках є стільки-то голів, от я й відповідаю за них своєю власною. Я свою голову за тебе підставляти не збираюся. Не сьогодні — так завтра ревізія приїде, що я їм скажу?»

«Ну є ж у тебе Кеміла. І за неї серце болить — чи не вчора господарство з біди виручала. Та якщо вже на те пішло, її списати треба, а замість неї впиши Шойму».

«Теж мені розумник знайшовся! Хто ж це дозволить жеребця замість кобили вписувати. Це ж документи, товаришу, з ними треба обережно поводитись».

«А Шойму, по-твоему, не документ?»

«Послухай: будеш на моєму місці, роби все, що тобі заманеться. А поки держава поставила сюди мене, як я вирішу, так і буде. Порядок є порядок».

Ледь чутно рипнули двері на веранді. Навіть не повертаючи голови, Топале відчув на собі погляд дружини, який спершу здивовано ковзнув по кінській спині, а потім уп'явся в потилицю чоловікові.

«Треба було все-таки привчитись до курива»,— раптом спало на думку Андрею. Скільки не пробував, завжди відчував огиду до тютюну. Зараз саме і закурити б. Була б забава, поки дружина висловиться. Андрей сухо кахикнув, мовляв, виговорись і зачиняй двері.

Але дружина тільки важко зітхнула, наче увібрала в себе той вітерець, що задрімав у горіховому листі.

Коли двері знову рипнули, Шойму повернув голову і ще раз форкнув у вухо господареві.

«Так,— немов йому у відповідь подумав Топале,— їй теж не солодко. І в школі про це гомонять».

«Андрей Гаврилів Топале — одноосібник!»

Може, спробувати загорнути листок тютюну в шматочок газети, дідько його не вхопить, якщо затягнеться раз чи два?.. Он скільки тої отрути вздовж стін понавішувано... «Казав же я старій бабі — от якби теща почувала, що він її старою бабою називає!— вгамуйтеся, ні до чого те бісове зілля в хаті».

— Годі-бо, мамо, маю чим вас прогудувати і без ваших копійок.

— Де там!

— Хіба це ти мене годуєш?! А пенсія моя навіщо? Сотні одержуєте, а як припече, то й без моїх копійок не обійдеться...

— Все правильно,— примирливо загув зять.— На те й гроші, щоб їх витратити, але якщо вже так вам закортіло, підіть на сушарню і там розвішуйте собі.

— Ще б пак! Так я й піду! І не соромно тобі буде, коли я в свої дев'яносто років поплентаюсь на той куток села? А на кого хазяйство залишу?

Куди не кинь — усюди клин.

— Тобі б тільки коня доглядати. Хоч би корову завів. Молоко продають тільки тим, у кого малі діти. Поки Певелаш у нас, ще вип'ємо й ми кухоль-другий, а завтра-позавтра його батько-мати одержать квартиру й заберуть у місто.

Цигарку він с'як-так скрутив, але запалити ніяк не вдавалося. Шойму форкнув йому прямо в долоню і погасив сірника, якого Андрей насилу знайшов у запічку.

«І те правда, не куриш, то й не берись. Ех, Шойму, Шой-

му, звалився ти на мою голову. Гаразд, гаразд, не гнівайся, до слова прийшлося. Пасись, пасися».

Кінь сито мотнув головою: «Досить, набрався вже сили, сідай на мене, коли хочеш. Як помчимо — швидше за вітер чи швидше за думку?»

Лупу теж піднявся, вирішивши йти слідом за ними. Топале простягнув руки, заспокоюючи обох. «Ні, любі, куди нам мчати вночі?.. А що, таки помчав би!»

З-за хати Гонци поволі впливав повний місяць. Горіх розстелив тінь на пагорку, немовби готуючи собі постіль.

«Ось тобі, Шойму, й сковорода з жаром. Тільки от Фет-Фрумос¹ у тебе підтоптаний. Легше йому на трактор сісти, ніж у сідло». Освітлений місячним сяйвом, Шойму опустив голову на плече господаря.

«Невже й коні думають? Авжеж, робити їм нічого... Певно, наївся, і все одно йому — чи то на стайню йти, чи тут залишатись. Але ж чому до люцерни й не доторкнувся?»

Топале погладив верхню губу коня. Намацав шрам. «У таку халепу було потрапив, сердешний».

Шойму тихенько підтверджував: «Хрум... хрум...»

Позаторік восени, коли ще був пустотливим лошам, він звалився з кручі, біля якої споконвіку паслася худоба. Тільки там і залишився клаптик вигону, доки не знайдесться хто-небудь і не переоре. Земелька там, звичайно, добра, але спробуй хто на те каміння з плугом поткнутися.

«Ніхто й гадки не мав, Шойму, що пастись тобі ще на зеленій травіці. Вже й очі твої затьмарювались, коли ніс я тебе на руках до підводи. Ти плакав і пробував підвести голову, та силоньки не вистачало. Не вважай за докір, але забагато коров'ячого молока попив ти тієї зими. Зовсім як телятко. Ні, ти головою не крути, мені краще знати. У Певелаша запитай, він від тебе теж не відходив. Навіть теща й та виходжувала й шепотіла: «Шойму вдосвіта вставав, чорні очі промивав, сонцю ясному вклонявсь...»

Що, очі не чорні? Нехай, повір уже бабці, вона старенька, недобачає. Що не кажи, а таки оклигав.

І тепер от залишився безпритульним. Із стайні вигнали. Дома тримати — село язиками плеще. Тільки конокрадом ще не обізвали. Мовляв, Андрей Топале — одноосібник. І хто б це казав?! Григоре Міжа, який і кола не відніс

¹ Фет-Фрумос — царевич-красень, герой молдавських народних казок. Вибираючи собі на стайні коня, він приніс жар на сковороді і взяв шкапу, яка той жар з'їла і перетворилася на швидкого, баского огиря.

до колгоспу — все продав. Отак і живе, кривим поглядом на нас позираючи.

Коли я першого разу приїхав на емтеєсівському «Наті», Міжа перегородив міст біля Педуряну, бо під трактором завалиться і село без мосту залишиться. Зчинив гвалт — збіглися люди, як на цирк. Хто кричить, хто дивом дивується. «Від такого одоробла всього можна чекати! Он які в нього зуби на колесах, та ще й вогонь з ніздрів пашить!» Спасибі, знайшовся Єфим Сівак:

— Нема чого тут боятися, люди добрі! Танки пройшли через міст, а тут — трактор.

Я об'їхав яром... Ні, Григоре, я не злякався. Боронь боже! Захотілося мені людям показати, яку силу я їм привіз. Ти яр біля Педуряну бачив — стрімкий, мов та круча, що ти з неї впав. Але «Наті» не згасьбив мене. Пішов, наче танк в атаці, берег таранити. І переміг. Озирнувся я, а Григоре Міжа дає задній хід. Люди «браво» кричать, а він підібгав хвоста і додому.

Того дня ще кілька заяв подали до колгоспу.

А тепер, бач, одноосібник. Ось і маєш!»

Лупу нашорошив вуха, витягнувся струною, готуючись ніби до стрибка.

«Сиди, сиди, це я так, думи здолали, ось мимохить і скрикнув. Нема тут Григоре, немає. Тепер він дідуган дідуганом, мовляв, не чіпай його. А скільки жив на світі, стільки й виступав проти цієї влади. Бачив, який він галас зчинив, коли настав час йому виходити на пенсію? І він, і Антон Додіце, і Васіле Бирсану теж. Мало, кажуть. Он, мовляв, такий-то і такий-то он скільки загібають!

Тільки такий-то і такий-то — Йон Малик, Георге дядька Тенасе, Анета Йона Мокану — одним життям жили, де було важче, першими приходили, аби лиш знати, що іншим потім легше буде. А вам... Вам взагалі нічого не слід було давати, якщо по совісті. Злом тільки й живе, все життя те зло збирали та й інших ним частували. А влада вам і те, і се, не знає, як догодити.

Гм, одноосібник!»

Знову рипнули двері на веранді. Топале втягнув голову в плечі.

— Що, ніяк спати не зберешся? Скоро будеш на ногах спати, як Шойму... От-от розвидниться, а тобі завтра багато роботи.

— Я скоро, Маріє. На травичці посидіти — хіба то не спочинок?

Топале відвів коня до ясел, які стояли біля обори, вернувся й приліг. Місяць піднявся високо над горіхом і розлив стільки світла, що, здавалось, можна було переловити всіх голосистих цвіркунів та жаб, які своїм співом заповнили всю долину. Час від часу то тут, то там брехав собака, і Лупу не лінувався коротко відгукнутись, мовляв, я теж на посту.

«Марія має рацію: пора спати. Та хіба заснеш? Кістки відпочили від праці минулого дня. Ось тільки голові немає спокою — мабуть, ще не все передумала».

«Значить, ти, Андрей Топале, не хочеш бути як усі люди?»

«Хто це його питає? Внутрішній голос? Ні, це, видно, колючками вп'ялися в душу слова Василе Пиртіє. Або Григоре Міжі? Або...» Топале міркує, кому першому відповісти. Мабуть, Пиртіє. Той гострий на язик, але чесний. Соломинки чужої не візьме, очі виколе, якщо хтось на чуже зазіхне.

— Це ж чому ти так думаєш?

— Коника свого заманулося мати. Свого!

— Що мені з того коника? Сам знаєш, як воно сталося.

— Це ще коли було? А зараз Шойму — кінь конем. Відведи на стайню.

— Е-е-е...

— Не хочеш, то відпусти, нехай іде собі куди хоче. Навіщо тобі зайвий клопіт?

— Та за який гріх мені його так цькувати?

— Як це за який? Завтра, дивись, усі коні по своїх дворах розбіжаться. До чого ж ми так дійдемо?

— Не розбіжаться. Чи багато до тебе поприбігало? Випряжи своїх з воза, то вони самі втечуть подалі від тебе. До чого ти їх довів, господар називається. На чому в них тільки шкіра тримається — самі маслаки.

Голос Пиртіє змовк.

«І Раду щось нічого не пише. Вже двічі писав йому, мовляв, як бути з конем, така-от справа. Він же часто по селах роз'їжджає, може, чув про подібний випадок. Тільки щось мовчить, чортяка. Вирвусь на день до Кишинева, всиплю йому, щоб запам'ятав до нових віників».

«Котра вже година? Чи співали вже треті півні?.. Жаби і цвіркуні змовкли, стояла така тиша, що, здавалось, усе навколо застигло — і зорі, і місяць, і горіх, і навіть вітерець. Застигли і слухали його думи».

«І цікаво їм про мого коня слухати? А чому б і ні?..»

Топале відповів другому, третьому співрозмовнику... Але найважчі запитання він ставив собі сам. І хоч як мучився, не міг знайти відповіді.

Крізь листя пробилось світло від зірки, блимнуло в очі. «Це ж треба, в такій гушавині не заплуталось, перед самісінькі очі спустилося. Хто його знає, скільки часу спускалося воно з високості, щоб дійти до мене. От і кінець його подорожі, бо далі моїх очей начебто йому нікуди йти».

Топале стулив повіки, щоб упіймати ними зоряне світло, але так і не знає, упіймав його чи ні...

2

Раду Топале тільки-но повернувся з чергової телепередачі. Чи й треба було, власне, переконувати когось, що він повернувся саме з передачі? Ні матері, ні батькові він не звітує — де був, що робив. Передача давно закінчилася, але довелося провжджати Віоріку додому. Голова нібито в неї запаморочилась від юпітерів, не хочеться їхати на розвозці. Звичайно, Раду міг удати, що не зрозумів натяку, та тільки Віоріка добре бачить, що таки зрозумів...

Віконце, за яким живе Раду, на рівні тротуару. Він відчинив його, наче підняв завісу, за якою враз зазвучав невидимий хор цвіркунів.

«У селі тепер, мабуть, рай...»

Надумав він минулого тижня поїхати у відрядження на північ Молдавії.

— Знову в Ліведени?! — напустилася шефіня.

А може, то тільки здалося, що напустилася? В усякому разі, її монументальний вигляд відбивав усяке бажання наполягати. Та Раду все ж часом наважувався.

— Як це знову?! Ларисо Макарівно, коли ж я там був?

— Був чи не був, а їхати хотів. Звичайно, у мами вдома краще. Але для цього маєш відпустку.

Серед газет, що їх листоноша просовував крізь щілину дверей, Раду знайшов два листи, і обидва з дому.

«Ого! Хвилювання наростає! Знову почнуть про одруження теревені розводити. Хіба я можу привести Віоріку в цю кімнату?» Але в батька і на це була готова відповідь:

«Далось тобі те місто! Сюди вези, хата на весь двір, місця вистачить. І Валентині Георгіївні скоро на пенсію. А для тебе всюди робота знайдеться, не з олівцем за вухом

народився. Щодня чую тебе по радіо: вирощувати хліб — найсвятіша справа на землі. От і приїзди, вирощуй».

Раду посміхнувся своїм думкам, відкрив перший, як він здогадувався, лист.

«А що, батьку, нахваляюсь, нахваляюсь, а ось візьму та й приїду. Права тракториста маю.

— По-твоєму, права — тільки цей папірець?

— Знаю, не вчи мене.

— Де вже нам!.. Хіба вас, головатих, можна зараз повчати?»

Але в першому листі про одруження не було жодного слова. Не було нічого такого і про бажання Раду вирощувати хліб. Два-три рядки, що, мовляв, живі-здорові, чого й тобі бажано, а далі — про Шойму. От історія з тим конем! Батько гне своєї, як затявся. Упреться — волами не звернеш. Люди тут великі проблеми розв'язують, а йому дався цей кінь. Як, мовляв, на це подивиться міністерство?.. Міністерству тільки це в голові!..

Та кінь справді гарний.

Раду глянув у темне віконце. В селі, бувало, хлібом не годуй — дай на коневі покататися. Спочатку соняшничину осідлав, а там і Петледжіку¹. Кращого для неї ймення не вигадася — кругла, присадкувата, гніда. Найгірший вершник з неї не впаде. Через те й дозволяв йому дядько Тома Бурсук водити її на водопій. Засвоївши це мистецтво, Раду перейшов на Франца, фондового коня для армії — пружного і чорного, ніби наваксованого гуталіном. Була в нього гарна грива і горда голова — Франц завжди начебто зверхньо поглядав на інших коней, навіть коли пасся. Очевидно, уявляв, що примчав сюди з якоїсь казки і тільки випадково потрапив до них. Він не терпів, щоб до нього будь-хто торкався руками. Навіть Тома Бурсук. Його хіба що із скребницею підпускав, як-не-як красень, а красу слід підтримувати. Але боронь боже, щоб хто-небудь виліз на нього! Немовби все на принца чекав!

— Ти, Франце, кинь свої панські замашки, — працюючи скребницею, докоряв його Бурсук. — Царів-імператорів давно вже немає. Тепер он хто в нас за господарів, — і він кивав на дітлахів. — Ти не дивись, що малі, років через п'ять з них такі парубки виростуть — на диво. Е-хе-хе, коли я був у Будьонного!.. — І дядько Тома підкручував пишні вуса. — Земля під ногами горіла. «Вперед!» — Коли

¹ Петледжіка — помідор.

Франц чув цей поклик, він одразу виростав. Напружувався, як натягнута струна, тільки торкнись — і задзвенить.

Цей кінь став для нас справжнім випробуванням. Хочеш, щоб на селі тебе визнали за парубка — зроби коло верхи на Франці. Побоювались, звичайно, але не було жодного, хто б не спробував. Деяким Франц дозволяв навіть сісти верхи. Але то була своєрідна хитрість. Спочатку кінь спокійно пасся, та як тільки відчував на собі вершника, переставав скубти траву, і з його грудей виривався пронизливий гик, не іржання, а саме гик: «І-гу!» Брикав задом, наче хотів скакати тільки на передніх ногах. Якщо верхи на ньому хтось із полохливих — амінь! Тиждень ходив потім з розквашеним носом і розпухлими губами.

Після кількох відчайдушних спроб Раду зумів протриматись верхи на Франці аж до колодязя, але назад повернувся пішки, накульгуючи, мов цуцик. Сьогодні він навряд чи наважився б сісти на Шойму. Боязно все-таки. А ось перескочити на мотоциклі через силосну яму не побоявся. Був він якось на півдні у відрядженні й заїхав на ферму. А там хлопці, дождаючи грузовиків із зеленою масою, знайшли собі забаву. Як він затесався поміж них — хоч убийте! — не пам'ятає. Згадує тільки, як скочив у сідло мотоцикла, і йому здалося, що то Франц затрепетав під ним. Раду рвонув уперед з отаким-от гайдуцьким «І-гу!» і опинився по той бік траншеї.

Так, хлопці справді великі майстри мотоцикла! Вилітають з провулків — тільки гуркіт і чад на всю округу. Шкода, що не запропонував він тоді силосним віртуозам позмагатися в їзді верхи на конях. А втім, навіщо було пропонувати, коли поряд паслися такі шкапи — не те що басувати, а й заїржати по-справжньому не змогли б.

У другому конверті Раду знайшов азбуку, вирізану з букваря. Перевернув аркуш, знову глянув на азбуку — нічого вартого уваги не знайшов. Ба ні, ось кілька рядків, написаних батьковою рукою.

«Раду! Все чекали на твою відповідь, а її нема й нема. Ось ми й подумали, ти, мабуть, так запрацювався, що азбуку забув. Адже й кількох рядків не спромігся написати. Не забудь про Шойму. Ніяк не збагну, що з ним робити».

Раду хотів розсердитися, але не зміг. Усміхнувся й навіть перебіг очима азбуку. Потім спробував пригадати її по пам'яті.

«А що ти думаєш? Адже й справді забув. Батько має рацію. Треба йому відписати».

Перші рядки ще з гріхом пополам лягли на папір. Але як тільки дійшов до Шойму, неначе спіткнувся. Що ж його написати? Про змагання на мотоциклі? У Мілештах таке саме повинно бути. Він, звичайно, їздить по республіці, проте кіньми ніколи не цікавився. Може, написати про теленештський комплекс? Є комплекс і в їхньому районі, цим не здивуєш...

Якщо він про це напише, може, батько і вгамується. «Люди он над чим б'ються, а мені морочитися з цим конем...» А можливо, він не так сказав би? Подумав би тільки, а вголос: «Ха! Задачі в них, що й казати, не маленькі. Але і в мене завдання... як кінь завбільшки». Раду засміявся з жарту, якого він приписав батькові.

«Ні, краще написати, що живий і здоровий і що скоро приїду. На місці все й проясниться. Поговорю з економістом, з головою... А якщо все-таки... Все одно я маю йти в міністерство. Ні, засміють: «Про це тільки у стіннівку писати». А може, і не засміють.

Раду знову було втупився у початий лист, але його увагу привернув сухий краєць хліба, яким він підпер аркуш з азбукою.

«Хіба що з водою його розжувати... Але в такий пізній час... Ти б краще, батьку, прислав мені добрячий шмат домашнього сала. Щоб з великої букви...»

Багато що забулося із студентських часів, а велика буква все ще пам'ятається!

...Зимова сесія була в розпалі. Залишився екзамен з мови. Днів за три-чотири мали видати стипендію, а доти — справжній піст. І ось хлопець з їхньої кімнати, здається, Костіке Бабій, шукаючи під ліжком конспект, натрапив на головку часнику. Господи, до чого ж смачна штука — краєць хліба, натертий часником!

— Ще б сальця до нього! — мрійливо вигукнув хтось.— Черкни додому, Раду, щоб прислали. Ти якось казав, що вдома залишився ще один підсвинок.

— Неодмінно напишу,— відгукнувся Раду.— Тобі ж писати нічого. У твого батька один лише підсвинок був, і того вчитися послав.

Під враженням мовної теми, над якою саме працював, Раду склав послання домашнім: «Дорогі мої, чекаю на якісь Харчі. Пришліть Сала, Часнику, Варення, тому що Гроші вже давно закінчилися. Цілую вас, раду».

Батько не дуже розумівся в орфографії, але мати занепокоїлась: «Бідолашний хлопчик, не на жарт зголоднів,

коли забув, які слова пишуться з великої букви». І одразу ж відіслала посилку: «Їж, синочку, і повторюй, які слова пишуться з великої букви, бо це правило треба знати на все життя».

«Повторити я повторив, але все ще не засвоїв як слід, бо, мабуть, у цього правила багато винятків...»

3

Година сну на свіжому повітрі варта двох у хаті. Андрей Топале прокинувся з відчуттям легкості й свіжості, наче не крутився цілу ніч і його не тривожили дивні сни. Снилось йому, ніби летить він на Шойму, тільки Шойму начебто не Шойму, тому що кінь під ним — білий як молоко. Летить без сідла, без вуздечки і хоче, але не може зупинити коня. Йому назустріч виходили люди, але їхніх обличчя не міг чи то згадати, чи то розгледіти. Благав допомогти йому — спинити коня, але вони злякано відсахувалися...

Андрей хотів було розповісти дружині сон, але потім тільки махнув рукою. Вона так і скаже: «Якщо білий, то все буде гаразд». Який це в біса гаразд, якщо коня не міг зупинити?

Почав умиватися, провів рукою по щоці — щетина. Коли тільки встигла вирости? Здається, чи не вчора голився. Коли б лише на поле йти, ніхто й не побачив би. Але ж йому треба до правління, а там більше до тебе уваги, коли ти свіжопоголений, як учителі.

«Верхи поїхати, чи що? Ото Гиске розпалиться:

— На зло мені робиш, Топале? Добре, побачимо ще, хто кого.

— Тому й прийшов. Мені б тільки спочатку побалакати з товаришем головою».

Голова цими днями їздив до Польщі, але сьогодні, кажуть, уже вийшов на роботу.

Біля парканчика, що навколо правління, зупинилися різні засоби транспорту, починаючи від «Волги» голови колгоспу до віслюка, який належав рахівникові овечої ферми. «І звідки він приперся, тільки село ганьбить»,— Топале спішився і ще раз глянув на транспорт, що вишикувався в ряд. Тут можна, і не заходячи в правління, здогадатися, хто з яким питанням прибув. На «Жигулях»,

скажімо, приїхав Сітару, вчитель фізкультури. Топале знає: особливих справ у нього не було, просто вирішив прокататися. Водій він поганенький, із села боїться виїхати. Навіть за бензином у Дрокію їздить на автобусі. Візьме дві каністри, а потім тижнів зо два лякає курей та бабусь у Мілештах і Трейбанях.

Мотоцикл з коляскою належить бухгалтеру. На Ройбові¹ роз'їжджає Думбраве, бригадир рілників. Між Ройбом і мотоциклом Топале угледів місечко і для Шойму.

«Між Ройбом і мотоциклом!.. Мотоцикл!..»

Осяяний думкою, Топале потер чоло. Ось ідея, яку він болісно шукав усю ніч! Нашвидку прив'язавши Шойму до стовпа, бігцем піднявся по сходах. У коридорі руки нікому не подав, а лише кинув «Доброго ранку!» тоном дуже зайнятої людини і зайшов прямисінько до голови. Васіле Данилович у новому костюмі і з строкатою краваткою стояв і щось захоплено розповідав. У кутку парторг Петру Михайлович зігнувся над телефоном, намагаючись з кимось про щось переговорити. Усі інші — Ставер, бухгалтер, Сітару, Думбраве, Гиске і ще кілька чоловік, — усміхаючись, слухали голову.

Побачивши прибулого в дверях, Васіле Данилович перервав розповідь на півслові, здивовано глянув на Топале, усміхнувся, протяг руку.

— Андрей Гаврилович? Прощу, сідай, ми зараз...

«Як добре, що я поголився!» — задоволено похвалив сам себе Андрей, сідаючи поряд з економістом.

Часом було чути тільки голос парторга, якому пощастило-таки почути свого співрозмовника. Його, певно, викликали в район, а він намагався переконати, що ніяк не може відірватися від справ у господарстві, до того ж тільки цієї ночі повернувся з якогось семінару.

— Васіле Данилович приїде, — кричав він у трубку. — Так, так... Він уже сказав... А що вдієш... Жаль, звичайно, та коли вимагають... Певна річ, нам до цього не звикати...

Голова оглянув поповнену аудиторію і не знайшов за потрібне продовжувати свою розповідь. Але чимось мав закінчити.

— Так, варто подорожувати. На людей подивитися... Андрею Гавриловичу, що-небудь скоїлось?

— Хіба обов'язково має щось скоїтися, товаришу голо-

---

¹ Р о й б — гнідий.

во? Прийшов от з вами порадитись. Саме всі потрібні люди на місці.

— Знову з приводу того коня... Що за людина, сам наражається,— не стерпів економіст, запримітивши крізь шибку Шойму.

— Зажди, товаришу Гиске, дай слово сказати.

Голова сів до столу.

— Що за кінь? — спитав він економіста.

Топале рішуче підвівся і підійшов до столу. «Якщо випередить, і півслова не встигну сказати».

— Пам'ятаєте про те лоша, яке з кручі зірвалось? — запитав Топале, не давши економістові вставити своє слово.

— Це позаторішньої осені? Авжеж, пам'ятаю. І чув, добрий кінь виріс, гарний... Молодець, Андрею Гавриловичу, дбайливий з тебе хазяїн, чуйне в тебе серце.

— Кінь гарний, нічого й казати. Ондечки він, біля парканчика. Та тільки потрапив я з ним у халепу. На селі пересуди, що я завів коня в господарстві... Поки виходжував його, все було добре. А тепер он одноосібником прозвали. І на стайню Шойму теж не приймають. Товариш економіст так розпорядився.

Гиске вимушено засміявся, мовляв, і пожартувати з людиною не можна...

— Чесно кажучи, Васіле Даниловичу, я можу й не приймати. Коня давно викреслено з колгоспних списків. Закон є закон.

Голова здивовано глянув на економіста, потім перевів погляд на секретаря: «Це він серйозно чи...»

— Не впадайте в дитинство, люди добрі. Часу обмаль. Відведи, Андрею Гавриловичу, коня на стайню і не переживай.

— Е, ні! — схопився Гиске.— У мене теж є принцип, як на те пішло. Закон на моєму боці, і ніхто не змусить мене його порушити.

— Щодо закону ми ще поговоримо,— суворо сказав Васіле Данилович.— Іди, товаришу Топале, і ні про що не турбуйся.

Але Андрей і не подумав зрушити з місця.

— Як же так? Усі з амбіцією, а я — без? Не приймають — так і відводити не буду. Ніж з коня знущатися, краще... В селі мене й так по-всякому прозивають, я вже звик... А коня, як каже товариш Гиске, взагалі немає. Це я його сотворив. От і зробіть так, щоб він став моїм.

Запала тиша. Хтось було зазирнув у двері, але голова махнув рукою, щоб зачекав.

— Ти думаєш, що кажеш, Андрею Гавриловичу? — запитав нарешті парторг, виходячи з кутка.— Як це коня зробити твоїм? Розумієш, що з цього може вийти?

— Ні, не розумію. Дайте мені його як премію, замість телиці чи поросяти... Замість мотоцикла, нарешті, бо мотоцикл, якого я влітку заробив, так до мене й не доїхав. Ось і вважайте, що ви його мені віддали,— і Андрей показав на коня.— Повний, як то кажуть, розрахунок.

— Який такий мотоцикл? — спитав голова.

Секретар заходився перегортати якісь папери.

— Так, так, правильно,— підвівся бухгалтер.— Ви, Васіле Даниловичу, були тоді в Австралії. Андрей Топале посів перше місце серед комбайнерів у жнива, і, за умовами змагання, ми повинні були вручити йому мотоцикл.

— І ти його досі не одержав, товаришу Топале? — здивовано запитав голова.

— Начебто ні,— зашарівся Андрей.

— Так, справи, як бачу, йдуть добре, Петре Михайловичу. І ви, Георге Ісайовичу, теж залишили це поза увагою?

Думбраве промовчав. Мабуть не хотів ускладнювати і без того складне становище парторга, якому кілька разів нагадував про мотоцикл. А втім, він і сам міг би вручити нагороду, але чомусь не наважувався, хоч голова, відїжджаючи, щоразу залишав печатку на нього. Проте він більше турбувався про поля, про ферми і в такі справи, як премії, не втручався.

— То одне, то інше було,— знайшовся нарешті Петру Михайлович, проглядаючи папери, начебто там знаходилась бажана відповідь.— А ви самі, Андрей Гаврилович, чому не прийшли до нас, не нагадали?

— Що сказати... Мабуть, потреби не було. Та й зараз не горить. Віддайте коня — і розмову закінчено. Тільки ж, прошу вас, якимсь прилюдно, мовляв, премія за... Самі знаєте, не мені вас учити.

Економіст посміхнувся: «Балакайте, дядьку...»

Сітару теж надумався висловитись:

— З одного боку, Андрей Гаврилович, люди тобі повірили, преміювали, а з другого боку, в тебе індивідуалістичні замашки... Хочеш приїхати до комунізму на власному коні? — і зареготав.

Інші не встигли підтримати цей сміх. А втім, навряд чи кому було до сміху.

Топале, наче вжалений, повернувся до Сітару, на якусь мить замислився, а потім спокійно заговорив:

— Думаєш, на своїх «Жигулях» ти швидше доїдеш? Комунізм, товаришу Сітару, не вокзал і не санаторій, до нього на підводі чи на машині не доїдеш. Такі речі треба знати, коли ти вже вважаєшся вчителем. А коли не знаєш — поясню, як умію. Комунізм будується тут, на місці. Зробиш — то буде, а не зробиш... Руками й серцем будувати його треба. Чистим серцем, розумієш?

Сітару почервонів. Не треба було йому втручатися. Топале за словом у кишеню не полізе — скаже як зав'яже. Ще нагадає випадок, коли дружинники спіймали його на гарячому. Заманулось їм багажник перевірити. А там полова. За неї голови не стинають. Але в полові знайшли з десяток кукурудзяних качанів молочної стиглості — не втримався від спокуси.

Але Топале про це не згадав. Присутні намагались не дивитись один одному у вічі. Було чути, як шарудить паперами парторг, не знаючи, власне, що він шукає.

Голова узяв теку під руку, сухо кахикнув.

— Мені, Андрею Гавриловичу, в район час їхати. До того ж... Що гріха таїти? — він запитливо глянув на парторга. — Не сьогодні-завтра мене переведуть на нову роботу. До приходу нового голови замість мене залишається Георг Ісайович. Ну, і, звичайно, Петру Михайлович. Ось їм і вирішувати це питання.

Андрей вийшов з кабінету поважно, поручкався з усіма: хай думають, що справу розв'язано на його користь. «Після цього кажи, що сни не збуваються!»

По дорозі додому він завів розмову з Шойму.

— Такі, брат, справи. Замість голови залишається товариш «Поки що». Тобто Георг Ісайович.

Кінь нашорошив вуха.

— Ти, звісно, всього не знаєш. Але одне зрозуміло: Думбраве не дасть тебе скривдити. А от чи вистачить його на добру справу — це ще побачимо. Він, розумієш, «поки що», тимчасово. Він у нас вважається черговим головою ще з часів колективізації. Попрацював, скажімо, перший голова з півроку, взяли його на курси, а Думбраве замість нього залишився. Поки що. Повернувся той з курсів, попрацював ще трохи, в район забрали. І знову Думбраве — поки що. Ось так казка і повторюється.

Ранок був ясний і тихий, на небі жодної хмарки.

«Гарні були дощі минулого тижня, але й зараз не завало б хоч одному пройти».

Сонце підбилося вище — стало проти зірки на лобі Шойму і світило тепер прямо у вічі.

«А я таки на своє і повернув. Навіть не згадали, що мені давно пора сидіти на тракторі». Андрей вйокнув конові, той побіг легко й гарно, начебто у нього під ногами була не курна дорога, а циркова арена, навколо якої глядачі — акації, готові зааплодувати пересохлими стручками. Подекуди біля хвірток снували бабусі, виганяючи птаство на вулицю, або ж дожидались з повними відрами біля криниці: людина при ділі, значить, має їй пощастити.

Топале вітався з ними легким поклоном, не питаючи за звичаєм: «По воду?» або ж «Що поробляєте, тітонько?». І так видно, чим займаються.

Села Мілешти і Трейбані зовсім поряд. Наче приводний пас, пролягла між ними зелена смуга пшениці.

Шойму хотів бігти, і час від часу він схиляв голову, рвучко струшуючи гривую: «Дай тільки знати, господарю, по землі буду стелитись, вмиць до місця доставлю». Але господар був неуважний. Йому, напевне, думалося, що день давно вже почався, а він ще нічого не встиг зробити, навіть поснідати. А може, обводив поглядом озимину, яка слалася перед ним і яку він не погодився переорати наприкінці березня. Зима видалася сухою, пшениця зійшла бліда, ріденька. Агроном Санду, син Штефана Кукоряну, хлопець хазайновитий, все за книжкою робить. Але ж не так часто доводилося йому сіяти й збирати пшеницю, щоб напевно знати, який буде врожай? Книга є книга, діло, звичайно, добре, якщо, скажімо, в ній пишеться про нове насіння для врожаїв удвічі й утричі більших, про технологію оранки — на яку глибину орати, коли і як, що і після чого сіяти на тому чи іншому полі... Але все одно треба радитись із землею, з небом... Може, в інституті їх цьому не встигли навчити, так хоч зараз слід засвоїти це від людей, які робили свої перші кроки, тримаючись за борозну, і які біля неї прожили у врожайні й у безхлібні роки...

— Переорати — і по всьому! — вирішив тоді Кукоряну. — А замість пшениці посіємо кукурудзу.

— Зачекай, чоловіче, а де потім білий хлібець будемо брати?

— Все одно тут хлібам не бувати. Я вже підрахував, скільки сходів на одному квадратному метрі.

— Не поспішай. Минулої весни таке саме було, а потім вродила пшениця, як кажуть, «з горобця колос, з очеретину стебло». Якщо вже на те пішло, одну половину перемоємо, а другу залишимо. Може, дощі підуть... А кукурудзу ми ще встигнемо посіяти.

Кукоряну вагався — рішення переорати пшеницю йшло не тільки від нього. Але й слово дядька Андрея теж багато важило. Топале в інституті не навчався, проте поле для нього — найкращий урок на довгі роки: як вирощувати хліб — усе напам'ять знає.

— Тобі, Андрею, хіба не все одно? Звеліли переорати — ори! Відповідати буде він, бо за це гроші одержує. — Василе Пиртіє віз діжки в бригаду і, як у нас заведено, не міг не дати поради. Треба, не треба, тямить що-небудь у цьому ділі чи ні — а неодмінно всуне свого носа. Обернувся Топале, глянув на нього, хотів було не удостоювати його відповіддю, але підійшов до коней, заспокійливо поплескав по спинах, поправив упряж.

— Ти що, очі дома залишив, не бачиш хіба — ремінь перекрутився, протер бік до самої кістки. Сам би ти теж так підперезався?

Пиртіє мимохіть глянув скося на свій пасок.

А Топале тим часом спокійно вів далі:

— Як це все одно? Все одно тракторові. Заведеш його, він і їде. Причепиш плуга — він оре, сівалку приладнаєш — сіє, спрямуєш на хату — повалить. А в мене голова на плечах не тільки для капелюха. Мізкувати треба, що і як робити, і робити слід те, що треба. Щоб сумління потім не гризло, щоб серце не боліло...

Пиртіє слухав, слухав, усміхнувся й цьвохнув коней.

— Скільки я тебе, Андрею, знаю, ти все такий же. Мені скажуть: їдь по воду, — я й поїду. А там хоч на себе вилий, мені однаково. Трудодень іде, і хліб, знаю добре, буде, а до нього й масло, не помру з голоду.

Кукоряну довго дивився услід підводі. «На одній землі вирости, а зернят у їхньому колосі не однаково».

— Гаразд, дядьку Андрею, — звернувся агроном до Топале. — Як ти сказав, так і зробимо. Хай собі росте пшениця...

Шойму давно перейшов на чвал. Андрей намагався роздивитись усе навколо, вітався з кожним зустрічним. Ще не вистачало, щоб на селі заговорили: «Сів на коня й загордився, людей не бачить». От, скажімо, Філіп Фрасіну, продавець з продмагу, трапився на очі. Обличчя в нього чер-

воне, м'ясисте, наче насосом надули. А костюм — і на весілля шкода надягати. Фрасіну стояв край дороги, спокійний і вдоволений життям. На рум'яному обличчі масна усмішка, наче плачинда, яку щойно вийняли з печі.

А був же нещодавно ланковим, невгамовним ланковим, що встигав усюди. Коли він так змінився?.. Бачиш, на торгівлю перекинувся. Є ж люди зовсім непрацездатні, інваліди, у поле їх не пошлеш, але шмат ковбаси вони зможуть загорнути. Все думав Андрей побалакати з цього приводу з головою сільради, але чи то ніяк не зустріне його, чи то часу бракує піти до нього з такою дрібницею.

А Фрасіну вже встиг і магазин зачинити — пора на відпочинок.

— Ви просто як святий Георгій, дядьку Андрею. Не те що на тракторі.

— Святий Георгій їздив на білому коні, Філіпе. І взагалі, на вулиці людина зовсім по-іншому виглядає, ніж у полі. Чого б тобі не піти в поле?

— Я б з дорогою душею. Але, бачите, закрутився, голова йде обертом від цього магазину.

— Вірю тобі, Філіпе, вірю. Аби тільки взагалі без голови не залишився.

— Таке вже скажете, дядьку Андрею. Гострий у вас язик.

— Який є. Ти вибач, я ще поговорив би, та часу немає.

— Коня вам назовсім залишили чи як?

Топале торкнув повід і, хоч добре почув, про що його спитали, пропустив запитання повз вуха.

4

Коли шефиня йде у відпустку, відпочиває вся редакція. Раду вже наступного дня подався у відрядження на північ республіки. Більше того — домігся, щоб йому дали машину. Щоправда, машина може вилізти боком: за два дні треба підготувати три матеріали. Але все якось влаштується, не вперше. Шість років мотатися по районах — це не жарти. Важче, коли сідаєш писати. Голова переповнена враженнями, цифрами, які не бажать ніяк лягати на папір. Це ще добре, що після дня настає ніч, і в кабінетній тиші, де засинає навіть телефон, можна знову послухати голоси людей, з якими зустрічався під час відрядження. Почути їх по-справжньому, з магнітофонної стрічки:

«Якщо будуть дощі, неодмінно виконаємо і навіть пере- виконаємо свої зобов'язання».

Добре сказано. Після слова «дощі» людина робить паузу, тому без особливої мороки можна починати прямо з «неодмінно виконаємо...»

У Раду всі зведення під рукою: що і як буде виконуватися,— тому без напруження додає ще декілька речень до і після запису.

«Треба зайти також у районну редакцію. Хлопці господарство знають. Потім — у райком партії. Герої для двох нарисів знайдуться швидко. Один, скажімо, на фермі працює, другий — у тракторній бригаді... Але як бути з третім матеріалом? Навіть назви ще не підібрав підходящої. «Зближення міста і села...» Дуже загально».

— Ще довго?

Раду здригається.

— Що — довго? А-а...

Михай працює шофером в радіокомітеті лише кілька тижнів, досвіду в нього ще малувато.

— Довгенько ще, Михаю...

— Хоч би розповіли що-небудь. Ви, журналісти, кажуть, напхані анекдотами.

— А хіба сам не знаєш?

— Знаю, але мої старі, ще з армії.

Раду розповів йому кілька свіжих анекдотів, почутих учора. Михай сміється беззвучно, ворушить губами,— повторює, щоб не забути, дотепи.

Часом чути лише, як вітер сердито б'є по дзеркальцю на капоті, немов намагаючись його повернути, щоб хоч подивитися на себе.

Ниви обабіч дороги здаються мовчазними, вони знають своє — вирощують хліб. Чудасія! Скільки Раду не писав про лани, завжди починав з такої фрази: «Від обрію до обрію лункі пісні тракторів...» А тут нічого не чути. Щоправда, коли-не-коли й побачиш трактор, але він рухається беззвучно, як у німому кіно. Так само пливають далеко в морі кораблі.

«Непоганий початок для нарису про тракториста. Але шефіні, безперечно, не сподобається: «Де трудовий вир? Треба було б записати шуми. Хоч вона й у відпустці, але на всяк випадок...»

Звідкілясь ізсередини машини долинула якась мелодія, начебто двигуну вже осточортіло густо і він заходився співати. Раду й не помітив, коли Михай увімкнув тран-

зистор. Мелодія була знайома, і йому спало на думку, що вона може стати гарним супроводом майбутньої передачі. От забув лише її назву...

— А овечої бринзи ми десь роздобудемо? Бо на базарі і з свічкою не знайдеш,— сказав раптом Михай.

Раду з подивом глянув на водія: «Ну й хід думок у цього Михая... Чому раптом згадав про бринзу? Овечь ніде начебто не видно...»

— Овечої бринзи?

Михай усміхнувся. Стихли останні акорди хвилюючої мелодії.

— Ви слухали музично-літературну композицію «Міориця»¹.

Якби диктор Тамара Некулче навіть вийшла зараз із транзистора, бо саме вона промовила ці слова, Раду не так здивувався б, як його здивували асоціації Михая, коли той заговорив про овечу бринзу.

— Це ж балада, розумієш! Геніальний витвір народу. Це для душі, а не для...— Раду було смішно, і разом з тим він хотів пояснити цьому хлопцеві, що між «Міорицею» і звичайною вівцею різниця, мов між небом і землею...

— Я не заперечую, для душі, звичайно, проте... з кимось із голів колгоспів не завадило б переговорити. У них запасець є. Зараз би з мамалижкою та із шкварками — пальці пооблизуєш.

Раду мимохить ковтнув слину.

— Знаю, яка бринза з мамалигою. Виріс на цьому. Але навряд чи знайдемо...

У районному комітеті партії Раду знали добре.

— Нарешті завітав і до нас,— радісно зустрів його Еміліан Бленару.

Вони були майже ровесники, разом працювали колись у комсомолі, але в Раду язик не повертався казати йому «ти».

— Так воно виходить, Еміліане Никифоровичу... Критикувати свій рідний район незручно, а хвалити...

— Нема за що?— допитливо глянув на нього Бленару.— Мабуть, тільки на показники дивишся?

Раду не відповів...

— Тим часом ми робимо цікаві справи, то ж був би гріх тримати їх у секреті.— Бленару вийшов з-за столу і сів

---

¹ «Міориця» — народна балада про чарівну вівцю, яка розмовляє людським голосом.

навпроти Раду.— Слухав я твої передачі з різних районів. І, чесно кажучи, було прикро, що ти ніколи не зазирнеш до нас. Адже район знаєш, людей теж, одразу помітив би зміни, тобі легше проаналізувати...

Раду справді знав район і хотів почути від секретаря про всі новини — як розв'язали тут проблему об'єднання техніки різних господарств у найжаркішу пору жнив, які перспективні плани перебудови сіл, про ініціативу в розповсюдженні книг...

Розмова тривала. Бленару підвівся з-за столу, підійшов до вікна, але телефонний дзвінок повернув його назад.

Тоді Раду теж підвівся. Знайомство знайомством, але багато часу забирати в секретаря райкому не годиться.

Повторюючи «так, так» Еміліан Никифорович подав знак Раду зачекати.

— Куди ж ти зараз думаєш прямувати? — спитав він, поклавши трубку.— До батьків?

Раду під час бесіди багато чого занотував у своєму блокноті. Але перший з двох днів відрядження вже минав, і він навіть не знав, що відповісти.

— Очевидно, заїду й додому,— сказав він.

На відвідання редакції Раду вже не вистачало часу. Довелося їхати прямо в Миндрешти, село, яке, на його думку, найкраще підходило для передачі, котра займала його понад усе.

І тільки в машині він згадав, що так і не поговорив з Бленару відносно Шойму. Ну що тут такого: видадуть Шойму як премію замість мотоцикла. Хоч Раду й був добре знайомий з секретарем райкому, та коли мова заходить про те, щоб замовити слівце за своїх, стає якось ніяково. Хоч, врешті-решт, тут не тільки особисті інтереси. Треба буде глянути батькові в очі: чи не вдає він із себе хитромудрого діда Йона Роате¹?

— Аби я знав, що ви такий «балакучий», нізащо б з вами не поїхав,— ображено сказав Михай.— Хоч би сказали, куди їдемо і навіщо, ви ж не пан, який не хоче говорити з візником.

— Я й кажу — в Миндрешти...

— Наче я знаю, де ваші Миндрешти...

— Та он, зразу за пагорбом. Найбільше і найкраще село на весь район. У нього такі перспективи, що років через десять-п'ятнадцять не відрізниш од міста.

¹ Йон Роате — герой творів молдавського письменника-класика Йона Крянге.

— Жаль.

— Що жаль?

— Що не відрізниш од міста. Вже не буде таким гарним.

Раду здивовано глянув на Михайя. А тому хоч би що — знай собі вперед дивиться. Йому, власне, і не належить дивитися вбік — він за кермом.

«Ні, в цього хлопця таки дивна логіка».

— Завод, мабуть, хочуть збудувати? Чи фабрику?

— Начебто ні.

— Яке ж це буде місто?

— Яке?..— раніше Раду здавалось, що немає нічого простішого, ніж пояснити різницю між містом і селом. Але навіть цьому Михаю важко розтлумачити, не кажучи вже про сотні радіослухачів...

— Невже таких простих речей не розумієш? — спитав він, намагаючись виграти час для обдумування.— Ну, багатопверхові будівлі, асфальтовані вулиці, тротуари...

— І все? У нас таких сіл багато. Школа на кілька поверхів, Палац культури, комбінат побутового обслуговування...

— Так, так. Але тут будуть і багатопверхові житлові будинки. Розумієш?

— Ні, не розумію. Якщо не буде ні фабрики, ні заводів, то де ж працюватимуть мешканці цих будинків?

Раду знову глянув на водія, наче вперше побачив його поряд із собою. Важко все-таки вести розмову з людиною, коли не бачиш її очей. Хоч що-небудь прочитав би в них.

Крутячи кермо, Михайл вів далі:

— Де ж їм працювати? Ну, скажімо, в полі, на фермі, в школі, на комбінаті. І це все. Таж вони й так там працюють. І їм дуже добре живеться в хатках поміж садків. Навіть зручності самі собі обладнують: воду, газ, опалення, ванну...

— Знаєш що, Михаю,— з посмішкою запропонував Раду.— Давай ми з тобою поміняємося місцями. Я сяду за кермо, а ти поведеш бесіду з головою сільради. Та й Миндрешти — ось вони.

— Ні, це вже — зась. Кермо я не віддам. Ще завезете в канаву.

Обабіч бруківки, яка біжить від шосе до Мілештів, вишикувались молоді дубки. Світло фар вихоплює їх з темряви, наче викликає на вечірню перевірку. І вони спокійно кивають міцними кронами: «Ми на своєму посту!»

В долині виднілись вогні села.

— Бачиш, яка дорога?! — гордо мовив Раду.

— Яка? Я таку дорогу бачив у Страшенському районі!

— Я теж бачив. Але ця особлива. Ось зараз будуть два дуби, ще з часів Штефана Великого.

Михай розреготався.

— Я десь читав, що з тих часів тільки один дуб і залишився на всю Молдавію. А тут цілих два.

— Хто знає, можливо, трохи молодші. Та хіба наших мілештенців переконаєш! А от молоді дубки теж мають свою історію. Пригальмуї, але фари не вимикай. Щось покажу.

На стовбурі першого дерева, до якого вони підійшли, виблискувала табличка: «Дуб Константина Федоровича Оні, загиблого в роки Великої Вітчизняної війни...»

— Невже так давно посаджений?

— Ці дубки посадили ті, що лишилися живі. У минулому році до Дня Перемоги у нас в селі збиралися спорудити пам'ятник. Склали списки, все як належить, але врешті вирішили поставити пам'ятник у Трейбанях — трохи більший, на два села. Мілештенці з цим не погодились і посадили в себе оцей живий пам'ятник. Відібрали в лісі саджанці, надписали таблички і Дев'ятого травня прийшли сюди всім селом.

Михай провів долонею по табличці з ім'ям Константина Оні, глянув на ряд дерев, який губився вдалині. І в жовтуватому світлі фар вони раптом здалися йому струнками хлопцями з рюкзаками за плечима, котрі вирушили в далеку дорогу, таку далеку, що повертаються назад лише в пам'яті села. До самої хати вони не промовили жодного слова.

На подвір'ї в Топале — освітлення, яке буває хіба що на весіллі.

— Тут? Е-е, та вас, видно, інші гості встигли випередити, — висловив припущення Михайл, пригальмувавши біля воріт.

— Хто його знає! Це веранда у нас така — тільки світло увімкни. Недаремно батько каже, що має хату — на весь двір.

Десь у садку загарчав Лупу. «Прив'язали, мабуть. А то давно вже був би тут».

Коли Раду і Михай в'їжджали на подвір'я, на поріг вийшов господар.

— Ти диви! Йому й машину держава дає, а він все одно раз на три роки зазирає сюди,— мовив Андрей Топале, вітаючись з гостями за руку.

— Не для того дає.

На веранді чекали мати, бабуся і дідусь. Дідусь по батькові, а бабуся — по матері, і в кожного свій будиночок, тут же, на подвір'ї. Та вечеряють часто всі разом.

— Бенкетуємо? — весело привітав їх Раду.

— Просимо сідати до нас, з вами буде справжній бенкет. Як на стіл пиріг, то й ви на поріг. Тещі, мабуть, моляться на вас.

— Не знаю, що робить Михаєва, а моя ще дівує.

— Побалакай мені. Добре, що хоч мати не чує! Тут недалеко живе не дівчина — квітка: Лілія її звуть! Вчителька. Така господиня, що любо-дорого глянути. Мати вже було хотіла її до нас забрати, та вирішила спочатку з тобою переговорити.

Андрей обернувся до Михая, котрий ніяк не міг замкнути дверцята машини.

— Не морочся, це тобі не в місті, ніхто не зачепить. Ходімо руки мити. Чи спочатку до Шойму на побачення? — обернувся він до сина.

— Ще чого! — нагримала мати з веранди.— Не встиг хлопець у двір ступити, а він його до стайні. Думаєш, тільки це його займає.

Раду хотів було спитати, що вирішено з Шойму, але батько легенько підштовхнув його:

— Гарзд, пізніше заглянемо. Бачиш, стружку знімає...

Піднімаючись східцями, Раду згадав, що й цього разу нічого не привіз бабусі й дідусю. Хоч би цукерок якихось прихопив у кишеню. Ще добре, що Певелаша немає вдома.

Коли Раду був маленький, бабуся й дідусь ніколи не заходили без гостинця. Скільки радості було від двох-трьох горіхів чи яблук, хоч мали вдома вдосталь і горіхів, і яблук, та й не дуже він був ласий до них. А тепер, коли навідується додому, вони неодмінно дають йому кілька карбованців

— Не треба, бабусю, я ж працюю, зарплату одержую.

Бачить бабуся, що не вмовити онука, але не здається.

— Може, мені калози знайдеш, такі, щоб глибокі були.

Калоші є й тут у магазині, та й вдома знайдеться не одна пара, але ті, що привезе онук, взує лише на свято. У такі дні жінки знаходять час посидіти на призьбі, придивитися, хто в що одягнений чи взутий.

— Де ви такі гарненькі дістали, тітонько Лісавето?

— Та в мене ж онук у Кишиневі,— відповіла б щаслива бабуся.

Дідусеві нічого не треба. Йому аби тільки хоч трохи про політику поговорити. За своє життя він бачив «багато земель» і тепер, що б не прочитав у газеті, обов'язково порівняє з давніми враженнями.

— І чого це там раптом починають галасувати? Га? Тільки в одному місці заспокоїться, глянь, а вже в іншому смаленим пахне. Коли я був у них, здавалося, люди як люди... Якби-то знати...

Невідомо, як повернулися б справи, коли б дід ще тоді про це знав. Але сьогодні в діда інша тема для розмови. Тепер його хвилює нова проблема: якщо проживе ще зо два десятки років, то вийде, що ошукує державу — в нього пенсійний стаж буде більший за робочий.

Бабуся глузує з нього:

— Бачу, ти назло мені хочеш стільки прожити.

Відколи знаються, бабуся й дідусь завжди знаходили привід для сварки. Почалося ще з посагу дівчини й наділу хлопця, пізніше сварилися за межу між їхніми землями, які, треба ж таке, лежали поряд. Тепер, щоправда, сваряться швидше за звичкою — чи тому, що курці припали до вподоби помідори за тином, чи ніяк не поділять струмок, що тече за городами, бо кожен спрямовує його на свій лад...

— Знаєш, яка вреднюча стала баба,— жаліється дід.— Учора дивлюся: льох відчинений. Заходжу, значить, думаю, чи не прибула вода.

— Яка там вода? Для того й кухля прихопив із собою? — не втерпіла бабуся.

— А вона ніби й не бачила мене — і двері на засув!

— Міг би гукнути.

— Еге!.. Щоб усе село дізналося, що ти мене в льосі застукала?

Хазяї самі до їжі не дуже охочі, зате гостей припрошують.

— У справах до нас чи по дорозі прийшлося? — запитує батько.

— Єлена Гредінару ще й досі працює?

— Знову хочеш про неї писати? Її ж нещодавно хвалили в газеті.

— То й що? — втрутилася бабуся.— Нехай і по радіо похвалять.

— Звичайно. Бо газети не всі читають,— знаходить дід нагоду розквитатися за «карцер» у льосі.

Та бабусяю цим не діймеш. Справді, вона в письмі не дуже розбирається, але радіо завжди слухає. Зять провів репродуктор до самої печі, отож бабуся, що б там не порала, завжди слухає радіо.

— Думаєш, я менше за тебе знаю, що діється на білому світі? Ця скринька на стовпі ніколи не ображається, боже борони. Слухаєш чи не слухаєш, а вона співає, радить... А ти сидиш з газетою на призьбі як пень. Ще три дні тому шукали тих, хто на війні загубився. Треба й мені свого Костекела пошукати. Бозна-де він подівся і не відзивається. Я й поплакала разом з радіо, бо таку жалісну пісню передавали.

— Навіщо плакати, ти ж папірець одержала,— з тугою сказав дід.

— Папірець папірцем, а серце... Хіба й ти не одержав? А все ще чекаєш.

— У мене їх аж три. Ось я й думаю, що хоч один...

Батько зітхає і знову заводить розмову про Гредінару.

— Тепер у них вся сім'я на тракторах: і син, і дочка... Чоловік теж дійшов розуму, повернувся додому.

Єлена Гредінару була першою в наших місцях жінкою, яка сіла на трактор. За тих часів вона виявила справжню мужність, і злі язики не могли їй цього подарувати. Навіть Костя, її чоловік, і той був проти.

— От і не пропала без нього. І на роботу встигала, і дітей виховала, і дім поставила. Тепер і він званням гостем на все готове з'явився, з покутою.

Мати терпіти не може розлучених, і завжди винні в неї лише чоловіки.

— Він же аліменти сплачував, а заробляв добре.

— Діти ростуть не тільки на аліментах. А Єлена показала характер. Звісно, про зорані гектари легко писати...

Говорячи про це, мати мала на увазі не Раду, бо ж не кореспондент додому приїхав, а син. Але Раду прийняв докір на свою адресу і винувато посміхнувся.

— Треба й мені поговорити з якимось журналістом, може, він про мої турботи напише,— серйозно сказав батько, міркуючи, що вже час почати розмову.

— Я вже й чути не можу про турботи,— розсердилася мати.

Андрей Топале сумно глянув на сина: «Нічого не вийде. Розповім іншим разом».

Довга розмова мимохить або засмутить, або пересварить. А всього не переговорити...

— Дякую за все.— Михайл підвівся.— Піду гляну, як там машина.

Увійшов ще один Топале — Ісай, дядько Раду, який жив по сусідству.

— Нічого з машиною не станеться. От саме й компанія поповнилася.

Дядько Ісай заклопотаний — у нього, як і в усіх, чимало клопотів. І найперший його клопіт — син Віктор. Ось-ось закінчить школу, складає екзамени на атестат. Звісно, складе, хіба в десятому на другий рік залишають?

І дядько заводить мову про те, про се і чекає — чи не запитає Раду про свого двоюрідного. Не може не запитати. Але Раду хоче ще посміятися. Він розповідає про справи у Миндрештах, просить Михая розповісти, які асоціації викликала в нього «Міориця». Михайл звеселів і вже забув про свою машину.

— А як я вас скинув з ваших поверхів?

У діда з словом «поверхи» свої асоціації, він згадує про церкву. Дядько Ісай досадливо морщиться — церкви давно вже нема, на її місці шкільний спортивний майданчик. Навіщо марно згадувати?

— Помовчали б з цією церквою! Знаю я вашу святість: мати — і та, коли ще жива була, налігачем не могла затягти вас до церкви. Років з п'ятнадцять тому колгосп тримав там сою, і нікого це не обходило. Тільки тепер згадали?

Голос діда стає твердішим:

— Душа моя не за церкву болить. Мені самої будівлі жаль. Я теж її будував. Адже яка краса була! Ти свій спорт міг би й на вигін винести, нічого б з ним не сталося. А в церкві музей відкрити. Я читав, як хазяйновиті люди порядкують. А тут один-другий знайшовся, що в житті ще путнього нічого не встиг зробити, а ламати — майстер. Он вчені три літа на околиці копали і чого тільки старовинного не повищукували! І в Кишинів повезли, і в Ленінград, щоб усі бачили, звідки ведуть свій рід Мілешти. Якби ти хоч слово сказав, то й для нас лишили б, і в людей можна назбирати, є звідки... Та куди там! Ось і жалійся,

що молодь на селі не тримається. Через кілька років, дивись, нікому буде в перший клас іти. Хто тобі їх народить? Я чи баба?

— Тьху, бодай вам заціпило,— підвелась бабуся.— Ціду краще приляжу, ви ще тут не такого наговорите.

Повернувся батько з коновкою пінявого вина.

— Це вже біле.

Дядько Ісай не витримує:

— Воно в тебе біле, бо цвіте. Ану гукни Віктора, нехай чайник мого вина принесе.

Все-таки знайшов зачіпку, щоб заговорити про свого Віктора. Раду нікуди діватися, і він питає, як справи у двоюрідного.

— Поки що добре, але не знаю, як з ним далі бути. У тебе там, мабуть, є багато знайомих?

— А що йому найбільше подобається?

— Телевізор.

Михай не збагнув, що Ісай Гаврилович говорить серйозно, і засміявся. Двозначність відповіді вловлюють і інші. Дядько Ісай дивиться на всіх неначе з образою.

— Я хотів сказати — телебачення,— і сам теж сміється.— Думаєш, він не міг би стати таким самим кореспондентом, як ти, йому до вподоби по дорогах вештатися.

— А писати статті може? — стримуючи сміх, питає Михай.

— Та все пише, пише. Усі твори для екзаменів написав.

Раду намагається згадати знайомих, які могли б стати в пригоді дядькові. Але, певно, ніхто з надійних на думку не спадає.

— Може, краще на іншу спеціальність?

Дядько Ісай уважно дивиться на племінника, переводить погляд на брата, який не застав Віктора вдома — пішов на консультацію.

— На консультацію? — і він поглядає на годинник.— Прийде він, я йому такої консультації дам... А хоч би й на іншу,— знову обертається він до Раду.— Тільки щоб неодмінно поступив.

Раду міркує, що якби він надумав зараз сам куди-небудь вступати, і то ніякої гарантії. Хіба що на кафедрі його знають.

Михай вислизнув з-за столу подивитися до машини, після чого протягнувся в ліжку, яке йому вже приготували. Непомітно зник дід — казав те, що думає, а його не сприймають усерйоз...

— Ну, бувайте, завтра знову день настане.

Але троє з сім'ї Топале продовжили бесіду, щоб знати, як бути світові далі. Говорить Топале-старший:

— Яюсь їхав я до тебе, Раду, в Кишинів. Автобус ішов переповнений, і шофер не зупинився на автостанції в Орґееві, а вирішив трохи перепочити в кодрах — подихати свіжим повітрям. Диво дивне ці кодри! Наче вдруге на світ народився. Посидів я трохи на узбіччі, погладив кам'яного оленя, що при дорозі стоїть. І спало мені на думку тоді: не сьогодні — так завтра і кінь може отак закам'янити край поля. Я не розповідав тобі про це. Я не з тих, які вірять у всякі химери. Приїхав додому, а тут саме це лоша підвернулося. Воно, бідолашне, травичку на кручі шукало. Може, через усе це й припало мені так до серця...

Батько обійняв сина за плечі:

— Не треба ні з ким ні про що говорити, Раду. Розберуся й сам.

І заспівав:

Шоймуле, соколику любий,
Вже два роки й половина...

— Подивився б ти на нього три дні тому, як він грав під сідлом у дружки на весіллі в Істраті. Все господарство перевернули, доки знайшли четвірку коней, щоб весілля справити по-людському. Пробували люди на машинах, але не те весілля. В місті ще куди не йшло, а в нас...

Шоймуле, соколику любий...

Раду вторував йому, підтримуючи лише мелодію, бо слів уже не пам'ятав, а може, інших слів і не було в цій пісні. Давненько не чув він її, ще з малих літ. Пам'ятає, батько повернувся з війни, почав його на ногах гойдати і підспівувати.

— Скільки я тебе пам'ятаю, Андрею, завжди тобі були до вподоби лише ці слова. Ти їх наспівував і для Раду, і для коня, і для собаки, навіть до дерева ти теж так звертаєшся: соколику мій...

— Що вдієш, брате,— все на світі живе і все таке гарне. Хто, як не я, для них усіх батько рідний? А ти бачив, як літає сокіл? Як мрія, як думка. За Шойму, за сокола!

— За твого Шойму! — радісно приєднався Раду.

Пізніше всі троє цілувалися між собою, цілували й Шойму, а тоді пішли цілувати Віктора, та його не поцілували — він ще не повернувся з консультації.

Сьогодні трактор вередував як мала дитина. Тільки-но від'їхав од стану, як судорожно сіпнувся і зупинився. Андрей Топале виліз із кабіни і невдовзі знайшов його болячку. Не знай він цієї машини, як своїх п'ять пальців,— пропаша справа. Якби це років двадцять тому, подався б назад за запчастиною. Хоч куди й подаватись, якщо запчастин теж не було. Та й тракторів у господарстві мали тільки два. Можна б побігти й зараз, та це ні до чого. Тракторів нині у двадцять разів більше, а запчастин як тоді не було, так і тепер немає. Робочий день у бригаді починається з розмови про запчастини, нею ж і закінчується.

Вранці навідався до них Думбраве. Товариш «Поки що». Трактористи немов на нього й чекали: «Георгій Ісайович, цього ось не вистачає... Георгій Ісайович, того нема... Георгій Ісайович...»

Коли б не було при цій розмові Раду, то «Поки що» швидко навів би лад — діло звичне. А тут мусив винувато розводити руками — мовляз, ваше щастя, що тут людина з Кишинева, а то я вам би сказав...

— Ну, що ви на мене напосілися? Ви ж знаєте, як важко діставати запчастини. Коли б ми їх могли кувати у своїй кузні і не кували, тоді інша річ. Можете скаржитись. От і товариш кореспондент чує. Йому ближче до тих, хто випускає запчастини.

— Поки Раду напише, нам у поле виїжджати треба.

«Гм, довгенько доведеться чекати, поки синочок запчастинами забезпечить»,— гмукнув Андрей Топале, поліз у кабіну, витер руки і взявся за важелі.

«Ану, подивимось, соколику, на що ти здатний!»

Трактор вдоволено загурчав, стрепенувся,— чим не кінь! — форкнув кілька разів і розмірено загув.

«От так! Це мені подобається. Поїхали! Не бажає Раду глянути, як ми працюємо. До Гредінару пішов. Нехай, нам і без слави непогано живеться. Та за чверть віку не зайве було б хоч раз по голівці погладити,— від такої думки Топале навіть почервонів.— І могло ж таке в голову прийти!»

«Як ветерану колгоспної праці, Андрею Гавриловичу...» Це теж утіха. Пізнувато, щоправда, але...

Думбраве перший завів мову про коня. Андрею якось

незручно було її розпочинати. «Навіть сина із столиці викликав, щоб йому допоміг».

«Я йому вранці сказав: не ходи, Раду, за мною! Що люди подумують?»

А йому все жарти:

— Та це ж не я з тобою, батьку, а ти зі мною. Підвезу на машині.

Очевидно, й пише він не те, що треба. Йому б з бригадиром побалакати, записати щось, як це роблять кореспонденти. А він байки трактористів вислуховує. Ім язика не зав'яжеш! От сьогодні, приміром, черга до Йона Стерпу дійшла.

— Розкажи, дядьку Єфиме, як ото з волом було!

Єфим Сівак, такий кремезний і дебелий, що ледь уміщається в кабіні трактора, відмахується, посміхаючись:

— Нехай сам Йон розкаже. Певно, що не забув.

Стерпу розминає губами цигарку, мовляв, я людина зайнята. «От і забаглося людям дурницями займатися. Ну, пустив я сівалку поперек поля,— але ж так ближче було. Подумаєш, велике діло! Не приніс би тоді дідько цього Сівака, ніхто б нічого й не знав».

— Стій, Стерпу, бо голову відірву! Тобі що, повилазило? Тут уже засіяно!

— Не заважай! Дай проїхати, не вертатися ж.

— Вернешся, нікуди не дінешся. Ти зрозумій, що душа мусить боліти за наше загальне добро, як колись боліла за свій шматочок.

«Тепер згадали про вола. Ніяк не второпаю, як люди можуть одне з іншим пов'язувати та ще й молодому Топале розказують, а він не сьогодні, так завтра таке про тебе напише в газеті, що й рідні діти не впізнають».

Були вони тоді ще молодими господарями—Єфим Сівак та Йон Стерпу. Їхні десятини тулилися поряд. І спокусила Сівака нечиста сила проїхати волами через ділянку Стерпу.

— Іду я з водопою, ліньки було звертати,— зізнався Сівак.— Дивлюся, земля ще не орана, навколо ані душі... А Стерпу мов із землі виріс. Кинувся до мене з сапою... Не битися ж з ним, вину свою відчуваю. Став я волів завертати, а один як на гріх наступив на налігач. Я туди, я сюди—нічого не виходить. А Йон біжить і сапою над головою розмахує, гвалт зчинив, наче турки набігають.

Сівак зупинився. Далі розповідати незручно, подумують,

вихваляється. Стерпу зрозумів, що розповідь краще закінчити йому:

— Отож зіскакує цей здоровило з воза і лізе під вола, який на налігач наступив. Спинивсь я, значить, дивлюся, що ж далі буде. А він як напнеться, так і підняв на собі вола та й витяг налігач з-під ратиці.

— Ну, ну, а що далі було? — заливаючись сміхом, допитуються в нього трактористи.— Були й інші свідки, вони теж бачили.

— Що вони могли бачити? Відпустив я його з богом, і все.

— А ми чули, ніби ти драпонуєш — тільки п'яти замиготіли?!

— Е-е-е, чого тільки не понабріхують! От сам він і свідок. Повернувся, значить, я та й побіг, бо мої воли в борозні стояли.

Ззаду йшли ще три трактори. Діставшись до поля, яке треба було культивувати, Топале зліз з кабіни, щоб ще раз перевірити агрегат. Глянув на небо. Невеликі пухнасті хмарки повільно пливли у відомі лише їм далі і у відомих лише їм справах. «Дощу треба, але на ці хмарки мала надія. Хоч би швидше збудували те Костештське море, щоб не чекати небесної ласки».

Поле вишикувало свою кукурудзяну армію із зеленими шабельками наголо і чекало, коли «командуючий» почне огляд. «Господи, благослови», — шепнув Топале, сплюнув на долоні, неначе мав узяти в руки сапку, і рушив. Гурчання його машини злилося з гуркотом інших тракторів, що йшли слідом, розляглося на полі, і здавалося, що зелені шеренги, мов солдати, крикнули тисячоголосе і протяжливе «ура!..».

«Як ветерану праці, Андрею Гавриловичу...» «Вже, виходить, ветеран?! Неначе вчора було: «Ідь, Андрею, на курси. Хлопець ти молодий, енергійний... Організуй бригаду... Взяв би ти, Андрею, сто гектарів! Сподіваємось, упо-раєшся з ними не гірше Холбана...»

І ось маєш — уже ветеран! Готуй папери на пенсію...»

Трактор зло сіпнувся. Топале, посміхнувшись, заспокоїв його.

— Гаразд, не злися, не тобі сказали.

Вихор пилюки, що звив собі кубло десь неподалік, підвівся на одній нозі і, обійшовши трактор, кулею помчав між рядками кукурудзи. Тракторист висунувся у віконце:

лагідні хмарки заповнили усе небо і тепер натискали одна на одну — наче місця їм не вистачало.

— От, от, почубтєся, саме час.

— Агов, дядьку Андрею! — прорвався голос крізь шум тракторів.

Це Єфим Сівак подав йому знак зупинитися. «Що там сталося?»

— Пора на обід. Ось і підвода за нами приїхала.

Трактор Сівака вже мовчав. Затих і третій трактор. Топале переключив двигун на малі оберти, ступив на гусеницю. Край поля Василе Пиртіє вже завертав коней назад.

— Ну, чого роздумуєш? Зараз піде дощ,— знов гукнув до нього Сівак.

— Тому й поспішаю. Глянь, як мало залишилося.

Підійшов і Йон Стерпу.

— Ще разів зо три слід пройтися. Якщо не зволікати, якраз до дощу встигнемо,— сказав він.

Єфим заходився невдоволено вибивати пилюку з комбінезону.

— Виходить, що людина приїхала за нами і мусить чекати?

— Був у нас такий Вледуце. Ти його, мабуть, добре пам'ятаєш, Андрею. Та й ти, Єфиме, повинен його знати,— Стерпу замовк, запалюючи цигарку.

— Що ти мені байки розбалакуєш! Борщ холоне.

— Отож цей Вледуце лізе по драбині на горище з мішком кукурудзи на плечах. І якщо в цю хвилину жінка покличе його до столу, то він кидає на півдорозі мішок. Ти, Єфиме, часом не родич тому Вледуце?

— Так, давайте закінчувати. Щоб земля була в порядку, коли дощик пройде,— вирішив Топале.— Єфиме, ану гукни до Пиртіє, нехай жене коней назад, а ми й самі на тракторах повернемося до стану.

— Нехай це Йон зробить. А було ж раніше — привозили обід прямо в поле. Звідки взяв наш секретар цю моду — возити на обід до польового стану?!

— Петро Михайлович має рацію, даремно нарікаєш. Думаєш, час згаєш, ідучи до стану? То лише здається. Сядеш тут у полі обідати — весь перемазаний, тарілка на колінах, сонце в лисину пече... Хіба то обід? А там умився, причесавсь, освіжився... І сів до столу. По-людському. Поїв і одночасно відпочив. А тоді й працювати любило.

Сівак махнув рукою й пішов до свого трактора.

Затріпотівши своїми шабельками, кукурудза повторила своє веселе: «Ура!».

У кабіні Топале ще раз пригадав слова Думбраве, які він так і залишив без відповіді.

«Кінь у твоєму розпорядженні. Хочеш — вдома тримай, хочеш — відведи на колгоспну стайню. Щоправда, Гиске заперечував. Сам знаєш, що він за людина... А премію теж одержиш».

«Я дуже вдячний... Та не подумайте, що я премії домагаюся. Вважайте, що коня я вже відвів до стайні».

Коли вийшли на треті гони, дощ легко застукотів по кабіні, неначе підганяв трактора скоріше вибиратися на межу.

— Давай, любий дощику, давай, ріднесенький, виконуй свій обов'язок,— весело приказував Топале.

А ззаду, перекриваючи навіть гуркіт моторів, лунав над полем голос Єфима. Це була давня, дуже давня пісня, яку вони співали ще дітьми, вистрибуючи під дощем. Його густий бас не дуже підходив для такої пісні, та все одно вона була чудова, і Андрей піймав себе на тому, що підспівує Єфиму.

Завершивши останні гони, Андрей вивів трактор на дорогу і спинився, чекаючи інших. Але його товариші навіть не загальмували біля нього, а сміючись помахали йому рукою і на повній швидкості помчали до польового стану. Топале поїхав навздогін. Коли Андрей майже наздогнав їх, раптом почув іржання. Зменшив швидкість, просунувся у відчинені дверцята. «Причулося, мабуть...» Але ж ні. Коли трактори товаришів віддалилися, він ясно почув іржання.

«Шойму? Звичайно, Шойму. Не вперше він сюди прискавав».

Топале зупинив трактор. Перед його очима пронеслася смуга дощу, пронизана сонячним промінням, і крізь цей смугастий серпанок він побачив силует коня. Шойму йшов ступою, високо піднявши голову, але прямував не до дороги, а кудись за пагорб по лінії горизонту.

— Мій любий Шойму,— з ніжністю прошепотів Топале.— Заблукав у дощ. Е-ге-ге-гей!

Немов вирізьблений на тлі неба, кінь застиг на одну мить. Серце в Андрея боляче защеміло. Йому здалося, що він бачить кам'яну статую.

Топале витер воду, що струмками збігала з чола за

комір. Чорна хмара заступила шлях сонячному промінню. Обрис на горизонті був ледь помітний.

Андрей стрибнув на капот, а звідти — на кабіну.

— Ё-ге-ге-гей! — Та вже нічого не було видно.

«Сюди біжить чи звідси?»

Топале змок до кісток, але не злавив з кабіни. Сподівався, що хоч один промінь проб'ється крізь товщу хмар і йому пощастить побачити, куди мчить кінь. Але дощ усе дужчав. Тоді Андрей спустився прямо в кабіну, розвернув трактор і на великій швидкості повів його вгору.

**ПАГОРЬ,
ДЕ НЕ РОСТЕ ВІНОГРАД**

Чоловіка розстріляли. Він міг поклястися, що бачив, як жовторотий німець з прищуватим обличчям підняв гвинтівку й прицілився в нього.

А за мить поряд упав і моряк. Груди й руки в нього були вкриті татуюванням. Трохи вище зап'ястка чітко видно випалений тавром номер. Чоловік бачив, як конвульсивно стискається рука моряка, а нігті дряпають землю. Потім уже не побачив, а відчув, як ті нігті почали впиватися в його плече. Вони обоє впали поряд, упритул. А де ж Даніель? Той весь час був ліворуч. Чоловік уже звик до них обох у шерензі, коли їх вели, рокованих на смерть. Якби вдалося хоч трішечки підвести голову, то, мабуть, побачив би й Даніеля. Але упав він невдало. Потилиця задерев'яніла, здається, ніби поволі відмирають нерви, а все тіло охоплює крижана нечутливість. Чому ж не болить рана від кулі? Може, він не мертвий? Авжеж, як він може бути мертвим, коли думає про смерть?

Над ним нависає свинцеве небо, схоже на жерло гармати. Потилиця холоне дедалі дужче, враження таке, ніби голова опинилася в проломі стіни. Радий би витягти її звідти, але не вдається. А плече гаряче, відчуває, як там пульсує якась жилка, по руці стікає щось тепле, клейке. Рука моряка більше не ворухиться і не торкається його. Ясний розум не дозволяє думати, навіть гадки не припускає про власну близьку смерть. Бо інакше він не бачив би так чітко цього свинцевого неба.

Перед ним щось заворушилося. Тінь моряка, яка падала з правого боку, зникла. Стало видно купу землі, звідти висунувся роззявлений передок черевика з налипшими на ньому шматочками грязюки та з блискучим косячком-підківкою вгорі. Це Данієлів червик. Ще вчора він підбивав косячка, намагаючись хоч якимось залатати дірку. Їм сказали, що вранці всіх переведуть до іншого табору.

Чоловік довго й пильно розглядав черевика, потай сподіваючись, що помилився щодо його власника. Однак сумніву не було. Може, тому й хотів помітити із завмиранням серця хоч якусь ознаку життя. Навіть тихенько гукнув:

— Данієлю! Ти чуєш мене, Данієлю?

Власний голос він почув. А Данієль, видно, не чує. Бо інакше відповів би. Натомість неподалік з'явився якийсь шум і скрегіт. Такий по-господарськи дбайливий, безугавний шум, який звичайно панує на залюдненому полі, коли все село виходить сапувати. Або садити на пагорбах виноград. Цей живий трепетний гомін переливається під високим небом у літній полудень, сонце припікає, а по держаках сап скочуються краплини поту тих, хто їх тримає в руках.

Невже він марить? Ні. Чоловік добре чує, як метушаться люди з сапами чи, може, з кайлами, розворушуючи землю. Він навіть визначає, звідки долинає шум. Визначає чітко, адже це дуже близько біля нього. Так близько, що ось-ось перед очима сяйне лезо сапи, аж лискуче од сухої землі. Він весь перетворюється на зір і слух, щоб якнайшвидше побачити перед собою це лискуче металеве лезо, ніби воно може чимось зарадити йому. Він аж кричить, закликаючи в свідки того, хто не відповідає на його голос:

— Данієлю, ти чуєш мене? На пагорбі садять виноград!

Перед ним жадібно роззявив рота брудний передок черевика з блискучим косячком-підківкою вгорі. Він німий і безживний, цей черевик, мов нікому непотрібний трофей.

Шум наростає. Може, це нагортають землю довкола виноградних кущів? Шум ніби пробивається із самої землі, і нею ж, землею, поглинається.

Коли люди садять на пагорбах виноград, вони перегукуються. Луна лагідно перекочує хвилями людські голоси від схилу до схилу, посилює їх. Луна йде вслід за словом. Луна — це тінь слова. Вона живе ще тоді, коли саме слово вже згасло. Але на цьому пагорбі чомусь немає луни. Тут немає слів. Тут ніхто не розмовляє. Але хіба ж можна не розмовляти?! Хіба можна сапувати, садити виноград без дотепів, жартів, без веселого сміху та вигуків?! Чи, може, це працюють пустельники, ченці, незвичні до мирських розмов? А щоб ряси не шаруділи і щоб не діймала спека, вони, мабуть, кинули їх десь і мовчки прополують

міжряддя, підгортають куші або просапують чи дбайливо підв'язують виноградну лозу.

— Але й ченцям набридає трудитися. І вони тоді починають славити всевишнього.

— Даніелю! Може, ти чуєш що-небудь?

Поряд щось заскреготіло. І одразу обвалилася купа землі, яка заважала дивитися туди, звідки долинав шум. Зник черевик, що просив їсти, а за ним і рука моряка. І все посвітліло. Звідкись згори хлюпнув кволий потік світла: то сходило невидиме для ока сонце. Але й це слабеньке світло осліпило його на мить, і здалося, ніби перед ним замиготіли якісь розмиті тіні, одразу набувши сірувато-зеленого кольору. Це вони, сірувато-зелені тіні, тримали в руках сапи. Тримали так, як тримають усі, хто прополює виноградник. Леза сап чисті, лискучі. Отже, ґрунт тут піщаний, він не налипає на метал. Скільки ж їх може бути, цих сап? Одна, дві... п'ять... дев'ять! А де ж виноградник? Де куші? Чому не видно навіть підгорнутої землі? І чому ці тіні такого дивного кольору — сірувато-зеленого? Чому вони весь час нагинаються до землі, іноді навіть стають навколішки? Кого вони тягнуть уздовж піщаної борозни?

Видиво зникло. Обшир прояснів. Тіні перетворилися на людей. У них проступили обличчя. На головах військові кашкети. Живі істоти в військовій уніформі сірувато-зеленого кольору. Тут і мови не може бути про садіння винограду. І треба ж такому привертися! У них справді в руках сапи й лопати, які скрегоцуть точнісінько так само, як і тоді, коли садять або прополюють виноград. Але істоти в військовому не розрихлюють схил. Вони копають і кидають землю в рів, куди щойно скинули тіла розстріляних...

Здійнявся вітер, його холодні пориви пронизали крижаними голками все тіло від голови до п'ят. Зараз, після того, як видиво зникло, вже не було сумніву, що він живий... і що його поховать живцем!.. Ось як буває, коли в тебе прицілюється якийсь шмаркач. Даніелеві й морякові пощастило, здається, більше. А його й цього разу доля обійшла своєю ласкою...

Ні. Не може бути. Його не закопають живим. Він буде ворушитися. Кричатиме. Він повинен ворушитися, кричати! Де ж його язик? Закляклий кілок прилип до піднебіння. Губи задерев'яніли. Зуби вп'ялися один в один так, як упиваються в дерево занадто глибоко запущені зубці пилки. Розтулити їх нема сили. Потилиця, голова і все ті-

ло перетворилися в одне ціле: в закам'янілу брилу криги... Є тільки один вихід — кліпати очима, але повіки стали важкі, мов налиті свинцем, ними й кліпнути не можна.

Важко визначати миті, бо в них нема відчутних меж. Ця ж мить найнестямніша з усіх, бо застигла в нерухо-мості. Він живий, усе в ньому нуртує, але єдина ознака життя — тільки калатання серця.

Навіть у найпідліші часи засуджені до смерті користу-валися великим привілеєм: задовольнялося їхнє останнє бажання. Якими ж милосердними видаються ті часи порів-няно з цією миттю!

Невже ніхто з них не нагнеться до нього? Хоч би з ці-кавості, чи він, часом, не дихає?

Нема іншої ради, залишається тільки дивитися розплю-щеними холодними очима і не заплющувати їх, бо вже не зможе розплющити.

Рів тягнеться далеко-далеко... І зникає десь за гор-бом...

Розкриті провалля зяє чорнотою. На чорному черво-но блищать плями. Яскріють вони й на зеленому, на пото-лоченій траві, витоптаній важкими чужинськими чобітьми. Червоне! Чорне! Зелене! Яким затишним здається свин-цево-сіре небо над головою... А він і досі живий... Живий до розпачу... бо бачить і чує...

А звідки знову взявся німчук з прищами на лобі й на підборідді? Як же чоловікові не впізнати цього молокосо-са, котрий так невміло стріляв у нього? Стоїть он збоку з лопатою в руках і скручує цигарку. Не тямить навіть цигарки скрутити по-людському. Ніби це перша цигарка в житті. Затягнувшись, одразу заходиться кашлем. Сплю-вує, кашляє і далі пахає димом. Вайлуватий хлопчисько. Хвилюється надміру. Кусає цигарку, замість затягнутися нею. Його добре видно, він стоїть за два кроки. О, знову зайшовся кашлем, шмаркач. Аж по́том укрився, раніше ж не видно було поту. І не дуже перетруджується роботою. Зіперся на держак лопати, мов селянин, що зупинився перепочити під час роботи на пагорбі. Дістав з кишені картату хусточку. Білу хусточку з червоними смугами. Стріпує, ніби струшує з неї пилюку. Але що це? Чому він ховає лице в хусточку? Він же, здається, хотів витерти піт. А затуляються ж тоді, коли ховають обличчя, а не ви-тирають піт!

Отакої! Йому знову ввижається казна-що! Зараз німчук нахилиться й почне тягати трупи розстріляних до рову!

Могильник! Йому звеліли стріляти, і він стріляв. Йому звеліли ховати трупи, і він їх ховає. Могильникам не обов'язково мати серце. Воно тільки заважає їм. Могильникам нічого не треба помічати й бачити. Це зайвий клопіт. У них переплуталося б життя, якби вони зважали на крики й стогони приречених. Могильника слід напоїти до отупіння, хай забуде, що він людина.

Але прищуватий не п'яний. Це видно за версту. З його чола й квадратного підборіддя здіймається пара. Вона перемішується з парою від дихання, а в руці, яка не спирається на держак лопати, димить, догоряючи, цигарка. Цигарковий дим — він сірувато-зелений, як і одяг цього хлопчачка — вітер відносить десь за пагорб.

«Погано знаєш свою справу, кате триклятий!»

Зникає хусточка. Рука піднімає лопату й заганяє її в пухку землю. Німчук неквапливо, без особливого завзяття перекидає землю, не дивиться по боках, не озивається ні до кого. Щоправда, інші могильники далеко від нього. Але якби захотів, то міг би перекинутися з ними словом. Міг би гукнути когось. Хоч би й он того, довготелесого, що нишпорить у кишнях розстріляного, який лежить на гребені земляного насипу. Ось він знайшов запальничку й прикурив від неї цигарку. Або поговорив би з іншим могильником — той на купі розворушеної землі мучиться, стягуючи чоботи ще з одного вбитого. Цікаво, чим поживиться кат у нього? Чоботи розбиті. Запальнички, годинника нема. Мабуть, тільки вилається, що даремно згаяв час. Дивно. Прищуватий ніби намагається обминути трупи. Махає лопатою, жбурляючи землю в яму, але вбитих не зачіпає. Він, певно, гидує мертвих. Щоб часом не наснилися вночі.

Гм... А це ще що таке?! Прищуватий почав насвистувати. Чоловік, якби міг, то затулив би собі вуха. Ніби хтось почав свистіти в церкві. Німчук справді, мов причмелений. Бо навіть свистіти по-людському не вміє. Але треба слухати, нічого не вдієш. Це ж він відспіває його, молокосос! За інтонацією свист близький до «Аве Марія». Якийсь ідіотизм! Хіба можна серед оцього лиха насвистувати церковні мелодії?! Виходить, ті мелодії позбавлені будь-якої смиренності й побожного благоговіння. А то ж як інакше, коли їх можна насвистувати в такому місці?! І все-таки дивно, що мелодія у пікудишньому виконанні звучить не знущально! Нема в ньому нічого з величного піднесення молитви, нема молитовних нот, але водночас

нема й натяку на грубість, безпардонність. Це радше крик людської душі, яка не може збагнути, що діється з нею. Вона хоче, але не може повірити в чудо.

Ні, він таки марить. Якби це почув Данієль, ото сміху було б! Сказав би йому просто у вічі, що він дурень не-світінний.

Прищуватий почав насвистувати марш. Похоронний марш. А йому знову ввижається рука моряка...

«Отак-то, Данієлю, відспівує нас оцей молокосос!»

Коли ж обірвався останній акорд похоронного маршу? Чоловік може поклястися, що хтось обірвав його, примусив замовкнути, заглушив. І не помилився. Щось сталося. Сіро-зелені постаті перелякано заметушилися. Сапи й лопати безладно кинуті. Де ж самі могильники? Ось вони — припали до землі, до розворушеного ґрунту, замерли поміж іще не похованих трупів.

Запала важка, кам'яна тиша. Цю липку тишу пронизав якийсь особливий звук. Він долинув звідти, з неосяжної висоти. Ніби хтось там, у небесах, випустив рій бджіл. Хіба то чоловікові не знати, що означає оте настирливе дзижчання, яке звучить у вухах музикою, а він сам чекає його, мов манни небесної! Дорого він зараз заплатив би, щоб можна було повернути голову й побачити у промінні вранішнього сонця сліпучий блиск сталевих птахів, які так нажахали німців.

Чоловік не заплющив очей. Не тому, що не міг. Він рахував вибухи бомб і раптом почув власний голос. І не здивувався. Ніби це само собою ясно — адже в рідний край повернулися ластівки, то настає весна, і він може рахувати їх уголос.

«Не відлітайте! — почав благати він. — Зітріть їх на порох! Це одне-єдине моє прохання!»

Він не думав, що й сам може загинути від бомби чи осколка. Кожен вибух на землі ніби наповнював його силою. Потім перевів погляд і навіть не помітив, що здатний його переводити. Повіки заплющувалися й розплющувалися на кожен новий вибух громовиці.

Деся забахкали зенітки. Звідкись із-за обрію вигулькнула зграя «месершмітів» і кинулась в атаку. Однак вибухи бомб не вщухали, вони орало землю, розносячи в прах пагорб, де копірсалися могильники. Земля зараз хлюпала, наче вода з прорваної греблі. Вихори пилюки, пропахлої кров'ю, били в обличчя. Дим ліз у ніс, забивав подих. Груддя землі розліталось й свистіло, мов снаряди.

Акацію вирвало й кинуло далеко вбік, і тепер її коріння стирчить, ніби потворні шупальця каракатиці.

Чоловік ніскілечки не дивується, що він ожив, виборсався з того страшного нервового заціпеніння, яке спаралізувало його від думки бути похованим живцем. Але він все одно ще очманілий, до того ж нестерпно болить рука. Земляний смерч від чергового шквалу вибухів майже засипав його. Тіло пронизав якийсь новий біль. Але саме цей біль підтвердив, що він живий, одна рука дуже болить, зате можна ворухити пальцями другої. Чоловік через силу починає виборсуватися з-під землі і сторожко прислухається. Довкола димлять гори наваленої землі та зяють глибокі вирви. А де ж могильники? Накивали п'ятами, якщо залишилися живі.

Чоловік несамохіть намагається поворухити пораненою рукою і бачить, що всі п'ять пальців висять мертво. Тримуються тільки на сухожиллі та на смужці обпеченої шкіри. Він порвав сорочку й перев'язав, як зміг, обрубок руки з безживними пальцями.

Треба якомога швидше йти звідси, поки він спроможний хоч щось робити. Чоловік зрозумів, що після бомбардування на пагорбі нікого не лишилося, але водночас збагнув, як і сам ослаб. Досить ледь-ледь поворухнутися після кількох секунд спокою, як його охоплює приступ запаморочення. Він сприймає приступи покірливо, як щось невідворотне, але минуше. Намагається подолати відчуття холодної порожнечі, що пропікає мозок від найменшого поруху. Невже він поранений і в голову? Чоловік щосили розтирає здоровою рукою коліна, куди ніби вп'ялася сила-силена голок, аж поки починає відчувати, що ноги ожили. Далі неквапом обмацує себе всього, наче лікар, який хоче визначити, наскільки ушкоджене тіло в пацієнта, що потрапив у катастрофу. Повзти він зможе, але слід бути дуже обережним.

Пагорб і досі палає. Вибухи долинають від залізничної станції. Ось чому тут не видно німців.

Розгурканий обшир дихає зловісно. Чоловік обережно повзе по землі. Дуже боїться зачепитися покаліченою рукою, бо тоді всього пронизує страшний нестерпний біль.

Дорогу заступає кущ, відкинутий вибухом далеко звідти, де він ріс, і тепер лежить, зачепившись корінням за край свіжої вирви. Чоловік хоче обминути яму.

Що це, вітер війнув угорі й жалібно зашелестіло листя на понівеченому кущі? Чоловік прислухається насторожено. З ями долинає уривистий стогін. Потім земля ворухиться — так вона ворухиться, коли з мулу вилазить після зимової сплячки гадюка. Далі з'являється нога в порваних штанах і халява німецького чобота, заляпаного кров'ю. Чоловік над ямою закам'янів. «Таки потрапив чортові в зуби!»

Він розуміє, що слід обеззброїти німця, поки той не отямився. Від думки, що знову триматиме зброю в руках, на його змарнілому обличчі грає сумна усмішка. Він не боїться німця, що вовтузиться в ямі. Той теж поранений, теж оглушений або контужений. «Я не дам йому отямитись. Якщо зброя при ньому, то схоплю її раніше за нього...»

Але поки він обережно шукав якоїсь опори поміж шерехатих брил та залишків колючих бур'янів, купа землі перед ним розсипалася, наче просіяна крізь рідке решето, з-під неї виборсалася спотворена постать і пронизливо закричала:

— О майн готт!

Очі німця засипані землею, він не бачить чоловіка. А той пильно шукає поглядом зброю. Її ніде не видно. Мабуть, лежить десь, прикидана землею, а може, й зовсім її немає тут, у ямі.

Стогін не вгавав. Німець, стогнучи, уже тримався руками за живіт. Краще покинути його на милість божу, нехай собі стогне, скільки в нього вистачить сили!

Чоловік хапається за оголене коріння акації, щоб якомога швидше вибратися на насип. Та коли хоче підтягти ноги, відчуває, що їх щось тримає. Оглянувшись, бачить — німець ухопився за чоботи й не відпускає їх.

— Іди ти до дідька! — вилаявся чоловік. — Чого тобі?

Ударити його по голові? Але тоді доведеться вивільнити єдину руку, що вчепилася за пучок цупкого коріння. Нічого не залишалось — витяг з ями й німця.

Німець, переконавшись, що виплутався із скрутного становища, відпустив ноги рятівника і знову схопився за живіт, нестямно стогнучи. Чоловік скоса глянув на нього. Це був довготелесий нікчемний хирляк з видовженим профілем хлопчиська. Земля обтрусилася з його обличчя, на лобі й на підборідді чітко проступили прищі... Він упізнав його. Це той самий молокосос, який промахнувся, стріляючи в нього.

«Що ж тепер робити? Ти не шукай чорта, бо він сам тебе знайде!» — і повернувся до німця спиною, вибираючи собі дорогу. Зараз треба відійти якомога далі від цього клятого місця, поки німці не оговтались і не кинулись рятувати могильників, що потрапили під бомбардування. Поки що їм зараз не до них: на станції й досі лунають вибухи. Прищуватого не страшно — він тяжко поранений і беззбройний. Тільки б не наткнутися на якогось іншого німця — може, крім прищуватого, залишився ще хтось і тепер причаївся десь у вирві чи за брилою землі. Чоловік крадькома повзе, ховаючись за грудцям понівеченої вибухами землі. Так безпечніше. Нестерпно болить рука. Пече, як у вогні. І не тільки кисть, а вся, аж до плеча. І в підошви наче впиваються буравчики. Тільки голова, як на диво, залишається ясною.

Десь неподалік повинен бути ліс, попід ним їх вели по шосе. Далі завернули на путівець, яким прийшли сюди, на пагорб. А звідси лісу вже не видно було. Думаючи про ліс, він не помітив, як наткнувся на труп. Це був німець, засипаний піском і глиною.

І знову зринула думка — тікати якомога далі від цього поля людських смертей!

І враз відчув — він не сам. Він не озирнувся, не повернув голови, але впевнений — хтось його переслідує. Тільки в найстрашнішу мить життя так чітко спрацьовує інстинкт, підказуючи людині те, що вже сталося. Тіло облив холодний піт. «Може, підвестись і побігти? Чи заховатися, перечекати?» Але все даремно. Якщо його помітили, врятуватися не вдасться. Хто ж це може бути? Адже пагорб став кладовищем і для жертв, і для вбивць. Може, по вітер сердито прошелестів у траві?

Врешті чоловік зважився і з відчаєм повернув голову.

За купою вивергнутої землі побачив прищуватого німчука, того самого, що стогнав, тримаючись за живіт. Німець, пересилюючи біль, стояв, мов розп'яття. «Де в нього ті сили беруться, стільки йти слідом? — Чоловік лиш знизав плечима: — Чим я можу тобі зарадити? Ніхто тебе не запрошував у гості!» І одразу ж почув:

— Васер! Трінкен!.. Васер!

Ці слова чоловік знав.

— Ніби мене не мучить спрага! — пробурмотів він глухо й подибав далі.

А в хлопчика ніби з'явилося друге дихання чи, може,

якась інша сила зрушила його з місця, і він поплентав далі за чоловіком.

— Чому ти прив'язався до мене, дідько б тебе вхопив!

Тепер вони йшли на певній віддалі один від одного. Вигляд переднього свідчив, що той найменше думає про хлопчика. «Довго він не витримає. Впаде з хвилини на хвилину... Він хоче пити і, мабуть, думає, що я його виведу до... води!» Задній усією своєю поставою скидався на пораненого звіра, котрий нібито просив співчуття і водночас ладен був укусити.

Чоловіка почала дратувати затятість, з якою цей зелений німчук ішов та й ішов за ним.

«Треба почекати його. І з'ясувати, що він хоче від мене!»

Але переслідувач, побачивши, що чоловік зупинився, зупинився й собі. Скориставшись перепочинком, опустився на землю й застогнав, хапаючись руками за живіт.

«Ось тобі й маєш! Не наслідуюється підійти! То якого ж біса переслідуєш мене?»

І тут він почав здогадуватися. Нещасного жене страх померти самотою на цій зловісній стерні, на цьому розтерзаному бомбами кладовищі, під чужим небом серед повіччених охололих трупів.

І на підтвердження здогаду, коли чоловік рушив, за ним пішов і німець. У його великих, світло-голубих очах стояв страх загнаного звіра.

«Здається, він і мене боїться, боїться, але йде за мною... Хто може збагнути душу людини!»

Чоловік вирішив покласти край цьому безглуздому переслідуванню й погрозив німцеві, різко піднявши поранену руку. Від цього необачного руху все тіло мов ножем різонуло, в очах потемніло, і він упав навznak.

Оскільки чоловік не підводився, німчук почекав хвилину-другу, потім рішуче, наскільки міг, кинувся до неприютного. Хлопчаківі справді було страшно. Його поймав природний страх. Нестерпний біль розпанахував нутроці, хлопець уже чув дихання смерті, бачив неминучий кінець, який, видно з усього, не забариться, він боїться цієї зловісної стерні, що перетворилась на кладовище. І єдина ознака життя в усій жахливій пустелі людських бід — оця жива цятка, котра, так само, як і він, якимось дивом уникала смерті. Там, у ямі, він учепився за ноги цього чоловіка інстинктивно, так потопаючий хапається за соломинку, щоб врятуватися. І тепер тримається за нього, бо немає іншої ради. Йому необхідна ця жива цятка, єдина для

нього на всьому світі, а світ цей умістився на жахливому пагорбі, де смерть справляє учту. Смерть замолоду — це безглуздя, і він усією своєю істотою аж до останньої клітиночки відганяв думку про неї. Хоч боротися зі смертю — затято, безжально — іноді вочевидь безглуздо. Для пораненого хлопця вона, ця боротьба зі смертю, означала безупинно, вперто переслідувати життя. Існування іншої людини стало для нього гарантією, що він і сам виживе. Німець навіть не уявляв собі, що може втратити цю людину, адже вона йому потрібна, і ця потреба була для нього понад усе. Відтак йому й на думку не спадало, що людина, яка йде попереду, може його ненавидіти, захоче позбутися його, врешті-решт знищити.

Коли чоловік отямився, то відчув, що його хтось трясє. До слуху долинули чужі слова:

— Менш!.. Менш!..

Він напіврозплющив очі й впізнав німчука. З-під тонких губ у того виднілися білі й гострі зуби. Обличчя перекошене, мовби хлопця різали живцем. Побачивши, що чоловік опритомнів, німець вичікувально відступив убік. Та насправді нічого він не ждав, а мучився від нестерпного болю в животі, який, видно, дедалі дужчав.

«І навіщо він намагався привести мене до тямі?»

По той бік довгого, мов висолоплений волячий язик, лану — дорога. Вкочена підводами, втоптана ногами, запилюжена, холодна. Зі свіжими кізяками... Там ходять люди. Може, пощастить зустріти когось із місцевих. Він знає тутешніх людей. Вони замкнуті, небалакучі і ненавидять фашистів. Ніколи навіть уявити собі не міг, що йому може випасти отакий неймовірно важкий шлях до людей.

Через дорогу стерня, де поспіхом накладені невмілими жіночими руками скирти соломи. Вузькі наділи розкинулися, скільки око згляне. Кукурудза заросла бур'янами. Жалібно шарудить листя на дрібненьких жовтих стеблах, яким бракує простору розростися. Від такої картини стає тоскно на серці. Адже він селянин, і за все життя не знав більшого щастя, ніж обробляти цю благословенну, хоч і примхливу землю.

Німець тягнеться за ним, мов тінь. Коли-не-коли глипає то праворуч, то ліворуч. Однак байдужий до кукурудзяного лану. Нічого не говорить. Видно, спрага і біль діють на його, він часто зупиняється, протяжно стогне, ніби худобина під ножом. Чуючи ці стогони, чоловік похмуро

зиркає на нього. Йому не шкода німця. Але коли якийсь час не чути стогону, трохи повертає голову і скося поглядає на нього. Навіть непомітно стищує ходу, прикидаючи на око відстань між ними. І шукає поглядом цямрину колодязя. Одначе криниць у степу не так густо, щоб на них можна було натрапляти шокроку. Швидше б дістатися до лісу... Порічки, агрус могли б хоч трохи погамувати спрагу. У нього знову запаморочилась голова... Отямившись, побачив, що німчук перелякано дивиться на нього, часто кліпаючи жовтуватими віями. Чоловік нарешті починає розуміти, чому цей хлопчак так прив'язався до нього. «Він вважає мене за місцевого жителя... Хоче, щоб я вивів його... до води. Тому й просить без угаву: «Васер!»

Затята впертість німця вже не дивувала його. Чоловік звик до неї. І хлопець у німецькій уніформі осмілів. Він уже не тягнувся тінню, а йшов поряд, скидаючись на бродячого пса, який тримається віддалік від перехожого певний час, а згодом, бачачи, що його не проганяють, наслідуються підійти ближче, боязко крутячи хвостом.

Не відставати хлопчаківі в німецькій уніформі коштувало неймовірних зусиль. Він не зупинявся навіть тоді, коли біль ставав нестерпним: йому ще страшніше було втратити з поля зору чоловіка. А той легко міг дременути в кукурудзу і зникнути там. Шукай тоді вітра в полі!

Однак через якийсь час німець упевнився, що чоловік і не думає цього робити. Він тримається дороги, мало зважаючи на свого супутника.

Вони поминули кукурудзяний лан і вийшли на стерню — тут колись ріс ячмінь. Подекуди лежали довгі й гострі остюки з ячмінного колосу. Чоловік зупинився, пильно придивляючись до чогось, ніби вивчав руду, порепану від літньої спеки, спраглу землю. Він народився тут, отож знає звичаї тутешніх степовиків. Німець зацікавлено спостерігав за ним. Чоловік нагнувся і почав порпатися в сухій землі. Хлопець в німецькій уніформі згадав, що у нього в кишені є ніж, і подав його, намагаючись збагнути, навіщо чоловік порпається в цій стерні. А місцевий робить своє. Він знає, що селяни на ячмінному полі мають звичку садити й часник. Після косовиці, наприкінці червня, в землі залишаються маленькі головки часнику з одним зубком. Частину цього часнику використовують у страву, решту пересаджують вдруге, і тоді з нього виростають великі головки з багатьма зубками.

Побачивши, що чоловік висмикує із землі стеблину часнику разом з корінцем, хлопчак на якусь мить аж розчарувався. Чоловік поклав велику, завбільшки з редиску, часничину в кишеню й шукав далі. У голові дзвеніло від надмірного напруження, але він не припиняв роботи. Знав, що часник добре йому прислужиться.

Стало прохолодніше. Тепер вони заглибилися в якусь глинисту й порослу бур'яном западину з обваленими краями, яку важко було обійти. Місцевий і тут почав щось шукати очима. Німець аж шию витягнув, сподіваючись побачити криницю. Але чоловік подався до куща дикого винограду, зарослого собачою кропивою. Було ще рано шукати там стиглі грона. Та чоловік все одно заходився нищпорити. Він перебирав грона винограду, що звисли над бур'янами, зривав зелені ягоди й кидав у рот. Ягоди дуже кислі і тамують спрагу. Хлопець і собі простяг руку й почав рвати недозрілі ягоди.

Сяк-так погамувавши спрагу зеленим виноградом, вони пішли далі. Єдина думка місцевого — якомога швидше, поки не спочочіло зовсім, дістатися до лісу. Хлопець і собі силкується триматися біля нього. Але обидва вже вибилися із сил і ледве переставляли ноги.

«Геть зовсім непереливки німцям,— розважливо думав чоловік,— якщо вони посилають на фронт дітей!»

Він із жалем дивився на супутника, який дедалі частіше зупинявся, хапаючись від болю руками за живіт, і сам використовував короткі зупинки, щоб перевести дух та не знепритомніти.

«Так, геть кепські справи в німців!» — ще раз задоволено потвердив він подумки і, може, вперше пожалів цього хлопчака, який змушений отак страждати.

Одначе щоразу, коли чув: «О майн готт!»,— то похмуро відводив погляд убік.

Стіна лісу з'явилася зненацька, після того, як вони піднялися на пологій схил, порізаний глиниськами. Небо потемніло, вузька рожева смужка на заході, що досі ледве вгадувалася в похмурих сутінках, зникла. Темрява — єдиний їхній спільник, на якого можна цілком покласти, тому ніч не лякала чоловіка.

Тільки хлопець з острахом спантелено придивлявся до дерев, теж позначених війною. На краю лісу не було жодного цілого дерева — обпалені, з потрощеним гіллям, посічені снарядами й осколками, вони стояли, мов сірі привиди, хоч на вершечках де-не-де виднілися острівці

з'єлені. І навіть тут, у лісі, пахло попелом, кіптявою, бензином.

Подекуди зяяли свіжі вирви від бомб, а дерева біля них і досі диміли. Розпачливо кричали перелякані птахи. Так розтривожено вони кричать тільки тоді, коли горить ліс.

Але зараз розпач птахів був викликаний іншим: у поставлений лісником капкан потрапив тхір. Однак не це сполошило птахів, а те, що тхір, ускочивши в капкан, схопив пташеня зяблика, яке випало з гнізда від вибуху бомби. Клятий тхір, хоч і сам опинився в смертельній небезпеці, розправлявся водночас і з жертвою. Коли двоє людей підійшли ближче, хижачок уже облизував пір'їнки, а птахи пронизливо кричали, кружляючи над капканом, немовби хотіли, щоб весь ліс знав про підлість цього звіра, і вимагали відплати.

Чоловік добив тхора палицею. Птахи вмить заспокоїлися, а сизе небо вгорі ніби аж посвітліло.

Місцевий похитав головою: «Пташки, як кажуть, без розуму, але й вони вимагають відплати та справедливості!»

Німець стояв поруч, витріщивши очі. Потім криво й наче винувато усміхнувся. Однак місцевий навіть не глянув на нього. Йому сяйнуло: «Отже, в лісі хтось живе, коли недавно ставив капкана... Може, пощастить зустрітись!»

Запитливо подивився на хлопця. Невже й тут, у лісі, той не відстане? Але з розпачливого тремтіння, від якого аж зуби цокотіли, зрозумів — не відстане.

«І нічого не вдієш. Правда, поки що він не дуже й заважає. Та й те сказати, в лісі я й самого чорта не боюся!»

Йти було важко — всюди завали з обгорілих дерев, іноді доводилося продиратися крізь густі колючі чагарники. І раптом обидва радісно Perezирнулися. У шелестіння листя вплелася давно очікуване жєбоніння.

— Гір! Шнель! — німець махнув рукою туди, звідки, як йому здалося, долинає хлюпотіння води.

По дну невеличкої улоговини жєбонів струмочок. Неподалік утворилося невеличке озерце. Замулені бережки його поросли гнилою зеленню. Воду скаламутили якісь тварини, що пробігли тут, налякані вибухами бомб. На малесенькому острівці мулу, намитому струмком, виднілося чорне крило мертвої сороки.

Хлопець не побачив того крила. Він спрагло припав до

озерця і хлебтав воду, не відчуваючи ні запаху мулу, ні гнилизни.

Чоловік спершу нахилився, підняв мертву пташку і швидко, щоб не помітив хлопець, закинув її в куші.

«Було б стільки клопоту!» — по-філософськи подумав він і махнув рукою.

Хлопець нарешті напився і впав, майже непритомний. Почав пити й місцевий, відчуваючи, як перевертаються, немов бунтують, нутрощі. «Ось коли знадобиться часник з ячмінного поля».

Він дістав часничину, обчистив її. Почав їсти. Почулося жування щелепів здорової людини. Німчук, зігнувшись удвоє, звивався від болю. Чоловік кинув і йому головку часнику. Часник хоч і пече, але підбадьорює. І хлопець не був такий дурний, щоб не збагнути цього. Може, він згадав, що в його країні нема такого часнику з одним-єдиним великим, мов редиска, зубком. Цим харчем, звісна річ, голоду не втамуєш, але, може, вдасться хоч трохи погасити нестерпний біль у животі. Вони швидко жували, сподіваючись розігнати кров, зігріти її. Навіть не помітили, коли спочіло.

У лісі завжди сутеніє швидше й різкіше, ніж на відкритому місці. «Ночувати тут, біля струмка?»

Хлопець підсунувся зовсім близько до місцевого. Його долала втома. У голові ворушилися пекуче-вогняні змії, такі самі, як і в животі. Але страх не давав заснути. «Чи не покине він мене, коли побачить, що я сплю?»

Місцевий легенько торкнув його й показав десь над головою. Хлопець витягнув тонку шию й глянув у той бік. Чоловік показував на місяць. Червоний місяць уповні вичочував на небо, мов налитий кров'ю.

Чоловік хотів сказати, що при світлі місяця вони зможуть іти далі. Він сподівався знайти стежку, яка вивела б їх до оселі тієї людини, котра ставить капкани у лісі. Боявся лиш, що вестиме вона узліссям, а не заглибиться в ліс. Доведеться тільки даремно бити ноги.

Хлопець ледве йшов. Тільки щоразу, коли спотикався, бурмотів якісь незрозумілі слова. А спотикався він дедалі частіше. Чоловік і собі похмуро буркнув йому:

— Звірів не бійся! Вони милосердніші за людей!

На якійсь галявці місцевого наче жаром обсипало. Йому здалося, що вони вийшли з лісу. Але він помилився. То була звичайна лісова галявина. Місяць заливав її своїм тремким світлом. А ось і житло, щось на зразок колиби,

з малесеньким, як долоня, віконцем, у якому відбивався місяць. Наче приплющене око в сонної дитини.

«Чи є там хтось у ній?».

Двері були відчинені навстіж. Чорна пройма темряви в прогірклу порожнечу, в цю хтозна-коли і ким покинуту халупу.

Хлопець витер сірника, і при його світлі вони побачили холодний припічок. На долівці валявся оберемок соломи, і коли німець засвітив ще одного сірника, звідти шаснули врозтіч і миттю зникли пацюки.

Господарі, а може, й хтось інший, забрали з колиби все до крихти, бо, окрім зіпрілої соломи та потрублених мишами стін, тут не було більше нічогосінько. Якщо не зважати на діряве погнуте відро, кинуте в кутку. Хлопець у німецькій уніформі не мав більше сили розглядати приміщення, він доплився до соломи, яку, з усього видно, поспіхом згорнули хазяї, перш ніж піти звідси, і впав лантухом, глухо стогнучи. Тоді, зібравшись на силі, трішечки посунувся, щоб звільнити місце й для свого супутника.

«Ти бач, який турботливий!» — гірко всміхнувся чоловік. Однак не поспішав скористатися такою великодушністю, а тинявся по халупі, марно сподіваючись знайти щось.

Він довго роздивлявся відро. Потім підійшов до печі й понишпорив там здоровою рукою. Натрапив на якесь ганчір'я, черепки, а далі й на недогарок свічки. Він засвітив його сірниками, які взяв у німця, і побачив у себе перед носом величезного пацюка, що миттю зник.

Хлопець лежав на якійсь старій ряднині. Його знову діймала спрага, але він не насмілювався просити води, розуміючи всю марність своїх прохань. Від болю не міг заснути. Він стежив за чоловіком, як той порпається в ганчір'ї на припічку. А чоловік тим часом уже сів по-турецькому на долівку і, взявши відро, намагався заткнути в ньому дірки жмутиками ганчір'я. Йому було дуже важко, бо він працював тільки однією здоровою рукою. Хлопець спробував підвестися, але одразу ж упав. Чоловік сам підійшов до нього з відром і жмутиком ганчір'я. Тепер вони працювали вдвох. Місцевий показував німцеві, що треба робити. Вони зсукували нитки, робили вузлики і затикали великі дірки скрученим ганчір'ям. Ніхто з них не зронив ні слова. Наче все було цілком природно й зрозуміло. Тільки коли місцевий узяв відро і ступив до дверей, поранений перелякано стрепенувся:

— Ворін?.. Іх гер аух!

Місцевий показав йому відро:
— Васер!.. Я швидко повернуся!

Він намагався говорити так, щоб голос був спокійний. Але навряд чи хлопець спроможний буде йти за ним, навіть якщо захоче. Останні метри до цієї халупи він уже йшов по інерції. А зараз, мабуть, не зможе навіть підвестися на лікті. Йому не залишається нічого, як терпляче чекати, звиваючись від болю, що пропікає все тіло пекельним вогнем.

Раптом хлопця в німецькому мундирі охопила підозра: «А якщо він накиває п'ятами, вдавши, ніби пішов по воду?»

З темного кутка прошмигнув пацюк, зачепивши тоненьким, але твердим хвостом обличчя пораненого, зрошене холодним потом. Хлопець аж задихнувся від огиди.

Поранений ждав, коли повернеться його супутник. Вогник свічки пломенів тоненьким язичком, але не міг розігнати темряви, яка ворушила незліченними щупальцями й простягала їх до людини зусебіч. Ці гидкі щупальця наповнювали темряву, проникали в самісіньку душу хлопця, заманюючи в якусь чорну безодню. Хлопцеві здалося, ніби в нього втупився чийсь незмигний погляд — холодний, мов крига. І цей погляд — очі темряви — підстерігає його. Здається, досить лиш підняти руку, і хтось схопить її, почне гризти. Це відчуття було таке гостре, що хлопець аж потягнувся до світла, хоч якби справді він витягнув у темряву руку, то переконався б, що нічого йому не загрожує. Але на такий рух у нього просто бракувало сили.

Знову щось м'яке торкнулося ноги. Інший пацюк. А може, той самий. Коли хлопець підняв руку, непроханий гість утік.

«А що буде, коли догорить свічка?.. Яка сила зможе зупинити голодних звірків, щоб вони не накинулися й не почали гризти поранене, пропахле кров'ю тіло?!»

Він зціпив зуби, щоб не кричати. Не мав уже сили махнути рукою, коли помітив кілька маленьких чудовиськ, які гнучкими та тремтливими вусиками обнюшковували його. Згадав про ножа. Яке то щастя, що чоловік повернув його! Довелося помучитися, поки ніж знову опинився в руці. У коло розпливчастого світла нахабно вбіг пацюк — ворушив тоненькими вусиками, пильно вп'явся в немічного намістинками допитливих хижих оченят, втупився так, наче гіпнотизував його. Поранений закричав на нього, погрожуючи лезом ножа. Пацюк подався трохи назад, наполовину сховавшись у смолистій темряві. Але й звідти, відчу-

вається, незмигно пильнував своїми маленькими й зажерливими оченятами.

Німець ще раз помахав ножем.

І тут помітив, що цим жестом він змусив тікати іншого пацюка, який уже підкрався йому до плеча. Отже, ці маленькі хижачки з біса хитрі й готують для нього пастку. В нечіткому колі світла одразу з'являються по два-три пацюки і завмирають на деякий час, витягнувши загострені мордочки. Тільки жадібно ворущаються волосинки вусиків.

Їх дедалі більше, і всі вони впиваються в нього своїми очицями. Підштовхують один одного, то вискакуючи з темряви, то знову ховаючись назад, і здіймають жахливий писк, голодний і закличний, від чого стає моторошніше, ніж від самої присутності цих бридких потвор.

Він, мабуть, марить, бо надто швидко збільшується кількість страшних гризунів, збуджених і лютих. Тут, певно, всього один пацюк, і впоратися з ним буде не важко, йому ж здається, ніби їх тьма-тьмуша. А втім, йому й справді здавалося, що їх значно більше, і ця розлючена орда ось-ось рине з місця й накинеться на свою жертву. Він не міг лише збагнути, що їх досі стримувало, може, блиск ножа?

Раптом у нього щось заворушилось під боком. Він скрикнув на відчай душі, пацюк перелякано метнувся, намагаючись заховатися, і вскочив у кишеню мундира. Німець затиснув його поверх тканини і весь аж затремтів від страху та огиди. Тварина жалібно пищала під рукою, силкуючись прогризти сукно гострими, як пилка, зубами. Пацюки, переполохані криком свого родича, сипнули врзтіч, мов сірі блискавки, забилися по кутках, не знаючи, звідки їм загрожує небезпека, про яку попереджає полонений пацюк.

Цієї миті двері відчинилися й на порозі став чоловік з відром води. Побачивши його, німець зайшовся таким ошалілим сміхом, що прибулий подумав, чи не зсунувся той, бува, з глузду. Особливо, коли побачив розкритий ніж у погрозово піднятій руці. Нарешті збагнувши, що цей страх через пацюків, чоловік сухо засміявся й подав хлопцеві води.

Далі прибулий почав тінню нікати по халупі. Спершу напхав у грубку соломи та хмизу. Він тримав його однією рукою, допомагаючи собі при потребі й коліньми. Нарешті вогонь запалахотів. Свічка згоріла до кінця. Але зараз халупку освітлювало полум'я, що весело гоготіло в грубці.

Тільки по кутках панувала темрява, долівка була освітлена, і пацюки не осмілювались потикатися сюди. Правда, один представник їхнього племені знайшов собі смерть у кишені: він лежав на долівці, освітлений полум'ям з грубки. Німець щоразу, натрапляючи поглядом на нього, відвертав голову, аж поки чоловік узяв пацюка й викинув геть.

Від вогню у грубці місцевий аж ніби ожив.

Він сів на соломі поруч з німцем, взяв у руки ножа й перевіряв, чи гостре лезо. Далі розірвав сорочку й дістав з-за пазухи кілька листків подорожника — як вдалося знайти їх зараз, уночі, при світлі місяця, тільки йому відомо. Потім насилу зняв пов'язку з пораненої руки. Німець спостерігав за ним широко розплющеними очима, які перелякано блиснули чистою голубінню, коли він побачив скалічену руку. Чоловік простягнув йому ножа й знаками попросив відрізати пальці, що безживно звисали.

Обличчя хлопця зморщилося, мов дике лісове яблуко.

— Бачиш, вони мені заважають! А сам я не можу!

Твердий рішучий голос примусив німця зібрати сили, бо зрозумів, що життя приневолювало його стати лікарем... Він намагався все зробити на совість, хоч це було неймовірно важко — кожен рух викликав нестерпний біль у нього в животі.

На припічку чоловік знайшов ще старого висохлого гарбуза, в таких селяни тримають сіль, — на дні й справді була дрібка солі. Він висипав сіль на чисту ганчірку і, скориставшись гарбузом як кухлем, помив листя подорожника, яке потім приклав до рани, просто до живого м'яса. З допомогою новоспеченого фельдшера він перев'язав обрубок руки смужками порваної сорочки. За всю операцію хлопець не почув ні крику, ні навіть стогону. Він дивився на чоловіка з невимовним подивом, намагаючись і собі не стогнати, хай там хоч як болить рана.

— Тепер твоя черга. Давай подивимося, що в тебе! — наче досвідчений хірург, звелів місцевий.

І став прикладати листя подорожника, ці народні ліки з прадавніх часів, до ран під ребрами хлопця. Добре чи погано, рани нарешті перев'язані. «А тепер уже як поталанить!» — полегшено зітхнув чоловік. І заходився коло іншої роботи. Шукаючи листя подорожника, він водночас наламавав качанів молоденької кукурудзи. І тепер пік їх на полум'ї. Він і радий би знайти ще щось їстівне, але марно нишпорити по халупі. Не ті тепер часи, щоб люди могли розкидатися харчами. Та якби навіть таке щастя й ста-

лося, то тут уже похазяйнували інші гості: пацюки. Отож треба дякувати за часник та за печену кукурудзу. Та й те сказати, кукурудза добре вгамувала голод, бо ще молоденька, молочної стиглості. Цей обід, хоч і дуже скромний, заморив черв'ячка і підкріпив хлопчача, він навіть спромігся підвести трохи голову й довго дивився на хмиз, охоплений полум'ям. Тонкі попелясто-білі губи криво смикнулися. Хлопець раптом згадав щось і почав нишпорити в нагрудній кишені. Полегшено зітхнув, знайшовши те, що шукав: дістав фотокартку, залиту по краях кров'ю. Почав витирати її долонею, але руді плями ніяк не зникали, хоч скільки він їх тер. Довго дивився на фотокартку, а потім якимось мимохіть подав місцевому. Той глянув на неї допитливим поглядом. Побачив бричку з дебелим кучером на козлах. У бричці сидів якийсь пихатий панок і, витягнувши голову, щось казав кучерові. Однак привертала увагу фотографія тим, що ззаду до брички, обдуривши дорослих, вчепилися троє шибеників, які аж душилися зо сміху. Фотограф, видно, був неабиякий майстер, бо влучив найслухнішу мить, коли обличчя хлопчаків мали найкумедніший вираз.

— Майн фатер! — показав хлопець на кучера.

Місцевий пильніше придивився до кучерових вусів, що закривали чи не половину обличчя.

— Ганс! Йоган! — хлопець водив пальцем з одного зірвіголови на іншого, намагаючись пояснити, що це діти кучера. Третій, найменший, у якого штани трималися на одній шлейці, він сам. Останній у ряду. Палець ковзав з обличчя на обличчя м'яко, плавно, ніби гладив їх. Потім знову почувся глухий голос:

— Йоган... нах Сталінград... Ганс... Вапнярка...

І місцевий зрозумів, звідки не повернуться додому брати його супутника.

— Я піду... Треба принести хмизу...

Він підвівся, знаючи, що до світанку ще довго, а в темряві їм не дадуть спокою пацюки.

Коли він повернувся, хлопець дрімав, скрутившись на соломі. Місцевий напхав у грубку хмизу і сам ліг поряд. Тільки тепер він по-справжньому відчув, як сіпає й пече рана, ніби в усі кісточки в тілі впиваються вогняні голки. Організм бореться, може, він пересилить, рана заживе, біль вшухне. Але зараз біль не дає заснути.

Він навіть позаздрив сусідові, бо той, здається, задрімав. Та коли б знав, який у нього тривожний і кошмарний

сон, то не заздрив би. Хлопець кликав уві сні матір, кликав братів, називав дівоче ім'я, а голос його ставав то хрипким, то жалібним, а то й погрозливим.

Місцевий з душевною мукою переймався цією тривогою чужинця. Спробував не слухати і заснути. Однак не міг. До нього долидало дихання — уривчасте й гаряче. Палаючі щоки хлопця схожі на крашанки — він згоряв у лихо-манці, тому й марив, метався, розмахував руками, мов людина, котру затягує водяний вир. Потік слів, бурхливий і надокучливий, то наростав, то стихав на мить, змінюючись гучним стогоном, а тоді знову нуртував, ще дужче, ще шаленіше. Оскільки в цьому звихореному кошмарним видивом каскаді слів, які годі було зрозуміти, часто повторювалися імена братів, можна було здогадатися, що хлопець зараз бачить своє минуле життя...

Так воно й справді було.

Ось брат Йоган простягає довгі й тонкі, аж прозорі, руки. Руки брата Йогана — як сплетені мотузки. Він не говорить, а сичить:

— Я мушу дістатися до неї. Неодмінно мушу дістатися! Хіба ти не бачиш її?

Він бачить тільки бороду барона, який турботливо погладжує ту дбайливо причесану куделю.

— Цього разу не врятується... Тепер він уже не врятується від мене! — протяжно й глухо свистить Йоган. Його рука, така довжелезна, стає ще довшою, ще прозорішою. Але борода враз здіймається високо вгору. І звідти, згори, промовляє голосом барона, в якому звучить пасторський тон:

— Бог наш, великий і всемогутній, повелів людям не втрачати марно сили духу! Його треба кріпити й використовувати з користю... Так і перекажіть своєму батькові!

— Не хочу! — кричить Йоган. — Чуеш, батьку, я не хочу!

Але батько пищить тоненьким, дитячим голоском:

— Коні й бричка мої! Навіщо ти забрав у мене коней?

Батько кричить з одного боку від барона, Йоган звивається з другого. А борода підстрибує між ними, метляється куделя то праворуч, то ліворуч, то вниз. І ніяк не вдається її спіймати. То вона підскакує вгору, то падає вниз, витанцює перед ними і править голосом барона, тоном пастора:

— Коней не можна заводити до божої обителі!.. Ідїть без коней!.. Уклонїться владицї небесному... Попросїть його покарати антихриста!

Борода штовхає Йогана твердим, мов клинок, ліктем, і Йоган падає. А борода зненацька хапає вже Ганса.

— Ти, Гансе, приведеш батькові козацьких жеребців з Дону! — регоче борода.

Ганс підстрибує в повітрі, кидає вгору військового кашкета, а коли ловить його, лунає артилерійський залп.

— Браво, Гансе, ти справжній солдат! — регоче борода.

— Ні, ні! Не йди, Гансе, на війну! Гансе, синочку мій! — заходиться плачем мати й ламає собі руки. Але Гансове обличчя перекривлюється:

— Хто ж тоді приведе козацьких жеребців з Дону?

І Ганс свистить. Ганс підкидає військового кашкета.

А борода править своєї голосом барона і тоном пастора:

— Нехай збудеться воля божа! І нині, і присно, і во віки віків...

Далі не чути слів борода, бо їх покриває материн плач:

— Чому ви мені набрехали? Вони не померли! Не померли вони! Гансе! Йогане! Любі мої синочки!

Мати гірко зітхає. А борода здіймається вгору, пишно розпускає свою куделю й покриває нею матір, мов епітрахиллю. Видно тільки ноги матері, об них треться кіт. Але все одно чути материн плач. Вона приречено благає:

— Курта... Хоч Курта залиште мені! Він маленький... І позначений богом... Розмовляє вві сні з пресвятою богородицею... Прийдіть, я вам покажу, який прекрасний образ святої діви він намалював...

— Мовчи, мамо! — кричить крізь сон хлопець. — Не малював я богородиці. І прошу тебе, мамо, заховай той малюнок! Збережи мій малюнок!.. Що ти кажеш, мамо?.. Пацюки прогризли очі на портреті Матильди? Мамо! Мамо! Навіщо ж ти дозволила пацюкам прогризти очі моїй коханій?

Місцевий не зрозумів ані слова з того, що бурмотів хлопець уві сні. Але ясно одне — заснути йому не вдасться.

Вогонь ледь жеврів у грубці. Чоловік підвівся, постояв біля грубки, потім згріб на купу хмиз і сів на нього. Пацюки, які у темряві посміливішали, знову розбігалися. «Даремно ви розходилися, нічого у вас не вийде!» — погрозив їм чоловік. Він узяв найтовщу гілку й повернувся на місце.

Хлопець був мокрий від поту. Він весь горів. «Проклята лихоманка, вона доконала його!»

Чоловік підніс гарбуза з водою йому до рота: губи пораненого аж запеклися від нестерпної спраги. Потім чоловік завмер, втупившись очима в нуртуюче полум'я. На стінах

витанцьовували тіні. Часом у відблиску полум'я прошмигне котрийсь із найсміливіших пацоків, якого жене голод шукати щось їстівне в цій зігрітій людським духом хижці.

«Чому з'явилася така сила-силенна гризунів? — похмуро думав чоловік. — Чи не лихий це знак: на посуху, на голодний рік?»

Сушити собі голову такими думками для нього звичне діло, бо він не тільки селянський син, а й агроном. Ці думки нагадали йому колишні часи, колишне життя, яке ніби й не існувало раніше, або існувало в іншому світі, а той не мав найменшого зв'язку з цим, нинішнім світом. Спогади про те життя схожі на глухе, мертве відлуння, що бринить тільки тому, що так мусить бути: це явище не тільки фізичне, а й психологічне.

Тепер здається, що то не його перетворили в номер, у той самий номер, що випалений на руці. Номер мав замінити його власне ім'я. Він уже відвик вважати себе людиною і якби навіть зараз почув своє ім'я, то не впізнав би його. Воно видалось би йому чужим, ніби предмет, побачений мимохідь колись давно-давно, а тепер його годі впізнати не тому, що ти сам змінився, а тому, що просто не розумієш його призначення. Не так уже й важко примусити людину забути, що вона людина. Треба тільки забрати в неї ім'я та змусити механічно користися чужою волею.

У цьому й полягала їхня мета: позбавити людину її сутності, довести людину до рівня покірного безсловесного автомата і тримати так доти, поки вона не спричинятиме незручностей. А на той випадок уже готові урни. Оскільки ж автомати живі, то їх треба передусім позбавити всього людського.

Звірства, підлість, потворність перестали його дивувати, бо там вони були нормою, звичайним ділом. А вдаватися в спомини і водночас бачити, що діється довкола, було б блюзнірством. Отож тільки й залишалося стискувати кулаки і втікати від самого себе. Щоб вистояти.

Він врятувався. Мабуть, завдяки оцьому хлопчикові, який не зумів сумлінно виконати доручену йому справу.

Може, він поганий стрілець, а може, в нього тремтіла рука, бо не звик ще стати вбивцею...

Чоловік подивився на хлопця. Щоки в того палають, він безперервно бурмоче, тонкі й сухі губи часто здригаються, а з кутика рота стікає нитка червоної слини. Чоловік змочив ганчірку й приклав йому до чола.

Пригадав фотокартку, яку показував йому німець.

Хоч якась пам'ятка, хоч якась тінь минулого. А в нього й цього немає.

Йому нічого пригадати з минулого. У таборі так було краще. Спогади завдавали болю. Тривожили душу. Нагадували, що ти — людина. Навіщо ж тоді було викликати спомини? А зараз? Ні, зараз теж не треба. Ще занадто багато попелу, багато крові, занадто багато смертей, щоб ти мав право пробуджувати спомини. Коли не думаєш ні про що, то легше... Аби ж то можна було не думати!

Хлопець скрикнув. Якийсь відчайдушний пацюк непомітно підскочив до нього, вкусив і миттю зник. Чоловік навіть не встиг ударити його. «Будьте ви прокляті!» Хлопець прокинувся, широко розплющив великі знетямлені очі й нічого не міг збагнути, все ще перебуваючи в полоні кошмарного сну.

Він спробував виборсатися з нього, намагаючись згадати, де він і що з ним. Впізнавши супутника, криво всміхнувся. Але поворухнутися не мав сили.

«Він більше не зможе йти за мною... Його треба буде залишити тут...— І чоловік мимоволі засоромився своєї думки.— Добре було б, якби спав... Коли я піду...»

Хлопець несподівано дістав ножа й подав йому. Він дарував його. Настирливо всовував у руку. Намагався покласти в кишеню. Він йому не потрібен. А чоловік лежав поряд на соломі й понуро мовчав. Він почував себе зайвим тут, біля цього хлопчачка, якому вже нічим не можна зарадити. Йому хотілося тільки одного — якомога швидше піти звідси. Він хоче жити. Хоче врятуватися. І ненавидить смерть, хоч навчився не боятися її.

Раптом він помітив, що хлопець втупився поглядом у малесеньке віконечко навпроти грубки. Що він там помітив? Чоловік і собі подивився туди. У суцільний нічний морок почали вплітатися сірі нитки. Ага, ось воно що: світає. Зорі поблякли... Настає день.

Правду кажучи, його врятували наші. Вони налетіли саме в раз і почали бомбити могильників!.. То його щастя... Йому поталанило... Тепер він мусить йти... Ножа залишить... Це єдина зброя, якою певний час можна захищатися від цих мерзенних тварюк! Гарбуз з водою поставить в узголів'ї... Нехай буде під рукою. Він тільки простягне руку й зможе напиться... Вгамує спрагу... А потім буде легше... Бо літній день дуже довгий... Пацюки вдень бояться людини. Яке судилося йому щастя, те вже й буде!

Чоловік знову подивився в вікно... Може, заявиться

лісник... Він знає тутешніх людей.. Порядні... Чуйні... І ненавидять німців...

У халупці стало прохолодніше. Перш ніж іти, треба розпалити в грубці. Гидотні тварюки не посміють вилізти, поки палатиме вогонь.

У відблисках полум'я очі хворого здавалися непорушними й приреченими. «Чому він більше не стогне? Може, йому полегшало б... Тільки б якомога пізніше зрозумів усе...»

Покалічена рука болить уже трохи менше. У нього справді могутній організм. Та ще, видно, допомогло листя подорожника, ці старовинні народні ліки. У нього попереду важка дорога. Він мусить її подолати, щоб самому не вскочити в яку-небудь халепу... Після всього, що він зазнав, це було б непростимо... Адже він хоче ще так багато дізнатися... Ніби повертається з того світу... Повертається, бо він не мертвий... Тільки для мертвих згасає все — до них уже не дійде жодна звістка. Лише мертві лежать із заплющеними очима, коли світає... А він не мертвий... І сонце зійде для нього. Навіть для такого покаліченого, однорукого. Добре, що ноги служать... Тепер йому не треба буде хапатися за стовбури дерев, повзти, просуватися навпомацки, як це він змушений був робити там, на пагорбі. Тут не страшно. Тут ліс. Тут його захистить кожне дерево. Тут він упевнений... І натрапить на людей...

Німець стулив повіки. Мабуть, хоче спати. Дається взнаки втома... Треба покласти ножа йому в кишеню. Ні, хлопець не здогадається. Краще покласти на видноті, біля гарбуза з водою.

Чоловік підступив до нього навшпиньки. Поранений почув. Розплющив очі. Аби не тривожити його, чоловік відвів погляд. Так краще... Покласти ножа забракло сили: той побачив усе навіть крізь заплющені повіки. І він рішуче кинув ножа собі в кишеню.

Небо вже посвітліло.

Чоловік ненароком зачепив гарбуз ногою. Вихлюпнулась вода. Долівка жадібно ввібрала її. Хтозна відколи не збризували долівку. Вузька цівочка добігла аж до соломи, де лежав хлопець. Чоловік притрусив соломкою мокре місце. Підкинув кілька галузок у вогонь. Коли хотів знову наповнити гарбуз, побачив, що відро порожне.

Коли приніс повне відро, хлопець лежав, повернувшись обличчям до дверей. Видно, не зводив з них очей відтоді, як чоловік вийшов. «Коли я піду, він так само лежатиме, втупившись очима в двері, а вони вже не відчиняться для

нього ніколи!» З цією думкою не можна було змиритися. Зненацька блискавкою сійнуло в голові: «Якщо я його залишу, це означатиме, що їм вдалося зробити з мене те, що вони хотіли...» Він несамохіть засунув руку в кишеню. Взяв ножа. Розкрив його.

В очах хлопця з'явився страх і водночас повне примирення зі своєю долею. Він стомився боротися за життя. Розумів, що в нього немає шансів. Живучість його супутника лиш дужче підкреслювала це. Той виживе. А він — ні. Може, тому, що місцевого підтримувала його земля, годувала, лікувала травами, виявляла в такий спосіб приязнь йому, а не чужинцеві-загарбникові.

У віконце дедалі настирливіше пробивалося сіре світло. Чоловік з дитинства любив світанки. І їх ніколи не було двох однакових, ніколи вони не повторюються, бо не повторюється жоден день. Сьогоднішній ранок теж займається особливо. На обличчі чоловіка розливалось світло дня. «Треба йти, до біса все!»

Але він ще понишпорив біля грубки і вигріб купу ганчір'я. Здорова рука і швидкий погляд виказували якусь несподівану думку. Він розкрив ножа, заходився різати міцніші ганчірки на смужки і зв'язувати їх. Був він похмурий, не дивився нікуди. Навіть знати не знав, що за його спиною хлопець напружує всі душевні сили, аби тільки не закричати.

Коли ганчір'яна мотузка видалася досить довгою для задуманого діла, він випростався, хитаючись від затрачених зусиль. Хлопець лежав, втягнувши голову в плечі й заплющивши очі. У цілковитій тиші, що запала в халупі, здавалося, чути було стукіт двох сердець.

Чоловік легенько торкнув хлопця за плече. Одним кінцем мотузки перехопив його, ніби поясом, за талію, двічі обмотав, завів мотузку під руку, кінцями обв'язався сам. З великим зусиллям він закинув хлопця собі на спину, показавши знаками, щоб той ухопився руками йому за шию. Вирішив так: винесе його на битий шлях і там залишить.

У голові несподівано майнуло: «Оце побачив би Даніель отакого, запряженого!» Відчув солоний піт, що стікав із верхньої губи в рот. Він пошукав очима стежку, щоб вийти на якусь дорогу. У верховітті сірих дерев шелестіло сіре листя. Цей шелест заглушував крики. Потягло волою, із запахом мулу прохолодою, і вони вийшли до видолінка із струмком. Вода була чиста, прозора. Добре було б сполоснути обличчя, змити солоний піт.

Чоловік став на коліна, встромив руку в струмок, збив сніг бризок, підставляючи під них розпашіле обличчя.

Спитав хлопця:

— Ду... Васер?..

Але хлопець не встиг відповісти. Кризь сніг водяних бризок, що падали на обличчя, в срібному переливі крапель зненацька з'явилися дві сірувато-зелені постаті. Чоловік не встиг навіть відсахнутися, випростатись. Побачив їх і німецький хлопець у нього за спиною. Крикнув щось по-німецькому. Ті двоє підійшли. Вони з рятувальної команди, яка прибула з розбомбленої станції. Прийшли підібрати те, що можна було підібрати після вчорашнього бомбардування. Один ефрейтор, другий сержант.

— Найн, найн... іст ніхт партізан...— пояснював хлопець.

Вони не вірили. Сержант розрізав ганчір'яну мотузку й поклав хлопця долі. Ефрейтор обшукав кишені місцевого, знайшов там тільки складаного ножа, спантеличено оглянув його й викинув у болото.

— Гей ти... хотів утекти до партизанів... та ще й прихопив з собою нашого... Швайн!.. Тебе треба розстріляти на місці! — і він ударив чоловіка кулаком в обличчя, той відлетів і впав біля старого ясена.

— Найн! Найн! — закричав хлопець, намагаючись захистити його. Але ефрейтор знову накинувся на чоловіка й почав бити його, вимагаючи негайно признатися. Один з ударів дістався в покалічену руку, чоловік від болю знепритомнів. Коли отямився, то почув глухий, розпачливий голос хлопця. Побачив, що той силкується пояснити щось ще й жестами. Ефрейтор зміряв хлопця поглядом, мов малу й нетямковиту дитину, яку так легко обдурив старий вовк. Потім багатозначно кивнув сержантові. Чоловікові під деревом не видно було хлопця, бо його затулили спина цих двох. Місцевий не хотів думати ні про що. Яке це вже має значення? Обидва німці розтлумачували ще щось хлопцеві. Вони наполягали, вимагали, хлопець опирався дедалі слабше, а умовляння ставали все гарячіші й настирливіші.

Місцевий тим часом підвівся, витираючи здоровою рукою запечену кров на щелепі, сперся, щоб не впасти, на стовбур старого ясена й перевів погляд з ефрейтора на сержанта, який тримав пістолет напоготові — видно, остерігався, щоб не втік. Ефрейтор і далі дивився зневажливим поглядом на хлопчика.

І чоловік знову побачив хлопця, бо ефрейтор саме відступив крок убік. Якесь ледве стримуване зусилля вга-

дується в того на зблідлому обличчі й на побілілих тремтячих губах.

Ефрейтор прицілився з пістолета в чоловіка. Ніколи їм тут марнувати час. Місцевий не заплющив очей, тільки перерів погляд на хлопця. Хотів побачити його ще раз.

І враз здригнувся, почувши його крик:

— Найн! Гіб мір! Іх віль!..— хлопець вклав у свій крик всю силу, яка ще залишалася в нього.

Ефрейтор обернувся до нього, радісно ошкірився. Його величезний рот блиснув двома рядами золотих зубів. Він підступив ближче до хлопця і вдоволено засміявся. Навіть поплескав його по плечу, виказуючи, що задоволений ним. І саркастично всміхнувся до сержанта, який теж допитливо й весело дивився на хлопця. Потім віддав німчукові свою зброю і відступив крок назад, дивлячись на все з видимою цікавістю. Гладеньке, до синього виголене обличчя ефрейтора з малесенькими вусиками під квадратними ніздрями аж засвітилося від захвату. Хлопець пальцями відчув холод ребристого металу. Якесь надлюдське зусилля враз зістарило його обличчя.

Підвівся він повільно, кілька разів покрутив зброю в руках, ніби виважував її. Крива посмішка перекосила його обличчя. Відтак погляд ніби роздвоївся: з одного боку було сите, самовдоволене обличчя ефрейтора та весела цікавість сержанта, який опустив свою зброю, скоряючись мовчазному знакові свого товариша, а з другого боку, під ясном звисав з шиї приреченого, наче зашморг для вішалника, кінець ганчір'яної мотузки. Хлопець неспроможний відвести очей від тієї мотузки, і враз дуло пістолета стало ніби не дулом, а твердим хвостом пацюка, якого слід неодмінно знищити.

Пострілів було три. Третій прозвучав так швидко після другого, що стало ясно: його не могла зробити та сама рука.

Коли приречений на смерть чоловік отямився, то побачив двох німців, що лежали в траві біля струмка. Ефрейтор упав головою в болото. Трохи далі від нього хрипів сержант. Хлопець ще жив кілька хвилин. Чоловік не знав, хто з тих двох, ефрейтор чи сержант, вистрелив у хлопця.

Зблякли, але ще живі очі вмираючого ніби показували йому на «хвіст пацюка», що вибрав собі іншу ціль...

ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ

ВІЕРУ Ніколае Федорович (нар. 1947) — молдавський радянський письменник. Народився в с. Безени, Флорештського району, на півночі Молдавії. Закінчив історичний факультет Кишинівського державного університету ім. В. І. Леніна в 1970 р. і Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. М. Горького в 1979 р. Член КПРС з 1975 р. Дебютував віршами. Перша книга прози «Вітер і світло» видана в 1974 р. Пізніше вийшли збірки новел «Марія» (1977), «Повернення коней» (1982) та романи «Кільця трави» (1981), «Річка і листок» (1982), «Людина в дзеркалі» (1984).

Твори Н. Віеру перекладено російською, українською, іспанською, чеською, польською, словацькою та японською мовами.

ДРУЦЕ Йон Пантелійович (нар. 1928) — молдавський радянський письменник. Народився в с. Городіште, Дондюшанського району, в північній Молдавії. Працював трактористом, секретарем сільради, журналістом. Закінчив Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. М. Горького. Друкується з 1950 р. Пише молдавською та російською мовами. В 1953 році видав першу збірку оповідань «У нас на селі». Пізніше вийшли збірки «Туга за людьми» (1959), «Вирок пошуку» (1969), повісті «Листки туги» (1957), «Георге, удовин син» (1958), «Останній місяць осені» (1964), «Повернення на круги своя» (1972), п'єси «Каса маре» (1960), «Дойна» (1971), «Птахи нашої молодості» (1972), романи «Степові балади» (1963) та «Сила доброти нашої» (1968).

Більшість творів Й. Друце перекладено мовами народів СРСР та багатьма зарубіжними мовами.

Й. Друце — лауреат Державної премії МРСР (1967).

СКОБІОАЛЕ Аурел Андрійович (нар. 1941) — молдавський радянський письменник. Народився в с. Мелешти, Ришканського району, в селянській родині. Закінчив факультет іноземних мов Бельцівського педагогічного інституту. Член КПРС з 1970 року. Друкується з 1957 року. Видав книжки для дітей «Біла стежина» (1974), «Ходимо до звіринцю» (1974), «По цей бік казки» (1975), «Навпаки, гоп» (1981), «Міцний Міку із старшої групи» (1984). Повість «Важко ростуть чоловіки» (1978) — про молодих радянських воїнів. Загальне визнання здобула повість «Шоймул» (1978), в якій на тлі молдавського села показано ставлення до праці і до природи сучасного колгоспника.

Твори А. Скобіоале перекладені російською, українською, узбецькою, азербайджанською та німецькою мовами.

ШАЛАР Аріадна (Чебан Аріадна Миколаївна) (нар. 1923) — молдавська радянська письменниця. Народилася в м. Білгород-Дністровському, Одеської області. Вчилася в Бухарестському політехнічному інституті. Працювала інженером-хіміком у Московській області. У 1959 році закінчила Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. М. Горького. Дебютувала книжкою «Ліле буде своє нове життя» (1949). Повість «Зустрічаються землі» (1956) та роман «Люди і доли» (1959) присвячені проблемам колективізації сільського господарства Молдавії. У романах «Неспокій» (1961) та «Траянів вал» (1968) простежується становлення світогляду людини в процесі творення нового життя. Письменниця написала також кілька збірок оповідань для дітей: «Дощ з бубликами» (1965), «Чарівний ліс» (1973), «Шибеники» (1974).

ЗМІСТ

Ніколае Віеру. ДИКИЙ КІТ	
Переклала <i>Галина Бережна</i>	5
Йон Друце. ЗАПАХ СТИГЛОЇ АЙВИ	
Переклала <i>Марина Слов'янова</i>	60
Аурел Скобіоале. МІЙ ЛЮБИЙ ШОЙМУ	
Переклали <i>Наталя та Валерій Грицай</i>	167
Аріадна Шалар. ПАГОРЬ, ДЕ НЕ РОСТЕ ВИНОГРАД	
Переклав <i>Микола Чищевий</i>	203
Довідки про авторів	231

СОВРЕМЕННАЯ МОЛДАВСКАЯ ПОВЕСТЬ

Составитель Станислав Владимирович Семчинский

Перевод с молдавского

Киев, издательство художественной литературы
«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Колегова*

Художник *Є. Ф. Сендзюк*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічний редактор *Н. К. Достатня*

Коректори *Н. С. Глуценко, О. С. Зінченко*

Информ. бланк № 2883

Здано до складання 30.05.85. Підписано до друку 20.08.85.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура лі-
тературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 12,18. Умовн.
фарбовідб. 12,18. Обл.-вид. арк. 13,707. Тираж 10 000 пр.
Зам. 5—1702. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'-
єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

**Сучасна молдавська повість: Перекл. з молд. / Упо-
С91 рядн. С. Семчинський. — К. : Дніпро, 1985. — 232 с.**

У цьому збірнику представлені кращі твори відомих молдавських ра-
дянських письменників старшого і молодшого покоління. Й. Друце, Н. Віеру,
А. Скобіоале розповідають про сучасне молдавське село, порушують важ-
ливі соціальні та морально-етичні проблеми сучасності. З гуманістичних
позицій висвітлена трагедія Великої Вітчизняної війни в повісті А. Шалар.

4702390200—157
С $\frac{4702390200-157}{M205(04)-85}$ 157.85

С(Молд)

1 крб. 40 к.